

**MAHATMA GANDHI VIDYAMANDIR'S
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE,
HARSUL
TAL- TRYAMBAKESHWAR, DIST- NASHIK**
[Affiliated to Savitribai Phule Pune University of Pune]

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Criterion 3: Research, Innovations and Extension

3.3 Research Publication and Awards

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal /Digital Object Identifier (doi) number	
							Link to website of the Journal	Is it listed in UGC Care list
1	Digital Library: An Overview	Mr. Shrikrushna Jadhav	Library	International Journal of Multi Disciplinary Educational Research	Mar-21	2277-7881	www.ijmer.in	Yes
2	Green Library: An Overview	Mr. Shrikrushna Jadhav	Library	Research Journey	May-21	EISSN- 2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
3	Regional Tourism in Maharashtra Problems & Prospect	Mr. Gautam Umaji Harkar	Geography	International Research of Modernization in Engi.				
4	साठोत्तरी वाडमयीन प्रवाह: दलित साहित्य समीक्षा	Dr. Motiram Deshmukh	Marathi	Vidyawarta	Dec-21	2319-9318	www.vidyawarta.com	Yes
5	प्राचीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था	Mr. R.K. Suryavanshi	History	Research Journey International Peer Reviewed Journal	Oct.-Dec. 2021	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
6	तबकडी भूविवर्तनिकी सिद्धांताचा विषय संप्रेषणात्मक अभ्यास	Dr. M. P. Pagar	Geography	Research Journey	Dec. 2021	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
7	आदिवासी कथा व आत्मकथनाची वाटचाल	Dr. Motiram Deshmukh	Marathi	Research Journey	Dec-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
8	ग्रामीण साहित्य चळवळ	Dr. kiran Pingle	Marathi	Sanshodhak	Mar-22	2394-5990		
9	साठोत्तरी वाडमयीन प्रवाह	Dr. kiran Pingle	Marathi	Vidyawarta	Dec-21	2319-9318	www.vidyawarta.com	Yes

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal. Tryambakeshwar Dist. Nashik

10	मराठी आदिवासी कादंब-यातील अंधश्रद्धेचे चित्रण	Dr. kiran Pingle	Marathi	Vidyawarta	Dec-21	2310-9318	www.vidyawarta.com	Yes
11	उखाणा: लोकसाहित्य प्रकारातील लोकसंस्कृतिचे दर्शन	Dr. kiran Pingle	Marathi	Research Journey	Dec-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
12	Growing Nationalism Depicted in the Early Indian English Novels	Dr. Anil K. Aher	English	Research Journey	Jan. 2022	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
13	Ecological awareness in selected Poems of A.K. ramanujan an Ecocritical Reading	Dr. Anil K. Aher	English	Research Journey	Jan.-Feb. March 22	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
14	नाशिक जिल्ह्यातील गिरणारे व परीसरातील मजुरांचे दैनंदिन ब महिण्याचे स्थलांतर	Dr. M. P. Pagar	Geography	Research Journey	Jan.2022	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
15	Using Literature for English language Teaching	Dr. Anil K. Aher	English	International Journal of Advanced & Applied Research	March-April 22	2347-7075	www.ijaar.co.in	Yes
16	Indianism in Nissim Ezelial's poem The Night of Scorpion	Dr. Rajani S. Patil	English	National Peer Reviewed SJIF Indexing - 8.072	2021	2231-1629	https://knowledge resonance.com/index.php/special-issue	
17	Benefits & Challenges of Digital Education in Higher Edu.	Dr. Rajani S. Patil	English	International Scholarly open Access, Peer Reviewed, refferd Vol. 8, Issue 9	Sep-21	2349-5162	www.jetir.org/papers/jetir2109416.pdf	Yes
18	The Difficulties of English Teacher in Tribal Area	Dr. Rajani S. Patil	English	International Scholarly open Access, Peer Reviewed, refferd Vol. 8, Issue 9	Sept. 2021	2349-5162	www.jetir.org/papers/jetir2109416.pdf	Yes
19	Job Opportunities in Social Media for	Dr. Rajani S. Patil	English	International Peer Reviewed Journal Spl.	Jul-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal.Tryambakeshwar Dist. Nashik

	language Students			Issue 268				
20	The Difficulties of English Teacher in Tribal Area	Dr. Rajani S. Patil	English	International Peer Reviewed Journal IJOS	Sept. 2021	2581-8333	www.ijoes.in/papers/v3i9/16	Yes
21	प्रतिवेदन लेखन के प्रकार एवं उपयोगिता	Dr. Poonam J. Borse	Hindi	Research Journey peer Reviewed journala	Jul-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
22	हिंदी कविता की मिथकीय काव्यधारा	Dr. Poonam J. Borse	Hindi	Vidyawarta Printing Area International Research journal	Jul-21	2394-5303	www.vidyawarta.com	Yes
23	दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय भावना की अभिव्यक्ति	Dr. Poonam J. Borse	Hindi	Research Journey peer Reviewed journala	Sep-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
24	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	Dr. Poonam J. Borse	Hindi	Research Journey peer Reviewed journala	21-Aug	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
25	किसान विमर्श समस्याएँ एवं समाधान	Dr. Poonam J. Borse	Hindi	Research Journey peer Reviewed journala	22-Mar	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
26	हिंदी काव्य विधा में आदिवासी चेतना	Dr. Poonam J. Borse	Hindi	Research Journey peer Reviewed journala	Feb.22	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
27	नाशिक जिल्ह्यातील राज्य व राष्ट्रीय स्तरीय स्पर्धेमध्ये खेललेल्या कयाकिंग खेलाडूंच्या मानसिक तानाचा तुलनात्मक अभ्यास	Mr. Suhas M. warade	Physical Edu.	Research Journey peer Reviewed journala		2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
28	भारतातील प्रत्येक विदेशी गुंतवणूकीचे क्षेत्रीय विश्लेषण	Mr. Devanand Mandavdhar e	Econimics	Research Journey peer Reviewed journala	Nov.2021	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
29	फेसबुक आधुनिक संवाद माध्यम	Mr. Gajanan Bhamre	Marathi	Research Journey peer Reviewed journala	Jul-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
30	महाराष्ट्रातील दुष्काल:	Mr.	Econimics	Research Journey peer	Jun-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes

(Dr. Motiram, R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal. Tryambakeshwar Dist. Nashik

	समस्या आणि उपाय	Devanand Mandavdhar e		Reviewed journala				
31	The Computer based Grammar Teaching in Acquisition of English Articles	Dr. Rajni Patil	English	JETIR International Peer Reviewed & referred & UGC care listed	March 2021	2349-5162	https://www.jetir.org/archive?v=8&j=March%202021	Yes
32	The Old Play House: A Marginalised Poem by Kamla Das	Dr. Rajani S. Patil	English	Research Journey peer Reviewed journala	Jan - March 2021	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
33	Indianism in Nissim Ezekiel's Poem 'The Night of the Scorpion'	Dr. Rajani S. Patil	English	Knowledge Resonance(Peer reviewed & referred Journal)	May-21	2231-1629	https://knowledgeresonance.com/index.php/special-issue	Yes
34	Issues and Challenges faced by Tribal Colleges in NAAC Accreditation Process	Dr. Rajani S. Patil	English	E Journal Conference, Proceedings Surgana	Feb. 2021	978-81-926414		
35	Tools for Teaching, Learning & Evaluation	Dr. Rajani S. Patil	English	IJOES (Peer Reviewed & UGC Care Listed)	Dec. 2021			
36	Issues and Challenges of Higher Education in Tribal Area	Dr. Rajani S. Patil	English	E Journal Conference, Proceedings Surgana	Feb. 2021	978-81-926414		
37	The Feminist Identity in Shashi Deshpande's Novels	Mr. Bharat Shewale	English					
38	Chhatrapati Shivaji Maharajancha Stri vishayak Drushtikon	Mr. R.K. Suryavanshi	History	Research Journey peer Reviewed journala	Jan. 2021	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
39	Marathe kalin Dushkal v tyavaril	Mr. R. K. Suryavanshi	History	Research Journey peer Reviewed journala	Feb. 2021	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal. Tryambakeshwar Dist. Nashik

	Upay							
40	नवीन कृषि धोरण 2020 संधि आणि समस्या	Mr. D.K. Mandavdhare	Economic s	Research Journey peer Reviewed journala	Jan.- march-21	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
41	Samkaalin Jivan Vyavhaar ani Bhasheche Badlte Swaroop	Mr. Gajanan Bhamre	Marathi					
42	Devdasi Pratha Dharmik v Sanskrutik Pratha / Impact Factor-6.625	Mr. Gajanan Bhamre	Marathi		2020			
43	महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास : जात, वर्ग आणि लिंगभेद परिप्रेक्ष्य	Dr. M.R. Deshmukh	Marathi		2019			
44	Women Empowerment in Ibsen's "A Dolls House"	Dr. Rajni Patil	English	Eduindex (Peer Reviewed & UGC care listed)	Mar-20	2394-3114	https:wp-content //stjohnscollege.edu.in/web/	
45	1.इंटरनेटवरिल समृद्ध मराठी साहित्य	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Research Journey peer Reviewed journala	Dec. 2019	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
46	2. लोकगीते: संकल्पना, स्वरूप व वर्गीकरण	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Akshar Wangmay International Research Journal	Feb. 2020	2229-4929		Yes
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा आर्थिक दृष्टिकोण	Mr. Ramdas Suryavanshi	History	Akshar Wangmay International Research Journal	Jan. 2020	2229-4929		
48	कालजयिता के निकष पर खंडकाव्य भूमिजा	Dr. Poonam Borse	Hindi	Rashtravani	2019	2319-6785		Yes
49	Gandhian Concept in Rural Development	D. K. Mandavdhare	Economic s	Research Journey peer Reviewed journala	Jan. 2020	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
50	महाराष्ट्रातील अनुसूचित	D. K.	Economic	Research Journey peer	Jan. 2019	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal.Tryambakeshwar Dist. Nashik

	जातीच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या	Mandavdhare	s	Reviewed journala				
51	अनुवाद क्षेत्रातील महत्वाच्या संधी	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Research Journey peer Reviewed journala	Feb.2019	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
52	अज्ञेय के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ	Dr. Poonam Borse	Hindi	Vidyawarta International Multilingual Research Journal	Oct.-Dec. 2018	2319 9318	www.vidyawarta.com	Yes
53	मराठी चित्रपट कथा व त्यांचे घटक	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Research Journey peer Reviewed journala	Jan. 2019	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
54	रश्मीरथी में कर्ण का चरित्रांकन	Dr. Poonam Borse	Hindi	Research Journey peer Reviewed journala	Feb. 2018	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
55	गुप्त जी के काव्य में नारी विषयक धारणा	Dr. Poonam Borse	Hindi	Rashtravani	Dec. 2018	2319-6785		Yes
56	Role of Statistics in Research of Social Sciences	D. K. Mandavdhare	Economic s	Research Journey peer Reviewed journala	Jan. 2018	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
57	Problems & Prospects Of GST in India	D. K. Mandavdhare	Economic s	Research Journey peer Reviewed journala	Jan. 2018	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
58	The Diaspora & Identity Crisis : A Study of jhumpa Lahiri's The Namesake	Smt. Sarala Sanap	English	Research Journey peer Reviewed journala	Jan. 2018	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
59	वस्तु व सेवा कराचे फायदे : एक दृष्टिक्षेप	D. K. Mandavdhare	Economic s	Research Journey peer Reviewed journala	Feb. 2018	2348-7143	www.researchjourney.net	Yes
60	देशी भाषांची ज्ञान संप्रेषण क्षमता	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Samkalin Bhasha Vyavhaar	2017	978-93-85072-91-8		Yes
61	लोकसाहित्याची उपासक, संवाहक आणि संवर्धक असणा-	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Loksaahityaachi Sanshodhan	2017	978-93-82414-29-2	www.prashantpublications.com	Yes

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal.Tryambakeshwar Dist. Nashik

	या आदिवासी संस्कृतीला							
62	रामधारी सिंह दिनकर के काव्य मे नारी विमर्श	Dr. Poonam Borse	Hindi	Uniresearch Multidisciplinary I ternational Journal	2017	2321-4953	www.uniresearch.net.in	yes
63	दलित साहित्य का विकास	Dr. Poonam Borse	Hindi	Rashtravani	Dec. 2017	2319-6785		Yes

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
 M. G. Vidyamandir's
 Art's, Science & Commerce College
 Harsul, Tal. Tryambakeshwar Dist. Nashik

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. II

ISSUE – LVII

Year – 7

22 March 2022

हिंदी साहित्य में किसान विमर्श

:: प्रमुख संपादक ::

प्राचार्य डॉ. दिनेश शिरुडे

महात्मा गाँधी विद्यामंदिर संचलित ,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, मालेगांव कैम्प , जि. नाशिक

:: संपादक ::

डॉ. व्ही. डी. सुर्यवंशी

महात्मा गाँधी विद्यामंदिर संचलित ,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, मालेगांव कैम्प , जि. नाशिक

:: सहसंपादक ::

प्रो. डॉ. अनिता नेरे

महात्मा गाँधी विद्यामंदिर संचलित ,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, मालेगांव कैम्प , जि. नाशिक

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded - 431605 (India -

Maharashtra) Email: Shrishprakashan2009@gmail.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar Mob. No: +91-9623979067

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	हिंदी सिनेमा में किसान विमर्श	प्रा. डॉ. योगिता दत्तात्रय घुमरे	01
02.	हिंदी सिनेमा में किसान विमर्श (‘धरती के लाल’ फिल्म के विशेष संदर्भ में)	पाटील सिमा दिलीपराव डॉ. वी. आर. नळे	04
03.	हिंदी कहानीयों में वर्णित किसानों की समस्याएं	डॉ. आर. एन. वाकळे	08
04.	हिंदी उपन्यास साहित्य में ‘किसान विमर्श’	प्रा. कैलास बवन माने	14
05.	उपन्यास विधामें किसान विमर्श	प्रा. कोकाटे शोभा नानाभाऊ	19
06.	‘फाँस’ उपन्यास में चित्रित किसान जीवन की त्रासदी	डॉ. प्रशांत नलवडे प्रा. अमोल मोरे	22
07.	उपन्यास विधा में किसान विमर्श	प्रा. डॉ. वाल्मीक दशरथ सूर्यवंशी	25
08.	हिन्दी साहित्य में किसान : वीरेंद्र जैन के उपन्यासों के संदर्भ में	डॉ. अशोक कुमार सिंह	28
09.	हिन्दी साहित्य में किसान	डॉ. अभय नाथ सिंह	31
10.	भूमिपुत्र उपन्यास : किसान संघर्ष एवं संस्कृति का दस्तावेज	गौरव मिह	34
11.	प्रेमचंद के साहित्य में किसान विमर्श	प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव	38
12.	हिंदी साहित्य में किसान विमर्श	मनीष सुरेश उघडे	41
13.	किसान विमर्श : स्वरूप एवं संकल्पना		44
14.	किसान और कृषि पर संकट - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. जयश्री राठौड़	47
15.	किसान विमर्श : समस्या एवं समाधान	प्रा. काळे मिनाक्षी बवनराव	49
16.	इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कहानियों में किसान विमर्श की अनुपस्थिति	डॉ. सुमन पलासिया	52
17.	उपन्यास विधा में किसान विमर्श	NAWIN NATH (नवीन नाथ)	56
18.	किसान विमर्श : समस्याएँ एवं समाधान	डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे	59
19.	हिंदी उपन्यासों में किसान विमर्श	डॉ. योगिता हिरे प्रा. डॉ. अनिता नेरे	65
20.	किसान त्रासदी की जीवंत तस्वीर - ‘अकाल में उत्सव’	प्राजक्ता अरविंद पवार	69

किसान विमर्श : समस्याएँ एवं समाधान

डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल, तहसील-व्यंकेश्वर, जिला-नाशिक

धरती और किसान का अटूट रिश्ता है, वह अपनी जमीन से सर्वाधिक लगाव रखता है। वही उसका सब कुछ है। दरअसल कृषक समाजों के लिए कृषि कोई धंधा नहीं बल्कि उनकी जीवन शैली है। किसान के लिए खेती कोई व्यापार-व्यवसाय भी नहीं है, बल्कि यह तो उसकी रोजमर्रा की जिन्दगी का एक बड़ा हिस्सा है। किसान अपने खेतों से सर्वाधिक लगाव रखता है और वह किसी भी कीमत पर अपने खेत छोड़ने को तैयार नहीं होता। लाख प्रलोभन भी उसे नहीं हिला पाते। किसान के लिए उसका खेत ही सब कुछ होता है, सब कुछ खोकर भी वह "किसान" बना रहना चाहता है। वह दो बीघे की जायदाद का मालिक कहलाना ज्यादा पसंद करता है और जब-जब उसकी इस धरोहर को छीनने की कोशिश की गई है, तब-तब उसने उग्र रूप धारण किया है और आंदोलन के रास्ते पर उठ खड़ा हुआ है। प्रमाण स्वरूप अंग्रेजों के विरुद्ध हुए किसानों के आंदोलन देखे जा सकते हैं। हिन्दी साहित्य की विभिन्न विधाओं में किसान जीवन की विधिक छवियों का प्रमाणिक अंकन समय-समय पर हुआ है।

प्रेमचंद ने अपने रचनाओं के माध्यम से किसान को साहित्य में एक मुकम्मल जगह प्रदान की। उन्होंने किसान जीवन को बहुत करीब से देखा और फिर उसको अपने लेखन का केन्द्र बनाया। प्रेमचंद के पश्चात ग्रामीण जीवन पर बहुत लेखकों ने उपन्यास और कहानियाँ लिखी जो उल्लेखनीय रही हैं। साथ ही हिन्दी कविता में भी किसान जीवन की विविध छवियाँ अंकित हैं। लेकिन इधर कई वर्षों में परिस्थितियाँ बदली हैं। 21वीं सदी की विभिन्न चुनौतियों ने किसानों के समक्ष बहुत सारे सवाल खड़े कर दिए। वैश्वीकरण और भू-मण्डलीकरण के प्रभाव ने अन्नदाताओं को आत्महत्या के लिए मजबूर कर दिया। बढ़ते पूंजीवादी प्रभाव ने किसान जीवन को हाशिए पर धकेल दिया है। लेखन की दुनिया में भी आज किसान धीरे-धीरे गायब होता जा रहा है। ऐसे भीषण समय में प्रेमचंद आज भी हमारे लिए प्रासंगिक और समकालीन है क्योंकि न किसानों और जमीन की समस्या हल हुई है न भूमिहीन मजदूरों को श्रम शोषण से मुक्ति मिली है, बल्कि उसमें स्त्रियों, दलितों, आदिवासियों और अन्य संख्यकों के नये आयाम और जुड़ गए। प्रेमचंद की संवेदना, सरोकार और दृष्टि ही उनकी परम्परा है। जिसे हम आज जल, जमीन और जंगल के असमान वितरण के संघर्ष के रूप में देख रहे हैं।

मानव सभ्यता के विकास में कृषि की अमूल्य भूमिका रही है। मानव का अस्तित्व ही कृषि और शिकार पर टिका रहा। रेमंड विलियम के अनुसार तो कृषि ने ही संस्कृति का जन्म होता है। कृषि ने ही हमें संस्कारित बनाया। प्रारम्भिक खेती, पशुपालन व शिकार की प्रक्रिया प्रकृति द्वारा नियंत्रित होती रही, जिसमें संघर्ष था, मानवीयता थी और त्याग की भावना थी। प्रकृति के विरुद्ध उसमें कुछ भी नहीं था। जैसे-जैसे मानव के अन्दर संग्रह की प्रवृत्ति ने जगह बनाई मानव अधिक लालची, द्वेषी और दम्भी बनने लगा। सुखभोग की अपार लालसाएँ अपने स्वाभाविक विकास की सीमा को पार कर कुलाचे मारने लगीं। विज्ञान और सभ्यता के विकास ने मनुष्य के अंदर श्रम के प्रति घृणा का भाव भर दिया। तमाम बुराइयों से भरे सभ्य और सुसंस्कृत दिखने वाले लोग अपने ही साथी सहयोगी किसान, मजदूर व अन्य को हेय दृष्टि से देखने लगे। लोगों ने ऐसी सामाजिक संरचना बनाई जिसमें अधिक मेहनत करने वाले वर्ग का अपने ही उत्पादों पर कोई अधिकार नहीं। इस प्रकार उत्पादक वर्ग की आर्थिक स्थिति दिन प्रति दिन गिरती गयी और संचालक वर्ग की आर्थिक स्थिति दिन दुनी रात चाँगुनी होती गयी। इस तरह से बड़ी अमीरी – गरीबी की खार्यी का दंस हमारा समाज आज भी झेल रहा है, जो घटने का नाम ही नहीं ले रहा है। उत्पादक वर्ग शोषण, अन्याचार व गुलामी का शिकार हुआ तथा संचालक वर्ग के सुख का साधन बना। मगर समय और परिस्थितियाँ हमेशा एक जैसी नहीं होती, समय –समय पर वह करबटें बदला करती हैं। कोई भी समाज हो उसमें

अच्छे-बुरे लोग व अच्छे-बुरे कार्य हमेशा होते रहते हैं। जरूरत है अच्छाई को बढ़ावा देने की और बुराई की निंदा करने की जिसे हम संचालक वर्ग कहते हैं, जो हमारे लिए अंधकार का प्रतीक बन चुका है, समय-समय पर उसी में से रौशनी की किरण भी फूटती है। कवि वशिष्ठ अनूप ने ठीक ही कहा है कि-

कड़ी चट्टान के सीने से ही निर्झर निकलता है .

घनी रातों के पीछे भोर का मंजर निकलता है।

“1960-70 के दशक में हरित क्रांति आयी, जिसमें खेती के क्षेत्र में रोजगार के अवसर बढ़े। पंचवर्षीय योजनाओं के तहत नई कृषि नीति को बढ़ावा मिला। कृषि के उत्पादों में वृद्धि हुई। इसका फायदा कमोवेश हर श्रेणी को प्राप्त हुआ। वर्ष 1969 में इंदिरा गाँधी द्वारा बड़े बैंकों, बीमा कंपनियों के राष्ट्रीयकरण से गांवों में ऋण आसान शर्तों पर उपलब्ध होने लगा। नावाइ ने वाणिज्यिक बैंकों की सहायता से ग्रामीण बैंकों की देशव्यापी शृंखला स्थापित की। मृतप्राय दस्तकारियों को जिन्दा किया गया। अनाज, उर्वरक, बिजली आदि पर सरकारी सब्सिडी तथा जवाहर रोजगार योजना से काम के अवसर पैदा हुए। इंदिरा आवास योजना के अंतर्गत इलियों तथा अन्य कमजोर श्रेणियों को सस्ते मकान उपलब्ध कराए गये। यह समय किसानों के लिए शुभ संकेत रहा। किसान खुशहाली की ओर बढ़े, शहरों की ओर किसानों का पलायन रुका। किसान मजदूर न बनकर अपने मर्याद की ओर लौटा। किसान की इच्छाएं सीमित होती हैं। वह प्रकृति के साथ ताल-मेल बैठाकर चलता है। वह प्रकृति के मार को झेलने के लिए तैयार भी रहता है। मगर कब ? जब वह अपने स्वाभाविक विकास की गति से अपनी क्षमता के अनुसार चलता है। मुनाफा की होड़ में इतना दम लगाकर नहीं दौड़ता है कि मर जाये। यह गुण पूंजीपतियों का है, जो बड़े किसानों के साथ-साथ छोटे किसानों के अंदर इस जीन को वायो टेक्नोलॉजी के माध्यम से भर रहे हैं। यही वह कारण है जो उनके जीवन में चुनौती बनकर सामने आ रहा है।

यह अनायास नहीं है कि किसान बड़ी संख्या में आत्महत्या कर रहे हैं। फर्क यही है कि जहाँ आजादी की लड़ाई के दौरान एकजुट होकर सारे किसान संघर्ष के लिए आगे आये थे। वहीं आज घोर हताशा के शिकार हो अपनी जान दे रहे हैं। अगर हम कतिपय तथ्यों को देखें तो स्पष्ट हो जायेगा कि इन आत्महत्याओं के लिए वांशिंगटन आम राय द्वारा अनुप्राणित सरकारी नीतियाँ ही जिम्मेदार हैं। इस समझौते ने राज्य को एक गार्ड की भूमिका में खड़ा कर दिया है। बहुराष्ट्रीय कंपनियां नियम बनाएंगी, उत्पादों का दाम तय करेंगी, सामान बेचेंगी राज्य का काम केवल उन्हें भूमि और इन्फ्रास्ट्रक्चर उपलब्ध कराना तथा उनकी रक्षा करना ही रह जायेगा। सोचिये जब राजा अपने ही देश में गुलाम बन जाये तो प्रजा की क्या स्थिति होगी ?

वर्तमान समय में देश ऐसी स्थिति से गुजर रहा है जो हमें बार-बार 1757 से 1857 के पूरे परिदृश्य की तरफ मुड़ने और वहाँ से भविष्य को देखने, सोचने, समझने तथा निर्णय लेने को मजबूर कर रही है। ऐसा लग रहा है कि भारत का इतिहास अपने आपको दोहराने की प्रक्रिया में है। वहीं जमींदारी अपने नये रूप में आ रही है, गोरों की भूमिका में अमेरिकी तथा काले अंग्रेजों की भूमिका में भारतीय अमेरिकी दिखने लगे हैं। इनके लिए स्कूल, कालेज व विश्वविद्यालयों को बिलासिता का मंदिर बनाया जाने लगा है। गरीब बहुसंख्या जिनकी जो चिंता तब थी वह आज भी है वो 'टपक वूड' (ट्रिकल डाउन) सिद्धांत के भरोसे छोड़ दिया गया है। देश के जिम्मेदारों को देखकर तो लगता है कि सब अवसरवादी हैं। सबको अपनी-अपनी पड़ी है। बहुत कम ही लोग वचे हैं, जिन्हें देश और जहान की चिंता है। यही छोटी सी संख्या है जो मशाल जलाये हुए है जिससे कुछ उम्मीद जगती है।

आज स्थिति यह है कि लगभग 16 या 17 पूंजीपति घराने पूरे विश्व को चला रहे हैं। जिनमें सबसे अधिक अमेरिका के हैं। उनका सौभाग्य या रणनीति ही कह लीजिये कि विश्वबैंक और WTO जैसी वैश्विक संस्थाएं भी अमेरिका में ही हैं। जो उन्हीं के इशारों पर संचालित होती हैं। फिर किसकी हिम्मत है उनसे टकराने की। "डब्ल्यूटीओ

के तीन ऐसे दस्तावेज हैं जो सीधे-सीधे कृषि से जुड़े हुए हैं – पहला है 'व्यापार सम्बन्ध बौद्धिक सम्पदा अधिकार समझौता' (ट्रिप्स)। दूसरा है – 'स्वच्छता एवं वानस्पतिक स्वच्छता समझौता' (एस.पी.एस.ए.)। तीसरा है – 'कृषि पर समझौता' (ए.ओ.ए.)। "

एस.पी. एस.ए. के तहत विश्वव्यापी स्तर पर खाद्यान्न की गुणवत्ता के अंतराष्ट्रीय मानकों को लागू करने के नाम पर देशी उत्पाद के तौर-तरीकों पर सीधा हमला है। परम्परागत देशी खाद्यान्नों को असुरक्षित बताकर कम्पनियों के चमचमाते खाद्यान्नों के लिए बाजार उपलब्ध कराया जा रहा है। तमाम विशेषज्ञों की चेतावनी के बावजूद जैव तकनीकी से विकसित मज्जियों को बाजार में लाने की तैयारी चल रही है। इन्हीं नीतियों के चलते पिछले एक दशक से देश भर में हजारों तेल मिलें तथा अन्य ग्रामीण उद्योग तबाह हो रहे हैं और लाखों लोगों का रोजगार छीनता जा रहा है। अब अगला निशाना ढाबों, ठेलों आदि तथा पारम्परिक खाद्य पदार्थ बनाकर बेचने वाले गरीब लोगों पर है। जिससे यह पूरा बाजार केंद्री, मैकडोनाल्ड जैसे बहुराष्ट्रीय रेस्तराओं के हवाले किया जा सके। बड़े आश्चर्य की बात तो यह है कि भारत सरकार की योजनायें भारत के गांवों तक पहुंचते-पहुँचते मृतप्राय हो जाती हैं। जबकि ये अमेरिका से संचालित होने वाली योजनायें भारत के गाँवों में न चाहते हुए भी घर-घर में घुस जा रही हैं। बड़े शहर की तो बात ही छोड़ दीजिए।

ए.ओ.ए.के तहत कृषि पर समझौते के तीन प्रमुख अंग हैं – पहला – व्यापार उदारीकरण दूसरा – आयात उदारीकरण और तीसरा – घरेलू सस्मिडी में कटौती। व्यापार उदारीकरण का अर्थ है कि कल्याणकारी राज्य के नाम पर किसानों के प्रति वरती जा रही समस्त उदारताओं को समाप्त कर सम्पूर्ण कृषि अर्थव्यवस्था को बाजार के अनुदार हाथों में सौंप देना। इसी की देन है कि आज मिजेंटा, मोसेन्टो, कारगिल, आई.टी.सी. जैसी बहुराष्ट्रीय कम्पनियों को शासकीय संरक्षण में भारतीय कृषि बाजार में प्रवेश की खुली छूट है। आयात उदारीकरण के अंतर्गत विकसित देशों के लिए सभी देशों से आयात शुल्क तथा आयात प्रतिबन्ध हटाने के लिए समझौता किया गया। भारत के लिए यह समर्पण कंधार से कम नहीं है।

घरेलू सस्मिडी में कटौती के अंतर्गत किसानों को खाद, बीज, डीजल, पानी तथा न्यूनतम समर्थन मूल्य के निर्धारण के रूप में मिलने वाली सस्मिडियों को बाजार के खुले खेल में अवरोध बताकर धीरे-धीरे खत्म करने की बात की गयी है। इन तीनों समझौतों की वजह से किसानों की स्थिति बुरी से बुरी होती जा रही है। चारों ओर चोरी, हत्या, छिनैती, भुखमरी व बेरोजगारी का तांडव मचने लगा है। यही वह दौर है जहाँ से शुरू होता है किसान आत्महत्या का लगातार बढ़ते जाने वाला सिलसिला। अब किसान आन्दोलन करने की स्थिति में नहीं है तो आत्महत्या से ही वह प्रतिरोध जता रहा है।

देश के कई राज्यों में किसान घाटे की खेती के कारण आत्महत्या करने को बाध्य हो रहे हैं। महाराष्ट्र, पंजाब, गुजरात जैसे राज्यों से किसानों के आत्महत्या की खबरें लगातार आ रही हैं। " संयुक्त राष्ट्र संघ की एक रिपोर्ट के मुताबिक – पूरी दुनिया में कुल खाद्यान्न उत्पादन का एक तिहाई हिस्सा बर्बाद होता है, जो समूची विश्व अर्थव्यवस्था का 750 अरब अमेरिकी डालर (लगभग सैतालिस लाख करोड़ रुपये) है। रिपोर्ट में भारत और चीन पर विशेष रूप से अंगुली उठाई गयी है। दुनिया में सबसे ज्यादा भुखमरी से ग्रस्त आबादी अफ्रीका और भारत में ही है।

बिहार, बंगाल, ओडिसा, मध्यप्रदेश और छत्तीसगढ़ से अक्सर भूख से मरने की खबरें आती रहती हैं। मगर चिंता की बात यह है कि औद्योगिक रूप से विकसित राज्य महाराष्ट्र और गुजरात से भी भूख से मरने की खबरें आ रही हैं। क्या यह इन राज्यों के विकास माडल पर चुनौतीपूर्ण सवाल नहीं है ? एक खबर के मुताबिक यह बात हुआ कि बहुराष्ट्रीय कम्पनियां सड़े हुए गेहूँ से शराब बनाती हैं, तो बताइए कि इन कम्पनियों की हितैसी हमारी सरकार को क्या पड़ी है भण्डारण गृह बनवाने की। वह तो उन्हीं के इशारे पर जानबूझ कर गेहूँ सड़वा देती है ताकि

कम्पनियों को सड़ा हुआ गेहूँ कौड़ी के भाव में दिलवा सके। क्या यह किसानों के सीने पर छुरी रखकर पूंजीपतियों को मालपुआ खिलाने वाली बात नहीं हुई ?

'मद्रास इंस्टिट्यूट ऑफ डेवलपमेंटल स्टडीज' के प्रो.नागराज द्वारा राष्ट्रीय आपराध अभिलेख ब्यूरो के गत वर्षों में भारत में दुर्घटना तथा आत्महत्या से होने वाली मौतों पर जारी अधिकारिक आंकड़ों के आधार पर किसानों की आत्महत्या से सम्बन्धित अध्ययन यह बताता है कि 1997 से 2005 के बीच भारत में कुल 977170 लोगों ने आत्महत्या की, जिनमें से 149244 किसान थे। 1995 से 2005 तक सभी प्रकार की आत्महत्याओं की दर 2.18 फीसदी थी तो अकेले किसानों की आत्महत्या दर 2.91 फीसदी थी। प्रो.नागराज किसान आत्महत्याओं की लगभग 1.5 लाख संख्या को भी वास्तविक नहीं मानते क्योंकि इसके दो प्रमुख आधार हैं – पहला यह कि आत्महत्या की प्राथमिकी दर्ज किये जाने के प्राथमिक स्तर पर 'किसान' शब्द की अत्यंत संकुचित परिभाषा अपनाई जाती है। जिसके तहत भूमिहीन श्रमिकों, महिलाओं तथा कृषि कार्य में आंशिक रूप से संलग्न द्वितीयक किसानों को सम्मिलित नहीं किया जाता। जबकि जनगणना के दौरान अपनाई जाने वाली परिभाषा काफी व्यापक है। जिसमें प्राथमिक, द्वितीयक किसानों तथा कृषि श्रमिकों सभी को किसान माना जाता है। ऐसे में किसान आत्महत्याओं की संख्या इतनी दी गई आंकड़ों से कहीं ज्यादा हो सकती है।

किसानों को आत्महत्या की दशा तक पहुँचाने के मुख्य कारणों में खेती का आर्थिक दृष्टि से नुकसानदायक होना, भारतीय कृषि का मानसून पर निर्भर होना, मानसून की असफलता, सूखा, ऋण का बोझ तथा सरकार की किसान विरोधी नीतियाँ आदि जिम्मेदार कारक हैं। उदारीकरण की नीतियों के बाद नकदी खेती को बढ़ावा मिला। सामाजिक-आर्थिक बाधाओं के कारण पिछड़ी जाती के किसानों के पास नकदी फसल उगाने लायक तकनीकी जानकारी का अक्सर आभाव रहता है। यही कारण है कि आज का किसान नकदी फसलों की लालच में परम्परागत फसलों को छोड़कर कर्ज में डूब गया है।

आचार्य वालकृष्णन का यह सुझाव अच्छा लगा कि – "हमारी सोच है किसानों को अपने उत्पादों का वाजिव मूल्य मिले। किसान की आमदनी दोगुनी करने के मुद्दे पर उन्होंने कहा कि, अगर किसानों की आमदनी दोगुना करना चाहते हैं तो फूड प्रोसेसिंग इंडस्ट्रीज को बढ़ावा देना होगा। कलस्टर, कन्टीवेशन की पुख्ता व्यवस्था होनी चाहिए, फसलों की बुवाई के सटीक आंकड़े होने चाहिए। यही नहीं किसानों को वाजिव कीमत दिलाने के लिए सरकार के पास एक व्यवस्था होनी चाहिए।" यह तो ठीक है पर जिस मिशन के साथ बाबा रामदेव ने 'पतंजलि उत्पाद बिक्रय केंद्र' भारत के प्रत्येक शहर ही नहीं बल्कि गांवों तक पहुंचाया है, अगर उसी मिशन के साथ वह भारतीय कृषि उत्पाद क्रय केंद्र भारत के शहरों और गांवों तक पहुँचा देने तो किसानों को अपने उत्पादों की बिक्री के लिए सरकार और साहूकार का मुह ताकना नहीं पड़ता। हमारी सरकार दावा करती है कि 2022 तक किसानों की आय दोगुनी हो जाएगी। इस सरकार की हवाई घोषणाएँ तो आम जनता व किसान बुद्धजीवियों को खुश कर दे रही हैं पर व्यावहारिक धरातल पर किसान की जो दुर्दशा हो रही है वह किसी भी सम्बेदनशील व्यक्ति के हृदय को विदीर्ण कर देगी। तमिलनाडु के किसानों ने लगभग एक महीने तक भूखे-तंगे रहकर, मल-मूत्र खा-पीकर दिल्ली में धरना दिया पर सरकार के कानों पर जू नहीं रेंगा। सही कहा है किसी ने कि –

*वहनों का दरवार जोर से बोल यहाँ,
कम सुनते मक्कार जोर से बोल यहाँ।
सत्ता के कानों में रहता तेल पड़ा,
मिमिया मत हुंकार जोर से बोल यहाँ।*

किसान चाहते तो अपने गाँव में अपनी सरकार चला सकते हैं मगर उनके यहाँ पारस्परिक सद्भाव, बुद्धि-विचार व संगठन का आभाव है। किसान जीवन को सुखमय व समृद्ध बनाने के लिए बेहतर कार्य किसान बुद्धिजीवी व किसान जीवन पर शोध-कार्य करने वाले शोधार्थी परस्पर सहयोग से किसानों की मदद लेकर कर सकते हैं। लेकिन इसके लिए उन्हें विश्वविद्यालयों व अपनी सुख-सुविधाओं के दायरे से कुछ समय के लिए बाहर निकलना होगा। हिमाचल प्रदेश के राज्यपाल आचार्य देवव्रत ने किसानों और कृषि विश्वविद्यालयों के साथ मिलकर 'जीरो वजट फार्मिंग', 'जैविक खेती' और 'नशा मुक्त प्रदेश' बनाने की जो मुहीम चलाई है वह सराहनीय है। अर्थशास्त्री देविंदर शर्मा ने अपने लेख में यह पर्दाफाश किया कि –“पिछले 5-10 या 20 वर्षों के वजट पर गौर करें तो पायेंगे कि अन्य क्षेत्रों की तुलना में कृषि की अनदेखी हुयी है। यह अनदेखी इस बात की संकेत है कि देश को अब इस क्षेत्र की जरूरत नहीं है। इनकी कोशिश यह है कि कृषि क्षेत्र की जनसंख्या को खेती से निकालकर शहरों में स्थान्तरित किया जाये।” उनके निम्नलिखित साक्ष्यों से यह स्पष्ट होता है कि सचमुच में सरकार की नीतियाँ किसान विरोधी हैं – 11 वीं योजना के तहत कृषि को 1 लाख करोड़ तथा 12वीं के तहत 1.5 लाख करोड़ यानि दस वर्षों में कृषि पर मात्र 2.5 लाख करोड़ खर्च किया गया। इसकी तुलना अगर औद्योगिक क्षेत्रों से करें तो इतने ही वर्षों में उद्योग के लिए 42 लाख करोड़ रुपये की टैक्स छूट दी गयी है। दूसरी बात कि 60 करोड़ लोग कृषि क्षेत्र में कार्यरत हैं लेकिन इसमें मनरेगा से भी कम वजट प्राप्त हो रहा है। 42 लाख करोड़ खर्च कर सरकार ने 4 लाख रोजगार दिए हैं जबकि देश में हर साल सवा करोड़ लोग नौकरी की कतार में खड़े रहते हैं। अगर यह वजट कृषि क्षेत्र में गया होता तो 60 करोड़ लोगों का भविष्य उज्ज्वल होता। आज किसान की आय मात्र 6 हजार है जिसमे 3 हजार गैर कृषि क्षेत्र से तथा 3 हजार कृषि क्षेत्र से हैं। 7वे वेतन आयोग में इसे 25 हजार करने का अनुमान है।

स्वामीनाथन आयोग को लागू कर किसानों की आय दोगुना करने की हिंदोरा पीटने वाली सरकार अभी तक किसानों के जीवन में कोई वुनियादी परिवर्तन नहीं ला सकी। आज स्थिति यह है कि प्रत्येक राज्य में किसान सरकार का विरोध जताने के नये-नये तरीके अपना रहे हैं। कहीं किसान आत्महत्या के माध्यम से तो कहीं तर मुंडों की माला पहनकर, नंगे होकर, मल-मूत्र पीकर तो कहीं सड़कों पर सविज्ञा, अनाज और दूध फेककर किसान विरोध जता रहे हैं। पर सरकार के कानों पर जू नहीं रेंग रहा है वह इन्हें उपद्रवी तत्व घोषित कर उल्टे इन्हें ही दोषी ठहराने की कोशिश में लगी हुयी है। यह सरकार झूठे वादों की सरकार है नोटबंदी के बाद न तो किसानों के खाते में 15000 रुपये आये और न ही 2022 तक किसानों की आय दोगुनी होने के ही कोई आसार दिख रहे हैं। सरकार द्वारा चलाई जाने वाली योजनायें जैसे – प्रधानमंत्री सांसद आदर्श ग्राम योजना, प्रधानमंत्री ग्राम सड़क योजना, जीवन ज्योति बीमा योजना, कृषि सिंचाई योजना, मुद्रा बैंक योजना, मनरेगा, दीन दयाल अन्त्योदय योजना, प्रधानमंत्री आवास योजना, प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना आदि सराहनीय तो हैं पर व्यावहारिक धरातल पर इनका क्रियान्वयन अच्छा नहीं है। इस वजह से इन योजनायों का लाभ सीधे किसानों को न मिलकर विचौलियों को ज्यादा मिल रहा है। सरकार को इस जगह पर भारी कदम उठाने की जरूरत है। इन्हीं सब वजहों से किसानों का गुस्सा मध्यप्रदेश में फूट पड़ता है। 1 जून 2017 को म.प्र. के मंदसौर में शुरू हुआ किसानों का प्रदर्शन 6 जून को हिंसक हो गया और देशव्यापी किसान आन्दोलन का रूप धारण कर लिया। बड़े दुःख की बात है कि सात किसानों की लाश गिर जाने के बाद केन्द्र व राज्य सरकारों तथा अन्य पार्टियों का ध्यान किसान समस्या की ओर मुड़ता है। किसी को इस समस्या तत्काल समाधान कर्ज माफ़ी दिखती है तो कोई फिर वही वादे दुहराने लगता है। कर्ज माफ़ी, धिसे-पिटे वादे, उपवास व मृतकों को एक करोड़ रुपये दे देना क्या किसान समस्या का सही समाधान है? सही समाधान तो M.S.स्वामीनाथन आयोग की सिफारिशों को लागू करने व उसका सही क्रियान्वयन करने से है जिसकी तरफ किसी का ध्यान ही नहीं जाता है। ऐसा नाटकीय व्यवहार भारत के राजनेता ही कर सकते हैं। इस आन्दोलन में एक

बात और देखने को मिली कि इसमें व्यापकता तो थी पर नेतृत्व गायब था। स्वामी सहजानंद के समय में किसान आन्दोलन को जो नेतृत्व मिला वह नेतृत्व और संगठन आज के किसान आन्दोलन से गायब है। इसका कारण भी हो सकता है कि जिस देश में कलवुर्गी और दाभोलकर जैसे लोगों की हत्या कर दी जाती हो वहाँ कौन आये किसानों का नेतृत्व कर अपना जान बधाने।

किसानों की हालात सुधारने के लिए सरकारों को विशेष प्रयास करना होगा। किसानों की कर्जमाफी को लेकर पूरे देश में कदम उठाने का वक्त आ गया है। अगर किसान बर्बाद हुए तो देश के चमकते महानगर भी बर्बाद हो जायेंगे। इस प्रकार इन तमाम सुझावों और विचार-विमर्शों के माध्यम से किसान के बदहाल जीवन को खुशहाल बनाया बनाया जा सकता है।

संदर्भ –

1. 'अच्छा लगता है' – वशिष्ठ अनूप , शब्दार्थ अकादमी ,नरिया वाराणसी ,2012 , पृ. 32
- 2 वही पृष्ठ सं. -9
- 3 गिरीश मिश्र –'किसान और दूसरे संघर्षशील जन की आर्थिक दशा-दिशा' , "हंस पत्रिका –अगस्त 2006" पृष्ठ -108
- 4 सम्पत्तिशास्त्र'- महावीर प्रसाद द्विवेदी , पृष्ठ – 47
- 5 देविंदर शर्मा –"बालमार्ट खुद एक बड़ा विचौलिया है", अस्मी चौराहा ई-पत्रिका ,04 /10/2012
- 7 सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला'- "राम की शक्ति पूजा"
- 8 अशोक कुमार पाण्डेय –'शोपण के अभ्यारण्य', शिल्पायन प्रकाशन –दिल्ली ,पृष्ठ -23
- 9 वही पृष्ठ सं. – 23
- 10 वही- p. 24-25
- 11 संजीव पाण्डेय – 'अन्न की बर्बादी और भूखी आवादी', "स्वतंत्र वार्ता –हैदराबाद",08/10/2016 |
- 12 वही –
- 13 विद्यार्थी चटर्जी – 'भूमि लूट के दौर में किसान' , "समयांतर पत्रिका" , नवम्बर 2016 , पृ.-32
- 14 वशिष्ठ अनूप - 'अच्छा लगता है' , पृ. -27
- 15 अशोक कुमार पाण्डेय – 'शोपण के अभ्यारण्य', शिल्पायन प्रकाशन –दिल्ली , पृ.-३२-३४
- 16 शाहिद ए चौधरी – 'गांवों और किसानों की बदहाली पर राष्ट्रपति की बिना जायज', 'डेली हिंदी मिलाप –हैदराबाद' , १२ जनवरी २०१७

**RNI MAHMAR
36829-2010**

ISSN - 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay
International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Progressive Thinkers of Maharashtra

JANUARY 2020

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal,
Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray
Arts, Science and Commerce College,
Nimgaon, Tal. Malegaon Dist. Nasik (MS)

Co - Editor

Asso Prof. Subhash L. Ahire

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Address : 'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

January - 2020

Progressive Thinkers in Maharashtra

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College, Nimgaon,
Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editor

Asso Prof. Subhash L. Ahire

Chief Editor

Dr. Nanasahab Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV' RUKMENAGAR, THODGA ROAD, AHMEDPUR,
DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by – Dr. Subhash Nikam, Principal, KBH College Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nashik, MS

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The authors shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs. 800/-

19	कर्मवीर या. ना. जाधव यांचे राजकीय सामाजिक व शैक्षणिक योगदान प्रा.पगार संदीप केशव	55 – 58
20	नाशिक जिल्ह्यातील ज्ञानमहर्षी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे डॉ.पोळ भावना श्रीपती	59 - 61
21	डॉ.आ.ह.साळुखे यांचे सामाजिक परिवर्तनविषयक विचार प्रा.मोहन काळकुटे	62- 65
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक दृष्टीकोण प्रा. आर. के. सुर्यवंशी	66-68
23	“आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांची वैचारीकता : एक अभ्यास” डॉ. राधाकृष्ण ल. जोशी	69-70
24	“महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांची पुरोगामी विचारसरणी” प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	71-73
25	शरद जोशी – एक क्रांतीकारक योद्धा प्रा. सी. डी. राजपूत	74-75
26	“महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळी” प्रा.डी.झेंड.सावळे	76-77
27	पुरोगामी महाराष्ट्र निर्मितीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान व कार्य डॉ. शेख हुसैन इमाम	78 - 79
28	महाराष्ट्रातील दलित चळवळ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समतासंघर्ष प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे	80- 82
29	राजर्षी शाहू महाराज :एक पुरोगामी विचारवंत प्रा.शुभम उत्तमराव पाटील	83-85
30	निलीमा मिश्रा : दुर्बलांच्या सक्षमीकरणातील कर्मयोगिनी डॉ.डी.एन.सोनवणे	86- 89
31	पश्चिम खान्देशातील पुरोगामी विचारवंत शंकरराव चिधुजी बेडसे, झेंड.बो.पाटील यांचे सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय योगदान प्रा.डॉ.संजय जिभाऊ पाटील श्री.सुनिल छोटे पवार	90 - 92
32	अनंत पेंलूचा सामाजिक योद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. स्वप्निल प्रशांत गरूड	93- 94
33	पंडिता रामबाई यांचे स्त्री सुधारणा विषयक विचारांचे आधुनिक काळातील महत्व योगेश किरण हिरे	95-98
34	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे सामाजिक कार्य व स्त्री उध्दारातील योगदान पवार वर्षा नारायण प्रा. डॉ. रविंद्र एम. साळुंखे	99-103
35	महाराष्ट्रातील १९ व्या व २० व्या शतकातील पुरोगामी चळवळी प्रा.अनिल निंबा पाटील	104-107
36	“कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान” प्रा.जी.डी. रूपवते	108-110
37	कै.गंगाधर आप्पा बुराडे यांचे मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील समाजिक योगदान डॉ. गंगणे आर.व्ही.	111-112
38	भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासातील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.डॉ. किशोर चैत्राम सोनवणे प्रा. डॉ. मंदा तापीराम मोरे-थोरात	113- 117

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक दृष्टीकोण
प्रा. आर. के. सुर्यवंशी

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, हरसुल, ता. त्रंबकेश्वर (नाशिक)
गोषवारा — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारताचे पहिले कायदा व न्याय मंत्री होते व ते प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ होते. त्याच्या अभ्यासाचा मुख्य विषय 'अर्थशास्त्र' होता. भारताला अर्थशास्त्रीय विचारांची थोर परंपरा लाभली आहे. भारतीय अर्थतज्ज्ञांनी आपल्या आर्थिक विचारांचा ठसा जागतीक अर्थकारणावर पडला असल्याचे आढळून येते. भारतातील अर्थतज्ज्ञांसंबंधी बोलायचे झाल्यास चंद्रगुप्त मौर्याच्या राजदरबारात चान्यक्य विष्णुगुप्त उर्फ कौटिल्य यांचे आर्थिक विचार आजही उपयुक्त ठरतात. तसेच दादाभाई नौरोजी, धनंजयराव गाडगीळ, गोपाळ कृष्ण गोखले, चंद्रशेखर टिळक व व्ही.के.आर.व्ही. राव हे जागतीय कीर्तीचे अर्थतज्ज्ञ होते. यांच्या तोडीचा विश्वमान्य अर्थतज्ज्ञ म्हणुन डॉ. आंबेडकरांच्या नावाचा उल्लेख करावा लागतो. कारण त्यांच्या अभ्यासाचा विषय अर्थशास्त्र होता व उपयुक्त आर्थिक सल्ला देण्याचे महत्वाचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करायचे म्हणुन त्यांना 'भारतीय अर्थक्रांतीचे जनक' असे देखील म्हटले जाते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांना एक विशिष्ट असे स्थान आहे. 'आर्थिक समानता' ही त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांची मध्यवर्ती कल्पना होती. कारण ब्रिटिश हिन्दुस्थानात येण्याआधी येथील आर्थिक समृद्धता ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे आर्थिक विषमतेत परावर्तीत झाली. यासंबंधी सखोल अध्ययन करून 'रूपयाची समस्या' (The Problem of Rupee) हा संशोधन ग्रंथ त्यांनी निर्माण केला. ऐवढेच नाही तर भारतीय स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनाची कास धरणारा हा तत्कालीन महान समाजसुधारक देखील होता. शेती व शेतकरी सावकारांच्या विळख्यात अडकत चालली आहे याची शासनाला जाणीव करुण देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे पहिले 'कृषीतज्ज्ञ' होते. असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. यांच बरोबर भारताचे परराष्ट्रीय धारेण कसे असायला हवे याविषयी त्यांचे विचार फार उपयुक्त होते. देशाच्या आर्थिक विकासाची जाण व तळमळ असणाऱ्या या महान अर्थतज्ज्ञास विश्वप्रसिद्धी लाभलेली होती.

किवर्ड — अर्थतज्ज्ञ, समानता, स्वावलंबन, अर्थक्रांती, समृद्धता

प्रस्तावना — भारताला स्वातंत्र मिळाले त्यावेळी एक परिपक्व आर्थिक विचारवंत म्हणुन डॉ. बाबासाहेबांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जात होते. वेगवेगळ्या अभ्यासकांच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ अर्थतज्ज्ञच होते असे नाही, तर ते एक महान समाज सुधारक होते, कायदेतज्ञ होते, राजकारणी होते. याच बरोबर दीन-दलिताने उधारक म्हणुनही त्यांचे नाव प्राधान्यक्रमाने घेतले जाते. काही अभ्यासक त्यांच्या अतुलनीय कार्याबद्दल त्यांना 'आधुनिक भारताचे प्रणेते' असे देखील म्हणतात २०१२ मध्ये करण्यात आलेल्या एका जागतिक सर्वेक्षणात भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर सर्वात महान भारतीय म्हणुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव घेण्यात आले. ऐवढेच नाही तर, कोलंबिया विद्यापीठाने जगामधील शिर्ष १०० विद्वानांच्या नावाची यादी तयार केली त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रथम स्थानी ठेवले होते. असे महान विद्वान अर्थतज्ज्ञ भारताला लाभले हा भारतीयांच्या दृष्टीने गौरवाचा भाग आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार अभ्यासले असता असे स्पष्टपणे जाणवते की, त्यांचे आर्थिक विचार समग्र स्वरूपाचे होते. देशातील सर्व प्रकारच्या आर्थिक समस्यांची त्यांना सखोल माहिती होती, त्यांचा अभ्यास होता. म्हणुन देशातील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या लागतील यांची देखील त्यांना माहिती असायची. विविध विषयांची जाण असल्यामुळे त्यांना संविधान निर्माण करण्याचे महत्वपूर्ण काम देण्यात आले. आज जगातील सर्वात मोठी संसदिय लोकशाही भारतात कार्यान्वीत आहे. याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांना देणे उचित ठरेल. प्रस्तुत संशोधन लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे —

या संशोधन लेखाची निर्मिती पुढील उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून करण्यात आलेली आहे.

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार अभ्यासणे.
- ३) डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानात केलेल्या आर्थिक तरतुदींची माहिती घेणे व त्याचे विश्लेषण करणे.

संशोधन प्रणाली — प्रस्तुत लेखाच्या निर्मितीसाठी दुय्यम आधार सामुग्रीचा वापर करून उपयुक्त माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. यात प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांवर प्रकाशित प्रस्तके, लेख इ. अशा दुय्यम साधनांद्वारे माहिती संकलित करून या संशोधन लेखाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणासाठी निबंधात्मक विश्लेषण तंत्राचा अवलंब केलेला आहे.

विश्लेषण — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर केंद्रात मंत्रीपदी असतांना स्त्रीयांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी प्रयत्न करणारे पहिले केंद्रीयमंत्री होते. देशातील निम्मी लोकसंख्या स्त्रीयांची असूनही स्त्रीया ह्या परावलंबी स्वरूपाचे जीवन जगतात हे सामाजिक दृष्टीकोणातून उचित नाही. त्यांच्या मते स्त्रीयांना देखील पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क असावेत. स्त्रीयांना सन्मानाची वागणूक असावी यासाठी त्यांनी संसदेत 'हिंदु कोडबिल' या नावाने विधेयक १९४९ मध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे विधेयक त्यांनी केलेल्या श्रमाचेच प्रतिक होते. या विधेयकाच्या माध्यमाने त्यांना स्त्रीयांना कायदेशीर हक्क प्राप्त करून द्यावे होते. ५ फेब्रुवारी १९५२ रोजी त्यांनी तयार केलेल्या विधेयकात स्त्रीयांना वडीलांच्या संपत्तीत समान हक्क, मृताचा वारसदार ठरविण्याचा अधिकार, घटस्फोट व पोटगी मागण्याचा अधिकार, विवाह, दत्तक विधान, अज्ञानत्व आणि पालकत्व हे सात विषय त्यांनी हिंदु कोडबिलात मांडले होते. या माध्यमातून त्यांना समाजातील जात, धर्म किंवा लिंगभेद करून सामाजिक विषमता कमी करता येणार नाही. असे त्यांना वाटत होते. न्यायाच्या तराजुत सर्वांना एकाच मापात तोलले जाईल असे त्यांना जाहिर केले, मात्र त्यांना हे विधेयक संसदेत मांडण्यास प्रखर विरोध झाला. त्यांमुळे त्यांना हे विधेयक संसदेत मांडता आले नाही.

सन १९९० च्या दशकात 'हिंदु कोडबिल' प्रमाणे कायदे पारित केले जावू लागले परंतु स्त्रीयांना स्वातंत्र्यानंतर तब्बल ५० वर्षांनी हा न्याय मिळाला. जर हे संबधीत विधेयक सन १९५२ मध्येच संमत झाले असते तर भारतीय महिलांचा आर्थिक व सामाजिक स्थर उंचावलेला राहिला असता, देशाची प्रगतीही वेगाने झाली असती आणि देश आज लोकसंख्या वाढीने त्रस्त आहे. कदाचीत लोकसंख्या वाढ नियंत्रणात राहिली असती. सामाजिक विकास हा स्त्री व पुरुष यांच्या माध्यमाने होतो व हा विकास समान राहिला तर खऱ्या अर्थाने सामाजिक विकास होतो. जर या प्रक्रियेत स्त्रीया मागासलेल्या राहिल्या तर सामाजिक विकास हा दुभंगलेला दिसून येतो. यावरून असे स्पष्ट होते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील महिला स्वावलंबनाचे आद्य प्रवर्तक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व सामाजिक विचार हे परस्परांना पुरक स्वरूपाचे होते. या बरोबरच त्यांना भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचीही माहिती होती. भारतीय शेतकरी हा सावकारी कर्जाच्या विळख्यात अडकत चालला आहे. अशा अभ्यासपूर्ण निष्कर्ष त्यांनी काढला. शासनाने शेतकऱ्यांना सावकारी पाशामधून मुक्त केले पाहिजे. अन्यथा शेतकरी कर्जबाजारीच राहिल असा महत्वपूर्ण सल्ला शासनाला डॉ. आंबेडकरांनी दिला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जागतिक किर्तीचे अर्थतज्ज्ञ असल्याने त्यांनी आर्थिक सामाजिक विकासासाठी मानवी अधिकारांना केंद्रस्थानी मानले होते. म्हणून संविधानाची निर्मिती करतानाच त्यांना समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव या तत्वांचा व्यापक दृष्टीकोणाने स्विकार केला. त्यांना संसदीय लोकशाही प्रणाली अधिक विश्वसनीय व सक्षम करायची होती. त्यांनी केंद्र शासनाला आर्थिक दृष्ट्या अधिक प्रबळ केले आणि राज्यांना केंद्रावर विसंबून ठेवण्याची तरतुद केली. राज्यांना केंद्राकडून हक्काने निधी मिळावा यासाठी संविधानात वित्त आयोगाची तरतुद देखील केली हा दूरदृष्टीकोन केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडेच होता. त्यामुळे दर पाच वर्षांसाठी वित्त आयोगाच्या अध्यक्षाची नेमणूक करण्याचा कायदेशीर हक्क राष्ट्रपतींकडे सोपवीण्यात आला. असा महत्वपूर्ण निर्णय केवळ भारतीय अर्थव्यवस्थेची सखोल जाणीव असणारी व्यक्तीच घेऊ शकते. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ -

- १) प्रा. गायकवाड आर. के. - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था.
- २) <https://satyagrah.croll.in>
- ३) www.ambedkaronline.com
- ४) Dr. Narendra Jadhav - Dr. Ambedkars Economic Thought & Philosophy
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे - खंड - १ (संपादक डॉ. प्रकाश खरात)

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस.एम.जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
नॅक-ए ग्रेड, संलग्न सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
मराठी विभाग आयोजित
आंतरराष्ट्रीय वेबिनार

विषय: मराठीतील १९६० नंतरचे विविध वाङ्मयीन प्रवाह व सद्यःस्थिती

प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत खिलारे

प्रमुख संपादक

प्रा.डॉ.राजेंद्र ठाकरे

प्रा.डॉ.अतुल चौरे

सहाय्यक संपादक

प्रा.डॉ.नम्रता मेस्त्री

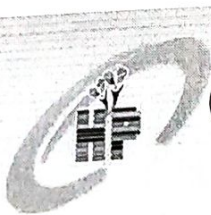
प्रा.डॉ.संदीप वाकडे

शनिवार दि.११ सप्टेंबर २०२१

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र: बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., At.Post. Limbaganesh Dist, Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat."

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695, 09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
01 October 2021

VidyawartaTM

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIJIF)

26) मराठीतील १९६० नंतरच्या लोककला लावणी, तमाशा व गोंधळ यांची सद्यःस्थिती प्रवीण शंकर सोलनकर, पुणे	148
27) साठोत्तरी दलित स्त्रियांची कविता प्रा. योगेश शेळके, इंदौर	154
28) स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह सीमा सखाराम डोके	157
29) दलित साहित्य प्रवाह : दलित नाटकांची सद्यःस्थिती राहुल भागवत गायकवाड, पुणे	160
30) देशीवाद : स्वरूप व संकल्पना डॉ. बी. पी. गार्डी, मंचर	166
31) मराठी ललितगद्याची परिवर्तनीय वाटचाल ज्योती सुधाकर चव्हाण, जि. औरंगाबाद	171
32) १९६० नंतरची दलित कविता डॉ. प्रताप गायकवाड, पुणे कॅंपस	174
33) १९६० नंतरचा बदलता कथा साहित्यप्रकार प्रा. सुनिल खैरनार & डॉ. उज्ज्वला देवरे	178
34) साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह : दलित साहित्य समीक्षा डॉ. मोतीराम रावजी देशमुख, जि. नाशिक	181
35) साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह डॉ. किरण नामदेव पिंगळे, जि. नाशिक	185
36) समाज, स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी साहित्य डॉ. कुंडलिक पारधी, पुणे	191
37) मराठीतील १९६० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतील समाजदर्शन व सद्य स्थिती प्राचार्य डॉ. उज्ज्वला एस. देवरे & संतोष गंगाधर कन्नोर, नाशिक	195
38) मुस्लीम मराठी साहित्य प्रवाह प्रा. डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड, जि. सोलापूर	197

संगीत', 'पंखा', 'झुंबर' या कथासंग्रहामधून 'लंपन', 'लंप्या' या बालव्यक्तिरेखे मधून बालकांच्या मनातील प्रश्न, समस्या, कुतूहल, जिज्ञासा, भाव-भावना, पौगडादशेतील त्यांच्या मनातील होणारी घुसमट अशा बालकांच्या सूक्ष्म मनोविश्लेषणाचे चित्रण त्यांच्या कथांमधून प्रभावीपणे येते. यातून बालकांकडे समाजाने व्यापक दृष्टीकोनातून व साहनुभूतीपूर्वक पाहणे गरजेचे आहे.

अलिकडच्या काळात बालकथा, भयकथा, अद्भूतकथा, रहस्यकथा, विज्ञानकथा यांचा एक नवा प्रवाह या कालखंडात आढळून येतो. जीवनातील भयानक व अद्भूत अनुभव परिणामकारक रीतीने रंगवीणे फारसे कुणाला जमलेच नाही. नारायण धारप, द.पा. खांबेते, रत्नाकर मतकरी अशी काही नावे या संदर्भात देता येतील. 'विज्ञान कथा' हा अगदी नवा प्रवाह निर्माण झालेला असून जयंत नारळीकर यांनी या कथेच्या प्रांतात विपुल लेखन केले आहे. स्फुट गोष्ट, संपूर्ण कथा, लघुकथा, नवकथा अशा विकासाच्या चार टप्प्यातून मराठी कथेचा विकास झालेला दिसतो. १९६० नंतर ग्रामीण कथा, दलित कथा, स्त्रिवादी कथा, बालकथा, प्रादेशिक कथा अशा अनेक अंगांनी मराठी कथा साहित्याचा प्रवास झालेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. २१ व्या शतकातील मराठी साहित्य प्रवाह — प्रा. डॉ. ए.एल. वैरी, डॉ. के.एन. सोनवणे, डॉ. जे. एस. गिरसे

२. ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास — डॉ. वासुदेव मुलाटे

३. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग दुसरा — रू. ना. देशपांडे

४. प्रदक्षिणा खंड दुसरा — रवी धवी, पुष्पा भावे, वि.भा. देशपांडे, अनंत कान्हो इ.

5- <https://mr.rikaspedia.in>

साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह : दलित साहित्य समीक्षा

डॉ. मोतीराम रावजी देशमुख

प्राचार्य,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल,
ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

साहित्याच्या क्षेत्रात येऊ घातलेले नवे साहित्य आपल्या अभिरुचीवरील परंपरेची जळमटे बाजूला सारून समीक्षक पाहू शकतो. समीक्षक हा मूलतः डोळस रसिक असतो. एखादा साहित्याचा प्रवासी चांगला असो, त्या साहित्य प्रवाहाची योग्यवेळी दखल घेणारा समीक्षकही वेळीच लाभणे अत्यंत आवश्यक असते. हे नवे वाङ्मय परंपरेला समृद्ध करणारे असेल तर तो त्याचे स्वागत करतो. पण हा असा योग नेहमीच जुळून येईल असे नाही. पण दलित साहित्याच्या संदर्भात मात्र हा योग अगदी योग्य वेळी जुळून आला. घत्तकृत च्या सुमारला ठिकठिकाणी दलित लेखक, कवी दिसत असले तरी पुस्तक रूपाने स्थैर्य प्राप्त झालेल्या दलित साहित्यिकांची संख्या अतिशय मोजकीच होती. अशा वेळी दलित साहित्याच्या प्रेरणेची, स्वरूपाची आणि दलित साहित्यातील विविध लेखन प्रकारांची सर्वांगीण चर्चा मराठी वाचकांसमोर अतिशय निर्भयपणे मांडणारा डॉ. भालचंद्र फडके यांच्यासारखा समीक्षक उदयाला आला. डॉ. फडके यांचा 'दलित साहित्य : 'वेदना आणि विद्रोह' हा समीक्षाग्रंथ या प्रवाहाच्या संदर्भात निर्माण होणाऱ्या अनेक प्रश्नांना

वाचा फोडणारा आणि दलित समीक्षेवरील चर्चेला एक चांगले वळण देणारा दीपस्तंभासारखा ग्रंथ आहे असेच म्हणावे लागेल. या काळात डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचेही लेखन चालू होते. समीक्षा चर्चेत तेही सहभागी होत होते. पण दलित साहित्यावरील तात्विक समीक्षेपेक्षा विविध प्रकारचे दलित लेखन जे खऱ्या अर्थाने मराठी वाचकांसमोर आलेले नव्हते त्याचा परिचय करून देणे यावर त्यांचे लक्ष केंद्रीत झालेले होते. 'विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे' ही लेखमाला लिहून त्यांनी दलित साहित्याचा उणापुरा पन्नास वर्षांचा प्रवाह मराठी वाचकांसमोर ठेवला होता.

आणखी एका समीक्षकाचा उल्लेख करावा लागेल. प्रा. रा. ग. जाधव यांनी 'नव वाङ्मयीन प्रवृत्ती आणि प्रमेये' या पुस्तकात दलित साहित्याची तात्विक समीक्षा काही लेखांतून मांडली होती. त्यांचे 'निळी पहाट' हे पुस्तक अजून वाचकांसमोर आलेले नव्हते. फुटकळ स्वरूपात आणि आस्वादाच्या स्वरूपात मात्र दलित साहित्याची दखल घेणारे बरेचसे लेखन चालू होते. या साहित्याच्या संदर्भात मराठी साहित्यातील प्रसिद्ध समीक्षकांना आणि लेखकांना 'मराठवाडा' नियतकालिकाच्या (१९८६) दिवाळी अंकाने प्रथमच एकत्र आणले होते. या प्रयत्नानंतर डॉ. भालचंद्र फडके यांचा ग्रंथ म्हणजे एक ऐतिहासिक महत्त्व असणारा प्रयत्न आहे, असे प्रतिपादन दत्ता भगत यांनी केले आहे. वाङ्मयीन आस्था असणारे एक डोळस समीक्षक अशाच शब्दात डॉ. भालचंद्र फडके यांचे वर्णन करता येईल. एका बाजूला दलित साहित्यावर अत्यंत प्रतिकूल चर्चा चालू होती, तर दुसऱ्या बाजूला बाबूराव बागुल, केशव मेश्राम, दया पवार, नामदेव ढसाळ, वामन होवाळ यांचे अतिशय सकस लेखन चालू होते. अशा अवस्थेत फारसा नावलौकिक नसलेले पण या

साहित्याच्या आस्थेने, सौंदर्याने झपाटलेले डॉ. भालचंद्र फडके हा ग्रंथ लिहितात. 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह' या पुस्तकाचे लेखन एका विषण्ण मनःस्थितीत केले आहे. त्यांच्यावर झालेल्या हिणकस टिकेकडे दुर्लक्ष करून अतिशय चिवटपणे डॉ. फडके या प्रवाहातील आणखी काही प्रश्नांवर आणि नवनव्या पुस्तकावर लिहित राहिले. 'दलित साहित्याची प्रकाशयात्रा' हा त्यांचा दुसरा ग्रंथ १९८० साली प्रसिद्ध झाला. आज डॉ. भालचंद्र फडके हे दलित साहित्याचे अश्वर्यू भाष्यकार म्हणून ओळखले जातात. दलित साहित्याची प्रेरणा कोणती ? या मुद्यावर मुळीच एकमत नव्हते त्या काळात फडके यांनी डॉ. आंबेडकर हेच दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान आहे, हे निःसंदिग्धपणे नोंदवले. त्यांनी ही भूमिका अतिशय धाडसाने पण सोदाहरणपूर्वक सांगितली. डॉ. सदा कर्हाडे यांनीही दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ. आंबेडकर आहेत. हे निःसंदिग्धपणे कबूल केले आहे. दलितांच्या वेदनेचे आदिरूप म्हणून डॉ. फडके यांनी संत चोखामेळा यांच्या साहित्यातील दलित जाणीवेचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. दलित साहित्याच्या भवितव्याबाबत डॉ. फडके यांनी प्रकट केलेले विचार आजही दिशादर्शक आहेत. दलित साहित्याच्या उदयकाळीच दलित साहित्यातील सर्वांगीण प्रश्नाची एवढी तपशीलवार चर्चा करणारे आणि दलित साहित्याच्या चळवळीचे ऐतिहासिक महत्त्व ओळखून दलित साहित्याच्या दृष्टीने ऐतिहासिक लेखन करणारे डॉ. भालचंद्र फडके हे या कालखंडातले अतिशय महत्वाचे समीक्षक होत. दलित साहित्याचे थोर भाष्यकार म्हणून डॉ. वानखेडे यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांनी फारसे लेखन केले नसले तरी त्यांनी लिहिलेली 'सूड'ची प्रस्तावना अतिशय प्रक्षोभक आहे. कालचे मार्क्सवादी असणारे डॉ. सदा

कर्हाडे यांचे 'दलित साहित्याच्या निमित्ताने' हे पुस्तक १९८२ साली प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकात चार तात्विक स्वरूपाचे लेख आहेत. आणि अखेरचा पाचवा लेख 'आठवणींचे पक्षी' या आत्मकथेच्या आस्वादाचा आहे. डॉ. सदा कर्हाडे यांनी प्रस्तुत पुस्तकातला पहिला लेख प्रसिद्ध केला त्यावेळी त्यांच्यासमोर दया पवार, बाबूराव बागुल या दोन लेखकांचेच ललित वाङ्मय होते. त्यांचा दलित साहित्याच्या उगमकालीन या साहित्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सिद्ध झाला. प्रस्तुत समीक्षा संग्रह काहीसा एकेरी आणि तर्ककर्मक झालेला आहे. डॉ. सदा कर्हाडे हे मूलतः जीवनवादी साहित्यिक आहेत. पुरोगामी समीक्षक आहेत आणि दलित साहित्य हा त्यांना उद्याच्या पुरोगामी साहित्याचा आरंभबिंदू वाटतो. "मध्यमवर्गीय साहित्य जसे आपल्याच सुखदुःखान्वित अनुभवात घुटमळले तसेच दलितवर्गीय साहित्याचे होईल" अशी चिंता डॉ. सदा कर्हाडे यांना वाटते. "दलित साहित्याच्या विचारप्रणालीची परंपरा ज्योतिबा फुले यांच्यापासून मानता येण्यासारखी आहे" अशा शब्दात सदा कर्हाडे यांनी दलित साहित्याच्या प्रेरणेचा शोध घेतला. "दलित साहित्याच्या निर्मितीची प्रेरणा दलितांच्या जागृत अस्मितेत आहे" असे सांगून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीने दलितांची अस्मिता जागृत झाली. डॉ. सदा कर्हाडे यांची भूमिका दलित साहित्याच्या समर्थकाची आहे. हे समर्थन 'आशयाच्या निराळेपणा'चे आहे. पण त्याचबरोबर या आशयाला वर्गलढ्याचा पदर लाभल्याखेरीज हे साहित्य पिळदार होणार नाही असेही त्यांना वाटते. ज्या काळात डॉ. सदा कर्हाडे दलित साहित्याच्या समर्थनाची ढाल घेऊन उभे राहिले तो काळ दलित साहित्यासाठी अत्यंत प्रतिकूल होता. त्यामुळे त्यांच्या भूमिकेमुळे दलित साहित्याकडे आस्थेने पाहणारा एक वाचक वर्ग मिळवून

देण्याचा मौलिक प्रयत्न केला, हे त्यांचे महत्त्व नाकारता येणार नाही.

उपरोक्त कालखंडात 'दलित साहित्य' या विषयावर अन्य टिकाकारांचेही लेखन प्रसिद्ध झाले आहे. डॉ. भालचंद्र फडके, वसंत पळशीकर, रा. ग. जाधव, बाळकृष्ण कवठेकर, राजा ढाले, शंकरराव खरात, यशवंत मनोहर, गंगाधर पानतावणे ही त्यातील काही ठळक नावे आहेत. पैकी काही समीक्षकांची पुस्तके डॉ. सदा कर्हाडे यांच्या पुस्तकांपूर्वी प्रसिद्ध झाली आहेत. पण आपल्या समकालीन समीक्षकांच्या भूमिकांचा परामर्श डॉ. सदा कर्हाडे घेतलेला दिसत नाही. उपरोक्त समीक्षक हे दलित साहित्याचे बहुधा समर्थक आहेत. पण याच कालखंडात दलित साहित्याचे विरोधकही आहेत. या समीक्षकांच्या भूमिकेचाही या ठिकाणी परामर्श नाही. नरहर कुरुंदकर यांनी दलितांचे प्रश्न आणि दलित साहित्य या विषयावर जवळपास २५ ते ३० लेख लिहिले आहेत. त्यातील बरेचसे लेखन प्रासंगिकच झाले आहे. 'भजन' या त्यांच्या पुस्तकात सात लेख आहेत. या पुस्तकात १९६६ ते १९८० या काळात प्रसिद्ध झालेले चार प्रस्तावना लेख, एक ग्रंथ समीक्षण आणि दोन स्फुट लेख समाविष्ट आहेत. नामांतर प्रश्नामुळे दलितांच्या मनात निर्माण झालेली त्यांची प्रतिमा आणि त्यांनी दलित प्रश्नावर सातत्याने घेतलेली भूमिका यातील परस्पर विरोधाचा ताण अत्यंत संमत शब्दातून उपरोक्त प्रस्तावनेत व्यक्त झाला आहे. दलितांच्या लढ्याचा प्रामाणिकपणे विचार करणाऱ्या मंडळींना त्यांचे विचार पटले नाहीत, हे खरे आहेत. भारतीय परंपरा व संस्कृती लक्षात घेऊन समाजवादाचा लढा लढला जावा असा त्यांचा आग्रह आहे. 'उत्थानगुंफा', 'ठिणगी', 'वणवा', 'उत्पात', 'आवर्त' या दलित लेखनास त्यांनी प्रस्तावना दिली आहे.

‘अमेरिकन निग्रो आणि आपण’ या जनार्दन वाघमारे यांच्या ग्रंथास आणि झुंबरलाल कांबळे व राम बिबलकर संपादित ‘महाडचा मुक्तिसंग्राम’ या ग्रंथास विस्तृत प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. गोवर्धन पारीखांचे ‘लोकहितवादी’ बाबा आढावांचे ‘एक गाव एक पाणवठा, रत्नाकर गणवीरांनी संपादित केलेले ‘बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख’, रावसाहेब कसबे यांचे ‘ज्ञोत’ आणि बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ‘शूद्र पूर्वी कोण होते? या सर्व ग्रंथांचे परीक्षण त्यांनी केले आहे. नारायण सुर्वे यांचे ते एक महत्त्वाचे समर्थक होते. भारतातील महनीय व्यक्तींचे मूल्यमापन करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शाहू छत्रपती यांच्यावर मूल्यमापनात्मक लेख त्यांनी लिहिले आहेत. हे लिहित असतानाच स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलित चळवळीचा वेधही त्यांनी दोन लेखात घेतला आहे.

या काळात कथा, कविता जशी निर्माण होती, त्याचप्रमाणे वैचारिक आणि समीक्षात्मक लिखाणाची प्रवृत्तीदेखील वाढत होती. डॉ. म. ना. वानखेडे, प्रा. म. भी. चिटणीस, डॉ. भाऊ लोखंडे, प्रा. रा. ग. जाधव, प्रा. रावसाहेब कसबे, प्रा. केशव मेश्राम, डॉ. गंगाधर पानतावणे, रत्नाकर वाणवीर, प्रा. यशवंत मनोहर, प्रा. मा. पु. गाजरे, दत्ता भगत, डॉ. वसंत डोळस, ही त्यातील काही नावे होत. प्रा. केशव मेश्राम यांनी ‘दलित साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी मराठी समीक्षा अपुरी आहे’ असे रोखठोक विधान केले आहे. ‘मराठी साहित्यावर पाश्चात्य युरोपियन वाङ्मयातील नव्या जाणीवांच्या संदर्भात वाङ्मयाबरोबरच पाश्चिमात्यांची समीक्षामूल्येही मराठी साहित्यात आली. या नव्या वाङ्मयीन जाणीवा व नवी समीक्षामूल्ये या मराठी जीवनापासून दूर असून दलित जीवन, दलित जाणीवा, दलित साहित्यापासून अतिदूर आहेत.’ या

दुरत्वामुळे मराठी समीक्षा दलित साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी थिटी आहे, असे ज्येष्ठ कथालेखक शंकरराव खरात यांना वाटते. ‘‘दलित साहित्याकडे आकृतीवादी भूमिकेतून पाहून चालणार नाही’’ असे मत डॉ. वानखेडे नोंदवतात. दलित साहित्यिकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर या समीक्षेचे दडपण येईल अशी भीती वाटते. ‘‘पांढरपेशा लेखकांनी आणि समीक्षकांनी ठरवलेली मूल्ये, सिद्धांत कार्य आणि सौंदर्याची साक्षेपी मूल्ये दलित लेखकांनी झुगारून दिली पाहिजेत, असा सरळसरळ आदेश डॉ. वानखेडे देतात. डॉ. भालचंद्र फडके या भूमिकेशी सहमत आहेत. प्रा. रा. ग. जाधव याच दिशेने विचार करतात. ‘‘दलित साहित्य संभवते का त्याचा शोध घेणे’’ असे एक नवे आव्हान दलित साहित्याने उभे केले आहे, असे त्यांना वाटते. दलित साहित्याच्या समीक्षा क्षेत्रात ही सगळी मते दलित साहित्याच्या चळवळीच्या पहिल्याच टप्प्यावर नोंदली गेली आहेत. ‘‘दलित साहित्यिकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरील बाहेरची आणि आतील दडपणे दलित साहित्यिकांच्या लेखनकृतीबद्दल आत्मीयता वाटणाऱ्या समीक्षकांना जाणवत होती. म्हणूनच अतिशय रोखठोक पद्धतीने आणि आक्रमक भाषेत दलित साहित्याच्या समर्थकांनी रूढ मराठी समीक्षेला नकार दिला असावा’’ असे दत्ता भगत यांना वाटते. मराठी समीक्षेतील रूढ कसोट्यांना नकार देताना या सर्व समीक्षकांसमोर नेमक्या कोणत्या कसोट्या होत्या? डॉ. वानखेडे यांनी ‘‘आकृतीवादी समीक्षा’’ असा उल्लेख केलेला आहे. दलित साहित्याच्या चळवळीच्या दुसऱ्या टप्प्यावर म्हणजे १९७०-८० या दशकात चांगल्या साहित्यकृती उपलब्ध झाल्या. मराठी समीक्षेला नकार देणारा चढा सूर चालू असताना रूढ कसोट्यांच्या आधारे दलित साहित्याचे मूल्यमापन आणि आकलन करण्याचा काही समीक्षक प्रयत्न करीत आहेत. त्यापैकी

साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह

डॉ. किरण नामदेव पिंगळे

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल,

ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

डॉ. बाळकृष्ण कवठेकर हे एक होत. दलित साहित्य आणि दलितांची चळवळ यांचे अतूट नाते लक्षात घेऊन ते दलित साहित्याच्या चळवळीचे 'सोशियो लिटरल' रूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. "दलित साहित्य आणि दलित जीवन यांचे हे विशिष्ट नाते सामान्यतः ललित वाङ्मय आणि मानवी जीवन यांचे जे परस्परसंबंध असतात त्यापेक्षा वेगळे आणि म्हणूनच त्यांच्या वाङ्मयीन विचारणेत अडचणी निर्माण करणारे ठरत आले आहेत. अशा शब्दात डॉ. बाळकृष्ण कवठेकरांनी दलित साहित्याच्या 'सोशियो लिटरल' स्वरूपाचे विश्लेषण केले आहे. या काळातले दलित समीक्षक दलित साहित्यकृतींचा आस्वाद मांडताना थोड्याफार फरकाने त्या काळात रूढ असलेल्या मराठीतील कसोट्यांचा आधार म्हणून वापर करताना आढळतात. डॉ. सदा कऱ्हाडे, डॉ. गंगाधर पानतावणे, प्रा. दामोदर मोरे, प्रा. केशव मेश्राम इत्यादींचा उल्लेख करवा लागेल.

दलित साहित्यिक रूढ समीक्षा पद्धतीला नकार देतात. रूढ समीक्षेतील कसोट्या त्यांना अपुर्या वाटतात. पण प्रत्यक्ष आस्वादाच्या पातळीवर मात्र मराठीतील रूढ समीक्षेतील अनुभवाचे व्यक्तिवैशिष्ट्य, स्वाभाविकता, सहजता, प्रत्ययात्मकता, भावोत्कटता याच कसोट्यांचा वापर करताना आढळतात. यात एक प्रकारचा अंतर्विरोध आहे. दत्ता भगत यांना मूल्यमापनाच्या या कसोट्या दलित साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी अपुर्या वाटत नाहीत.

संदर्भ:

१. भगत दत्ता, दलित साहित्य : दिशा आणि दिशांतर

२. वसंत डोळस (डॉ.), दलित साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरूप

३. जाधव रा. ग., तृतीय

४. फडके भालचंद्र (डॉ.), दलित साहित्य : वेदना व विद्रोह

माणूस हा साहित्याचा आणि समाजाचाही केंद्रबिंदू आहे. साहित्याचा समाजाशी संबंध असतो आणि समाजाचा इतिहासाशी संबंध असतो. म्हणून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे साहित्याचा इतिहासाशी संबंध असतो. 'जे जे काही घडून गेलेले असते आणि जे काही घडत असते' त्यातून माणसाच्या वृत्ती-प्रवृत्ती घडत असतात. या वृत्ती-प्रवृत्तीच्या द्वंद्वत्मकतेतूनच निरनिराळे वर्ग, गट, पंथ, संप्रदाय, प्रवाह निर्माण होतात. वाङ्मयीन चळवळींचा विचार करायचा म्हटले तर त्या चळवळीमागे कोणत्या प्रवृत्ती होत्या किंवा आहेत याचा विचार आवश्यक आणि अपरिहार्यही ठरतो.

वाङ्मयात चळवळी कशा अवतरतात, या चळवळींचा आणि जीवनाचा काय संबंध असतो, चळवळीचे आणि वाङ्मयाचे कोणते नाते असते, या चळवळीमुळे वाङ्मयाला कोणते आकार प्राप्त होतात, वाङ्मयाच्या क्षेत्रात चळवळी आकाराला येतात म्हणजे नेमके काय होते, यासारखे प्रश्न महत्त्वाचे आहेत. १०' १६६० नंतरच्या मराठी साहित्याच्या दृष्टीने तर हे प्रश्नळ अधिकच महत्त्वाचे आहेत.

डॉ. मदन कुलकर्णी यांनी वाङ्मयीन प्रवृत्ती म्हणजे काय ? आणि प्रवाह म्हणजे काय ? या दोन प्रश्नांची मूलभूत चर्चा केली आहे. त्यांच्या मते

October-November-December-2021

E-ISSN - 2348-7143

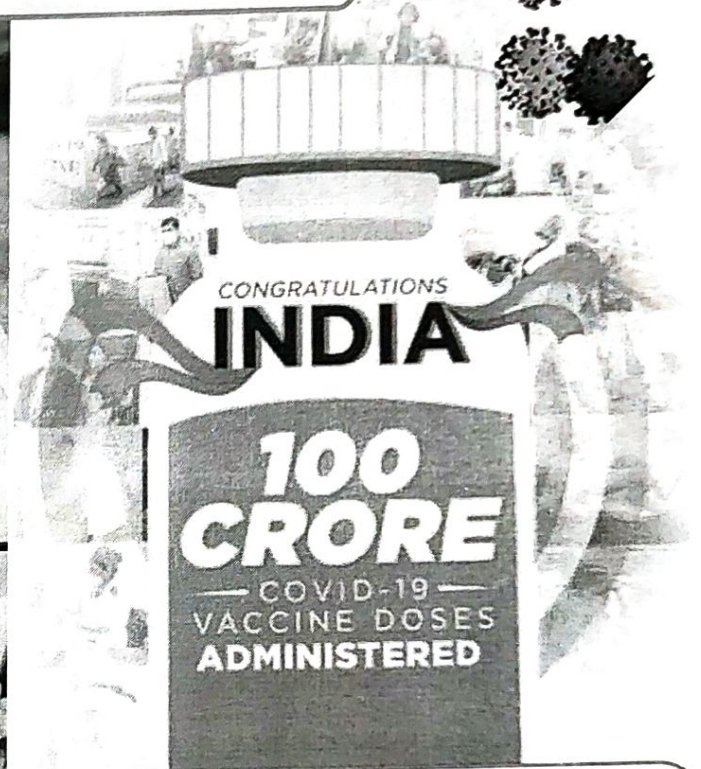
International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

26	दशम् दशक के हिंदी उपन्यासों में अस्पृश्यता	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	130
27	लोककृष्ण उपन्यास की कथावस्तु का अनुशीलन और समस्याएँ	डॉ. देविदास बामणे	135
28	मनोज सोनकर के काव्य में चित्रित सामाजिक सरोकार	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	140
29	वेदकुमार वेदालंकार : हिंदी अनुवाद में योगदान	प्रा. शुभांगी खुडे	143
30	मृदुला सिन्हा की कहानियों में आधुनिकतावाद	डॉ. दीपाली गुम्मे	146
31	हमारा संविधान हमारा सम्मान	डॉ. मीना ठाकूर	152
32	'नीला आकाश' की नायिका पर अम्बेडकरवादी विचारों का प्रभाव	सायली डोळस, डॉ. मधुकर राठोड	155
33	जल, कृषी, स्वास्थ्य, सामाजिक जीवन, औद्योगिक क्षेत्र के विकास में पर्यावरण का प्रभाव	डॉ. मीना ठाकूर	158
मराठी विभाग			
34	उखाणा : लोकसाहित्य प्रकारातील लोकसंस्कृतीचे दर्शन	डॉ. किरण पिंगळे	162
35	लोकसाहित्याची सामाजिकता	डॉ. मीनाक्षी पाटील	167
36	मराठी-कोकणी भाषा : सांस्कृतिक परिचय	प्रा. प्राची जोशी	171
37	ग्रामदैवतांचे पौराणिक महत्त्व	प्रा. सुनील जाधव	180
38	डांगी लोकसाहित्यावर मराठी भाषेचा प्रभाव	गिरीष गायकवाड	184
39	संत चोखामेळा आणि संत रविदास यांच्या रचनेतील अस्पृश्यतेच्या जाणीवा	डॉ. भा. ना. गाडेकर	187
40	संत एकनाथांच्या भारूडांतील लोकदेवताविषयक लोकतत्त्वे	स्वाती लवंगे, डॉ. दिलीप पवार	194
41	भटक्यांच्या वेदनेची गाथा : बळी	डॉ. मधुकर बैकरे	207
42	आदिवासी कथा व आत्मकथनाची वाटचाल	डॉ. मोतीराम देशमुख	213
43	पहिले स्त्रीवादी आत्मकथन : 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय'	डॉ. एस. पी. पैकेकरी	218
44	नजूबाई गावीत यांचे 'नवसा भिलणीचा एल्गार' - एक शोध	डॉ. विजया पाटील	221
45	अण्णाभाऊ साठे यांचे ऐतिहासिक पोवाडे	डॉ. सुरेश पाथरकर	227
46	अण्णा भाऊ साठे यांचे तमाशातील योगदान	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	231
47	कवितेचा अनुवाद	डॉ. बाळासाहेब खोमणे	237
48	'मृत्युंजय' मधील कर्णचित्रण	सौ. सुषमा जाधव	241
49	१९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरीचे बदलते स्वरूप	डॉ. बिभीषण देशमुख	248
50	दलित कविता : असमानता आणि अत्याचाराविरुद्धचा विद्रोह हुंकार	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	256
51	लतिका चौधरी यांचे ललित गद्य 'गवाक्ष' : एक आकलन	डॉ. धनराज धनगर	261
52	महात्मा फुले : वाङ्मय आणि कार्य	डॉ. वाल्मिक आढावे	272
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक तत्वज्ञान	डॉ. जयश्री सरोदे	277

आदिवासी कथा व आत्मकथनाची वाटचाल

प्राचार्य डॉ. मोतीराम रावजी देशमुख
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, हरमूल,
ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक
मो. नं. ९३२२६१८२५६
इमेल – mrd.mgv@gmail.com

प्रस्तावना :-

१०६० नंतर मराठी साहित्यात नवनवे साहित्य प्रवाह उदयास आले. यामध्ये विशेष करून दलित साहित्य आणि अलीकडच्या काळातील आदिवासी साहित्य होय. १९७५ नंतरच खरे तर आदिवासी साहित्य लेखनाला प्रारंभ झाला. आदिवासी जो जीवन जगला त्या जगण्याच्या व्यथा, वेदना, दुःख, दारिद्र्य, पिळवणूक, उपासमार, बेरोजगारी, स्थलांतर, प्रथा, परंपरा, रूढी, चालीरीती याचे वास्तववादी चित्रण या लेखनामुळे वाचकाला घडायला लागले. ज्या लेखनात कुठेही काल्पनिकता, रंजकता वा वेगडीपणा वघायला मिळत नाही. "विगर आदिवासी समाजातील साहित्यकारांनी आदिवासीविषयी केलेल्या लिखाणात कथा, कादंबरी, कविता, नाटक यातून आदिवासींचे जीवन रेखाटलेले आहे. मात्र त्यात रंजकता आणि काल्पनिकता मोठ्या प्रमाणात असल्याचे आढळून येते."

या विगर आदिवासी साहित्यकारांमध्ये दिवाकर कृष्ण, शांताराम उर्फ के. जे. पुरोहित, वामन चोरधडे, सलीम अहमद शेख, पा.गो. गांगल, सुरेशचंद्र वारधडे, योगेंद्र मेश्राम, श्री. म. माटे, डॉ. धैर्यशील शिरोळे, प्रमोद बोरसरे, किशोर सानप आदींचा उल्लेख आवर्जून करावा वाटतो.

आदिवासी कथेची वाटचाल :-

भद्रावती, जि. चंद्रपूर येथे दि. १० व ११ नोव्हेंबर १९७९ रोजी पहिले आदिवासी साहित्य संमेलन संपन्न झाले. संमेलनातून गावाकडे माधारी फिरलेली मंडळी "लिहिते व्हा" च्या संदेशाने प्रेरित होऊन झपाट्यासारखे होऊन कथा, कविता, कादंबरी, नाटक आत्मचरित्र, लोकसाहित्य जसे जमेल तसे आणि जमेल त्या साहित्य प्रकारात लिहू लागली. अर्थात यामागे निसर्ग राजा, पिढीजात जगण्यातून आलेले अनुभव तसेच डॉ. गोविंद गारे, कै. आवारी गुरुजी यांची प्रेरणा आहे.

साहित्याचे ज्येष्ठ अभ्यासक डॉ. विनायक तुमराम आदिवासी साहित्याबद्दल म्हणतात, "आदिवासी साहित्य हे कोणत्याही इतर साहित्याची प्रतिकृती नाही. ते स्वतंत्र, स्वयंभू व स्वयंसिद्ध आहे. त्यांच्या प्रेरणा त्यांच्या अस्तित्वाइतक्याच प्राचीन व पृथक आहेत. आदिवासी साहित्य हे या देशातीलच नव्हे तर अखिल विश्वातील मूळ मानव समूहांचे व टोळ्यांचे सांस्कृतिक मूल्यांनी नटलेले नवे-जुने व्यापक साहित्य आहे. आदिवासी साहित्य हे केवळ मराठी साहित्याचेच नव्हे तर विश्व साहित्याचे वैभव लेणे आहे." या वैभव लेण्यात भर घालण्याचे काम वरील वेगवेगळ्या साहित्य प्रकारांमध्ये लेखन करून आदिवासी साहित्यकांनी केले आहे. "आदिवासी समाजातील जी पहिली पिढी शिक्षण घेऊन बाहेर पडली, या पिढीतील काही उमद्या तरुणांनी हातात लेखणी घेऊन हे लिखाण करायला सुरुवात केली. यात कादंबरी, नाटक, समीक्षा, ललितलेखन यांचे पेक्षा कविता आणि कथा या दोन साहित्य प्रकारातील लिखाणाचे प्रमाण अधिक आहे."

कथा सांगणे आणि ऐकणे ही तशी पाहिली तर माणसाची स्वाभाविक मनःस्थिती आहे. त्याचा पिढीजात मनावर पडलेला पगडा की काय कथा लेखनाकडे कल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. सुरुवातीच्या काळात

दिवाळीअंक किंवा नियतकालिकांतून या कथा प्रकाशित होत होत्या. १९९६ मध्ये उषा किरण अत्राम यांचा 'अहेर' हा पहिल्यांदा कथा रूपाने कथासंग्रह प्रकाशित झाला . अहेर, बाजा, जनी, संघर्ष, परिवर्तन, भाकर अशा कथांचा समावेश यात आहे. जमीन धारण करून शेतकरी-शेतमजूर यांसह स्त्रियांची होणारी लूट, पिढ्यान् पिढ्या होणारे शोषण, कर्ज व वेठविगारीचे ठरलेले बळी, अशिक्षित, गरीब स्त्रीवर होणारा अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, दारिद्र्य, समस्या आणि अडचणींनी भरलेले गोंड समाजाचे जीवन चित्रण या सहाही कथांमधून घडते. अन्यायाने पिचलेली माणसे यात जशी दिसतात तसेच संघर्ष, बंडखोरी करणारी माणसेही या कथांतून नजरेत भरतात .

सन २००० मध्ये 'सर्वा' आणि २००१ मध्ये 'ताडमं' हे दोन कथासंग्रह माधव सरकुंडे यांचे प्रकाशित झाले . सर्वा, डफडं, दीपस्तंभ, वैगणदा, एस.टी, लुगडं, बरड, झड, बापू आणि वाट चुकलेली वाट अशा एकूण १० कथांचा समावेश या कथासंग्रहात आहे. दारिद्र्य, दुःख, छळ, दोन वेगळ्या पोटाची भूक भागविण्यासाठी वणवण फिरणारी, ढोर मेहनत करणारी माणसं, अंधविश्वास, रुढी-परंपरांचा पगडा या माणसांच्या मनावर बसलेला दिसून येतो. जगण्यासाठी संघर्ष करणारी माणसं यापैकी बऱ्याच कथांमध्ये भेटतात.

सन २००८ साली नजुबाई गावित यांचा 'नवसा भिल्लीनीचा एल्गार' नावाचा कथासंग्रह प्रकाशित झाला . जवानिमा किसवाण, धडपणमा डाकीण, मी ह्येर ना, नदीसय, बांबूची मोळी, जानकीची सीता, कुत्तर खांब, भूताळ्या, नवसा भिल्लीनीचा एल्गार या सात कथांचा समावेश या कथासंग्रहात आहे. बहुतेक सर्व भिल्ली समाजावर आधारित कथा आहेत. कथांमध्ये वापरलेली भाषा भिल्ल समाजाची आहे. दारुड्या नवऱ्याकडून होणारा जानकीचा छळ, ही एक या समाजाची प्रातिनिधिक कथा आहे. हरी विना हा गोमाला जिवंतपणी अतोनात त्रास दतो ; खोटेपणाने त्याच सर्वस्व हाडपतो. परंतु तोच आपल्या कुत्र्याच्या मरणानंतर त्याच्या नावाची जत्रा भरवतो. अशा माणसाच्या विरोधाभासावर प्रकाश टाकण्याचे काम 'कुत्तरखांब' ही कथा करते. भूताळी या नावानेच माणसाच्या उरात धडकी भरते. या नावाने आदिवासी समाजात आदिवासी स्त्रीवर अमानुष अत्याचार होतो. शेवटी गाव अशा स्त्रीवर बहिष्कार टाकतो आणि शेवटी यातनामय मरण वाट्याला येते. याचे मन हेलावून टाकणारे चित्रण भूताळी या कथेतून चित्रीत केले आहे. एका कार्यकर्त्याच्या नजरेतून या सर्व विषयांकडे सावधपणे लक्ष घालून त्याला वाचकांपुढे आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न नजुबाई गावित यांनी या कथांमधून केला आहे

सन २००७ मध्ये कुंडलिक केदारी यांचा 'अस्वस्थ मी' नावाचा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. एकोणावीस कथांचा समावेश या कथासंग्रहात केलेला आहे. सरकारी नोकरीत असताना त्यांना आलेला अपमानास्पद अनुभव, शहरात राहणाऱ्या नवऱ्याच्या बायकोला आपल्या सासरच्या आदिवासी माणसांविषयी वाटणारा तिटकारा, नोकरीचे खोटे आमिष, एकतर्फी प्रेम, सरकारची दिखाऊ वृत्ती, यांचे दर्शन या विविध कथांमधून घडते. जव्हार, मोखाडा, ठाणे, पालघर या परिसरातील समाजाचे चित्रण आणि या परिसरात बोलली जाणारी कोकणी, वारली बोली यांचे दर्शन या कथांमधून घडते.

सन २०१३ मध्ये बाबाराव मडावी यांचा 'भाकर' हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. सोळा कथांचा समावेश या संग्रहात केलेला आहे. जंगल, दऱ्याखोऱ्यात राहणारी, शेतात राबराबरावणारी, घाम गाळून जगणारी, अनेक समस्या, अडचणी, गैरसोयींनी हैराण झालेली, आपल्या हक्कासाठी लढणारी माणसं, या कथांमधून उभी केली आहेत. ही भुकेला माणसे कधी भाकरीच्या तुकड्यांसाठी संघर्ष करताना तर कधी व्यवस्थेविरुद्ध लढा देताना दिसतात. तसेच एकमेकांना जीव लावतानाही दिसून येतात.

रामराजे आत्राम यांचे 'नव लुगडं' आणि 'मसनवटा' हे दोन कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. पारधी समाजातील माणसांच्या वाढ्याला आलेले दारिद्र्य, दुःख, संघर्षमय जगणं, मसनवट्याच्या जागेवरून करावा लागणारा संघर्ष या कथांमधून वाचायला मिळतो. पारधी समाजाचे समाज जीवन आणि त्यांची भाषा याचे दर्शन या कथांमधून घडते.

अलीकडच्या काळात सुनील गायकवाड यांचे 'गल्लूर' व 'भोंगऱ्या' हे दोन कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. डॉ. संजय लोहकरे यांनी 'कथाबोली' हा संपादित केलेला कथासंग्रह प्रकाशित झाला आहे. संजय दोबाडे यांचा 'पितळ' हा पहिला यात त्यांनी ग्रामीण जीवनाच - आदिवासी समुहाच हलाकीच ,कष्टमय जगणं मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तर 'डाऊन सिंड्रोम' हा २०२१ मध्ये प्रकाशित झालेला दुसरा कथासंग्रह आहे. यामध्ये 'पान्हा फुटतो नव्याने, सद्गुणधारी, डोंगराएवढ्या बैलांची गोष्ट, तिच्या संसाराला डसताहेत साप, डाऊन सिंड्रोम, भूक आंधळी असते, काळी बाहुली, रडीचा डाव या आणि इतर अशा एकूण १७ कथांचा समावेश यात आहे. नाशिक परिसरातील बोलीभाषेचा, लोकभाषेचा चपखल वापर दोबाडे यांनी या कथांमध्ये केला आहे. या कथासंग्रहातील सतराही कथा आदिवासी समाजातील मानसिकतेच अचूक निदान करतांना दिसतात.

आदिवासी आत्मकथनाची वाटचाल :-

"बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज यांची प्रेरणा व सहकार्यामुळे भारावलेल्या दलित समाजाने शिक्षणात झोकून दिले. सर्वदूर समाजात शिक्षण पोहोचल्याने सामाजिक भान आल्याने समाज न्याय, हक्कांसाठी लवकर जागृत झाला." मात्र याकरिता त्यांना वेळोवेळी संघर्ष करावा लागला. विद्रोह करावा लागला. याच सामाजिक जाणिवेतून शिकलेला तरुण मोठ्या संख्येने हातात लेखणी घेऊन जमेल तसे लिहू लागला. एक मोठी फळी यातूनच तयार झाली. लिहू लागली. लिहीलेल प्रकाशित करू लागली. इतर साहित्य प्रकारांप्रमाणेच आत्मकथन या साहित्य प्रकारातही मोठ्या प्रमाणात निर्मिती झाली. त्या तुलनेत आदिवासी आत्मकथनांची संख्या फारच कमी आणि ती देखील अलीकडच्या काळातीलच आहे.

नजुबाई गावित यांचे १९९५ मध्ये 'आदोर' नावाचं स्वकथन प्रकाशित झालं. देशातील आदिवासी महिलेचे हे पहिलेच स्वकथन आहे. धुळे जिल्ह्यातील नवापूर आणि साक्री तालुक्यातील आदिवासी जीवन 'आदोर' मधून अधोरेखित झाले आहे. धुळे जिल्ह्यातील मावची - भिल्ल या आदिवासी जमातीचे वास्तववादी जीवन चित्रण यातून प्रातिनिधिक रूपाने घडविले आहे. एकूण तीन पिढ्यांचा जीवनपट यातून रेखाटला आहे. आदिवासी स्त्रियांच्या व्यथा-वेदना, शोषण, प्रथा, परंपरा, या सर्वांचा तपशील यातून आला आहे. आदिवासी स्त्रीची दमन, शोषण, छळ व पिळवणूकीची अवस्था प्रकट करणारे हे स्वकथन आहे. नजुबाई गावित यांनी जीवन जगत असताना जे पाहिलं, साहिलं, अनुभवलं, भोगलं त्याच वस्तुनिष्ठ दर्शन 'आदोर' मधून घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बाबाराव मडावी यांचे 'आकांत' हे स्वकथन १९९८ साली प्रकाशित झाले. परधानी बोलीभाषा हे या आत्मकथनाच वैशिष्ट्य आहे. सोडून गेलेल्या आई-वडिलांची आठवण, बहीण, मामा, नातेवाईक, गावातील एकमेकांना जीव लावणारी माणसं, या सान्यांचे निस्वार्थी प्रेम 'आकांतातून' घडते. आई-बाप, पत्नी इतर नातेवाई, मित्रमंडळी यांच्या व्यथा-वेदना लेखकाला अस्वस्थ करतात. आदिवासी समाजातील दारिद्र्य, उपासमार, भूक, शिक्षण, आरोग्य, कुपोषण, छळ, अन्याय, अत्याचार झेलणाऱ्या या सान्या माणसांचा भाकरीसाठीचा लढा आणि माणुसकीचा हक्क मागणारी यातनांची कैफियत या स्वकथनातून प्रत्ययास येते .

किसन डगळे यांचे 'ठिगळ' हे आत्मकथन २००८ साली प्रकाशित झाले. या आत्मकथनाच्या रचनेत माझे बालपण, प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन शिक्षण, मुंबईतील नोकरी पर्व, विवाह बंधन, विक्रीकर अधिकारी आदी एकूण १५ भागात विभागणी केलेली आहे. प्राथमिक शिक्षण घेतांना कपड्याला ठिगळ लावलेला मुलगा बक्षीस स्वीकारतो, हे लेखक मनाला बोचणारे शल्य आहे. यातून लेखकाने जिद्दीने शिक्षण पूर्ण करून विक्रीकर विभागात उपायुक्त पदापर्यंत मजल मारली. शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न यातून केला आहे. जगण्यासाठीची तळमळ आणि प्रबळ इच्छाशक्ती याचा अनुभव या स्वकथनातून येतो.

रामराजे आत्राम यांचे 'उघडा दरवाजा' हे आत्मकथन २००९ साली प्रकाशित झाले. लेखक व त्याच्या कुटुंबियांनी जगण्याकरिता तसेच शिक्षणाकरिता जो संघर्ष केला आहे तो वाचकांना अस्वस्थ करून सोडणारा आहे. जिल्हा परिषदेत कारकून म्हणून लागेपर्यंतचा भाग हा स्वकथनाचा पूर्वार्ध आहे. या भागात आई - वडिलांचे कष्टमय जीवन, पशू - पक्षांशी असलेले जिव्हाळ्याचे नाते, निसर्गाशी असलेली एकरूपता, कठोर परिश्रम करण्याची तयारी, अंधश्रद्धाळू स्त्रिया, कर्मकांड, कर्ज त्यामुळे होणारे शोषण, आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला समाज, जागतिकीकरणाने महागडे झालेले शिक्षण, या बिकट परिस्थितीतूनही एक मुलगा बारावी उत्तीर्ण होतो, शासकीय सेवेत नोकरी लागते, ही त्यावेळची समाजासाठीची क्रांतिकारी अशीच बाब असते. पुढे हा तरुण स्वतःसाठी न जगता समाजासाठी जगतो.

आदिवासी समाजाच्या विकासाकरिता शासनाकडून ज्या विविध योजना राबविल्या जातात त्या पदरात पाडून घेत असतांना येणाऱ्या विविध अडीअडचणी सोडविण्याचे काम लेखक स्वतः करतात. शिक्षण घेतलेले तरुणांना प्रेरणा देण्यासाठी 'उघडा दरवाजा' हे उत्कृष्ट आत्मकथन आहे. समाजाचे विकासासाठी सतत प्रयत्नवादी असलेले लेखक आणि त्यांचे मन त्यांची तळमळ यातून दिसून येते.

प्रकाश रामा चव्हाण यांचे 'उदई' हे २००९ मध्ये प्रकाशित झालेले आत्मकथन. 'उदई' म्हणजे वाळवी. ज्याला कीड लागते, त्याला ती खाऊन टाकते. लेखकाने त्याला बोलीभाषेत उदई म्हंटले आहे. लेखक म्हणतो "अशाच प्रकारची कीड पारधी समाजातील मानवी संस्कृतीला लागली आहे. ही समाजाला लागलेली अज्ञानाची कीड, निरक्षरतेची कीड नष्ट व्हावी" असे लेखकाला वाटते.

सातपुडा पर्वतालगतच्या भौगोलिक परिसरात राहणारी ही पारधी जमात आहे. लेखकाने आत्मकथनामागील आपला हेतू बोलून दाखवत असताना पारधी समाजाच्या उद्धारासाठी त्यांच्यापर्यंत पोहोचवावी किंवा त्यांना कळावी अशी फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचारांची गरज आहे. पारधी समाजाच्या व्यथा, वेदना, त्यांचा भयावह असा जीवन संघर्ष, जन्मजात गुन्हेगार म्हणून पाळत ठेवणारी समाजाची तिरस्कारी नजर या सर्वांना न्याय मिळावा हाच प्रांजळपणे यामागील हेतू दिसतो.

सिताराम रखमा जोशी यांचे २०१५ मध्ये 'अधिकारी माणूस' हे आत्मकथन प्रकाशित झाले. पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजजीवन यातून रेखाटले आहे. पणजोबा, आजोबा, वडील, स्वतः लेखक अशा चार पिढ्यांचे चित्रण या आत्मकथनातून केले आहे. लेखकाचे बालपण, शिक्षण, कौटुंबिक जीवन, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचे प्रशासन व शैक्षणिक कामकाज आणि यातील ताण-तणाव यात आहे. आदिवासी कुटुंब व्यवस्था, कृषी प्रधान संस्कृती, आदिवासी सण-उत्सव, निसर्ग साधन संपदा यांचे चित्रण या आत्मकथनातून आले आहे. शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना जगण्याची आणि शिकण्याची प्रेरणा यातून मिळेल.

डॉ. राजेंद्र धनजकर यांचे 'आंधाच कारटं' हे २०१८ साली प्रकाशित झालेले आत्मकथन आहे. मराठवाड्यातील आंध जमातीची कहाणी या आत्मकथनात आहे. लेखकाचे जीवनचरित्र, उच्च शिक्षणापर्यंतची

मजल, संशोधन कार्य, प्राध्यापक म्हणून नियुक्ती, सामाजिक कार्य इत्यादी विविध पातळीवरील घडामोडींचा उल्लेख यात आला आहे. घरचे दारिद्र्य, अडाणीपण, पदोपदी येणाऱ्या अडचणी दूर करत मॅट्रिक नापास होऊनही पुढे बीए करतांना ए. टी. के. टी. मिळूनही जिद्दीने शिक्षण घेत राहिला. तीन विषयात एम. ए. करून मराठी विषयात सेट ही प्राध्यापक पात्र परीक्षा उत्तीर्ण झाला. हा जीवनपट वाचकाला चिंतन करायला लावणारा आहे. आजच्या आदिवासी तरुणांना प्रेरणा देणारे हे आत्मकथन आहे. "तुम्ही तरी शिकारे पोरेहो" हा लेखकाच्या अशिक्षित आईचा विचार या आत्मकथनाच्या केंद्रस्थानी आहे.

सुनील गायकवाड यांचे 'बाडगीनी धार' हे २००९ साली प्रकाशित झालेले आत्मकथन आहे. व्यवस्थेने दरोडेखोर ठरविलेल्या दरोडेखोराच्या मुलाचे 'बाडगीनी धार' हे आत्मकथन आहे. 'बाडगीनी धार' म्हणजे मोह फुलापासून दारू तयार करणे होय. या आत्मकथनाच्या पहिल्या भागात व्यवस्थेने दरोडेखोर बनविलेल्या व्यक्तिरेखा आहेत. तर परिस्थितीचा प्रतिकार करणारे पोलाद नाईक 'देवकी, आंबा भिल्ल, मांगी वहिनी, सुनंदा, परत्या बापू इत्यादी माणसं आहेत. आदिवासी भिल्ल समाजातील भूक आणि गुन्हेगारीचा प्रश्न या लेखनात तीव्र स्वरूपाचा आहे.

या आत्मकथनाच्या दुसऱ्या भागात बोराडी गावातील संघर्ष आहे. लेखकाची मित्रमंडळी, आदिवासी मुले-मुली, गावकरी, पाटील आदींचा समावेश यात आहे. तर तिसऱ्या भागात लेखक डी. एड. उत्तीर्ण होऊनही नोकरी मिळत नाही. म्हणून वडिलांचा २० वर्षे बंद पडलेला 'बाडगीनी धार' चा व्यवसाय सुरू करतो. यात त्याला कसलाही कमीपणा वाटत नाही. 'बाडगीनी धार' हे आत्मकथन भिल्ल समाजातील अतिशय हलाखीचे जीवन जगणारे समाजाचे प्रतिनिधित्व करते. सुनील गायकवाड यांनी व्यवस्थेने गुन्हेगार ठरलेल्या या भिल्ल आदिवासी जमातीची दर्दभरी जीवन कहाणी वाचकांसमोर ठेवून, त्याला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या आत्मकथनांशिवाय गोपाळ गवारी यांचे 'कोळवाडा' संतोष पवार यांचे 'चोरटा' हे पारधी जमातीचे चित्रण घडविणारे आत्मकथन, प्रा. माधव सरकुंडे यांचे 'भूमकाल' हे आत्मकथन अशी काही मोजकीच आत्मकथन आदिवासी समाजातून आजवर प्रकाशित झाली आहेत.

आत्मकथनांची ही संख्या मोजकीच असली तरी ती आदिवासींमधील विविध जमातींचे प्रतिनिधित्व करणारी नक्कीच आहेत. यांपैकी काहींवर फुले, आंबेडकरी, शाहू विचारांचा पगडा असून निसर्गातील लहान - मोठ्या सर्वच घटकांकडून आलेल्या चमत्कारिक अनुभवांचा प्रभाव या सर्व साहित्य प्रकारांच्या लिखाणावर मोठ्या प्रमाणात पडलेला दिसून येतो. हे सर्व कथासंग्रह वा आत्मकथनं आजच्या शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी तरुणांपुढे ती नक्कीच प्रेरणादायी, उद्बोधक, मार्गदर्शक ठरतील यात शंका नाही.

संदर्भ :-

१. दोबाडे संजय, डाऊन सिंड्रोम, मेधा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती, २०२१ (पृष्ठ २४)
२. तुमराम विनायक, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ७, प्रथम आवृत्ती, पुणे, मे २००९ (पृष्ठ ४५)
३. मडावी बाबाराव, आंधाचं कारटं, २०१८. (पृष्ठ ०४)
४. जाधव मनोहर, समीक्षा लेख, दैनिक लोकमत, दिनांक २८.१.१९९६. (पृष्ठ ०४)
५. चव्हाण प्रकाश, उदई, ग्रंथाली प्रकाशन, २५ डिसेंबर २००९. (पृष्ठ ४६)
६. धनजकर राजेश, आंधाचं कारटं (मनोगतातून २०१८) (पृष्ठ ०६)

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019

Special Issue- 102

महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास : जात, वर्ग आणि लिंगभाव परिप्रेक्ष्य

अतिथी संपादक :

डॉ. एम.आर. देशमुख

प्राचार्य,

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित,

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

विशेषांक संपादक :

प्रा. अजय अहिर

प्रा. देवानंद मंडवधरे

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue - 102

महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास : जात, वर्ग आणि लिंगभाव परिप्रेक्ष्य

अतिथी संपादक
डॉ. एम.आर. देशमुख
प्राचार्य,
महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

विशेषांक संपादक
प्रा. अजय अहिर
प्रा. देवानंद मंडवघरे

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 900/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Dr. Samjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

संपादकीय -

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ आणि कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, हरसुल यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित 'महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास जात-वर्ग, लिंगभाव परीप्रेक्ष्यातून' या विषयावरील इतिहास विषयाच्या राज्यस्तरीय परिषदेसाठी संशोधकांनी लिहिलेल्या शोधनिबंधाचे *Research Journey* या यु.जी.सी.मान्यताप्राप्त संशोधनपत्रिके मध्ये आम्ही प्रकाशन करित आहोत याचा मला विशेष आनंद होत आहे. या परिषदेसाठी आम्हाला २० शोधनिबंध प्राप्त झाले, हे शोधनिबंध महाराष्ट्राच्या संदर्भात निरनिराळ्या पैलूंचा विचार करणारे आहेत.

महाराष्ट्राचा इतिहास हा इ. स. तिसऱ्या शतकापासून अभ्यासला गेला आहे. सातवाहन, मौर्य, चालुक्य, वाकाटक, मौर्य, यादव अशी नामवंत राजकीय घराणी महाराष्ट्रात झालेली दिसून येतात. सदर परिषदेमध्ये महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासावर भर दिला आहे. वर्तमानातील सामाजिक प्रश्नांची उत्तरे ही इतिहासाच्या गर्भात शोधली जात आहेत. महाराष्ट्राच्या आणि एकूणच भारताच्या वैचारिक पटलावर जात-वर्ग, लिंगभाव आधारित विचार सरणी ही मूलभूत ठरत आहे. या सर्व बाबी विचारात घेता महाराष्ट्राचा इतिहास हा नव्या दृष्टीने कसा पहावा हे संशोधका समोर मोठे आव्हान आहे याचाच उहापोह सदर परिषदे मध्ये केला आहे. सामाजिक संशोधन हे समाजाला दिशा देणारे असावे हा विचार सदर परिषद घेण्यामागे आहे त्यामुळे संख्यात्मकते पेक्षा गुणवत्तेला जास्त महत्व दिले आहे.

राजकीय परिवर्तनापेक्षा सामाजिक परिवर्तन हे वेगाने होत असते. तोच धागा पकडून महाराष्ट्राचे सामाजिक परिवर्तन हे विचारात घेतले आहे. ही परिषद संशोधक, प्राध्यापक, विद्यार्थी यांच्या ज्ञान व्यवहारासाठी उपयुक्त ठरेल अशी अपेक्षा करतो आणि समाजोपयोगी ज्ञानव्यवहार उभा केला याबद्दल सर्व मित्र, प्राचार्य, उपप्राचार्य, सहकारी, शिक्षकेतर सहकारी, यांचे आभार मानतो.

धन्यवाद !

अजय अहिर

विशेषांक संपादक

प्राचार्यांचे मनोगत

आमच्या महाविद्यालयात सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुरस्कृत इतिहास विषयाची राज्यस्तरीय परिषद होत आहे त्या बद्दल मी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा आभारी आहे. इतिहास ही माणसाला शहाणे करणारी ज्ञानशाखा म्हणून ओळखली जाते. सध्याच्या काळात तात्त्विक आणि वैचारिक लढाया या इतिहासाच्या पटलावर लढल्या जात आहेत. मिथक आणि इतिहास यातील अंतर स्पष्ट होण्यापेक्षा ते वाढत चालले आहे असे जाणवते. साहित्याचा अभ्यासक म्हणून मला असे वाटते कि इतिहासातील वस्तुनिष्ठता ही टिकवून ठेवण्याची महत्वाची जबाबदारी ही इतिहासाच्या प्राध्यापकाची, संशोधकाची आहे. त्यांनी साहित्य, सामाजिकशास्त्र, आणि विविध ज्ञानशाखांचा अभ्यास करून संशोधन करावे. या परिषदेच्या निमित्ताने आलेल्या सर्व संशोधक प्राध्यापकांचे मी स्वागत करतो आणि परिषदेला शुभेच्छा देतो.

डॉ. एम.आर. देशमुख

प्राचार्य

Job Opportunities in Social Media for Language Students

Dr. Rajani S. Patil

Arts, Science and Commerce College, Harsul

Abstract

Social media in 21st Century after covid-19 and Pandemic situation have been continually changing the society's way of living in various aspects such as communication, knowledge, exchange, commerce and mainly education. The social media has increased popularity among the people of India as well as abroad. The Social Media enhanced communication skills and command over the language. It is not only providing social life, but also better job opportunities to the college students. Media provide an easily accessible source of language data for each and everyone. The media are important linguistic institutions. They are presenters of culture, politics and social life. The Paper is divided into two parts. The first part is about the Effect of Social Media on English Language Learning and the second part focuses on how social media is important for language students in getting various jobs.

The aim of this study is to collect the information regarding job opportunities for the students of languages in social media. It will be helpful to all language students in their career opportunities.

Key Words :social media, job, opportunities, language students etc.

Introduction

People have roughly defined social media as, 'A web-based consumer-generated collaboration of knowledge' (Xiang & Gretzel, 2010). It is 'group of internet based applications that build the ideological and technological foundations of web 2.0, and that allow the creation and exchange of user Generated content.' (Kaplan & Haenlein, 2010); and it is as said by Evans (2012), 'text, words, pictures, videos and the like created with the intention of sharing.' In this way, the context of social media work is generally perceived as having the presence of communication, exchange, sharing, mutual relationship, groupings and the like. Even though the social media tools or platforms are vague, versatile and diverse, some scholars opted to systematically classify these social networking sites according to their common functions. Popular social media tools under these categories include News papers, Facebook, Instagram, LinkedIn, Myspace, Blogger, Wikipedia, Flickr, Picasa, iTunes, Youtube, Twitter, Secondlife, Yahoo! search, Google search, Jott and Skype. In all these media all the languages are widely used.

The Effect of Social Media on English Language Learning

According to Krashen's (1985) input Hypothesis, people learn the language through their exposure to input or reading texts.

Vgotsky, during the last 1970s, formed the theory called social constructivism. It highlights the role of other people in learning, emphasizes that language is more intrapersonal than interpersonal (**Vgotsky, 1978**, as cited in **Jones & Brader-Araje, 2002**). In our day to day life, these interactions, social media made the language learning and acquisition even more convenient through various connections and communication opportunities online. Children increase their vocabulary through these social media. Social media affects the English language learning because the children naturally interact with other friend-groups, adults through physical, linguistic, cognitive and social factors. (**Cooter & Reutzel, 2004**). The interactive nature of the internet plays a big role in producing a highly communicative linguistic context or environment (**Black, 2005**). Even in the online games communities, the impact of the social media is becoming more evident. For example, Youtube is used by many not just a video-sharing site but a venue for interaction and community-building for both native and non-native language users. This ability of the users to 'collaborate, create and share' is essential in language learning (**Lomicka and Lord, 2009**). These media sites are catching the interest of children, youth and even grown-ups. Most of the time, people remain on social media sites. The purpose may be different.

The fact is that the media and all related industries all need people who can craft high-quality content.

The Social Media provides following Job Opportunities to Language Students :

1. Interpreter/Translator :
Interpreters and translators need to have native level proficiency in both languages. The language of the original text or speech, and the language of the finished product. Translators, who work the written word, must also have an expert level knowledge of grammar and style in both languages.
2. Film/Video Editor :
The explosion of online and mobile video content had led to corresponding increase in demand for film and video editors, who take raw footage and transform it into a finished product.
3. Technical Writer :
Technical writers create everything from instruction, and tend to work in STEM-related industries.
4. Video-producer :
Someone has to create eye-catching inspiring video moments and that person is a video producer.
5. Public Relations Specialist :
If any one has fantastic communication skills and are comfortable talking up the merits of his/her favorite brand or product, a career in Public Relation might be the perfect fit for them. Public Relation specialist typically work for advertising agencies. Public Relations firms, or large companies with in-house Personal Relation teams. They design and execute media strategies to keep their employer's products and services in the news- in a good way.

6. Blogger :

Companies after employ bloggers as part of their marketing strategy; an engaging blog provides a friendly public face for the company, while potentially helping the organization's ranking on google and other search engines.

7. Sound Engineer :

Sound Engineers work in a variety of different environments, from recording studios to stadium to theaters, recording sound files. They also often maintain recording equipment. Sound Engineers have variable schedules, depending on the needs of their clients.

8. Art Director :

Art Directors design visual concepts for promotions and products. They may work in print, online, television and other media. Depending on their industry, art directors may have previously worked as graphic designers, Photographers, or illustrators. To succeed at this job, one must be able to communicate well and manage a team of artists, as well as having proficiency in relevant design software.

9. Content Strategist:

The occupational outlook for editors might be pretty poor -the profession is expected to decline by 3 % over the next few years, according to the Bureau of labor statistics-but that doesn't mean that those skills are out of demand. Tech-Savvy editors who don't mind learning how to use Google Analytics and the basics of SEO can transition themselves from editorial management roles into this relatively new occupation, and earn a good living doing it.

10. Social-Media Specialist:

If any one already spend most of his/her time on twitter, instagram, tik-tok etc. they have good news that it doesn't have to be a waste of time. If any one willing to embrace the strategic marketing side of social, they might be able to turn their passion into a career.

11. Screen Writer :

Screenwriters are the creative energy behind films and television shows. The writer could adapt a novel for the big screen, write an episode of an established show, or develop an original movie script from scratch. Here, the writer need to understand the basic structure of a screenplay as well as how to create interesting characters and write peppy dialogue.

12. Novelist :

When people think of careers in writing, novel writing comes in mind immediately.

13. Reporter:

A reporter researches news stories and then writes about their findings for news publications, including online publications, newspapers and magazines, to inform the public of what is happening in the world and their local area. Reporters working for broadcast stations may also present their stories on television or over radio.

14. Columnist:

A columnist shares their opinions on current events in a newspaper, magazine or online publication. They typically write about a specific niche subject, such as fashion, politics or sports. In addition to their work writing columns, many columnists also write books and share their expert opinions on television and radio programs.

15. Communications officer:

A communications officer follows their employer's marketing plan and branding guidelines to write promotional content, including press releases, brochures and newsletters. They must use their employer's preferred voice when creating their content.

16. Social media manager:

A social media manager develops a social media strategy for their clients or employees in keeping with business brand guidelines. They then write original social media posts and leave comments on behalf of businesses to engage with their followers. Many also utilize analysis tools that track audience engagement and collect user data, which they then use to optimize their content to better fit the needs of their audience and market to new users as well.

17. Communication specialist:

A communication specialist checks and coordinates corporate and marketing materials before they are distributed. They make sure all content is free of errors, factually accurate and written in their employer's preferred tone and voice. While they do not usually write new content, they are a key part of the writing process.

18. Advertising manager:

An advertising manager writes marketing plans for their clients or employer and helps creatives create advertisements according to the plan. They work closely with art departments and copywriters to develop advertising content.

19. Copywriter:

A copywriter writes copy for a variety of materials and mediums, including blogs, online articles, websites, advertisements and social media. They rely on their engaging and persuasive writing abilities to encourage consumers to use a business' products or services.

20. Public relations manager:

A public relations manager works to make their clients or employer maintain a positive public image. They write press releases, speeches and marketing content to encourage good press and counter negative publicity. They also encourage other writers, including journalists and bloggers, to write positive content about their clients or employer.

21. Executive assistant:

An executive assistant performs administrative tasks for a business executive, which can often involve writing. Some of the things executive assistants are responsible for include writing briefs, preparing documents for business reports and writing thank you notes for business contacts.

22. Content marketer:

A content marketer spends most of their time writing branded articles, including blog posts, scripts for web series and social media posts. The content they create may be obviously centered around a business or be more subtle, incorporating mentions of the employer or client in more general related content.

23. Proposal writer:

This professional assesses requests for proposals issued by businesses and writes proposals to help their employer secure contracts. These persuasive documents must demonstrate how a proposal writer's employer can meet another company's needs.

24. Content strategist:

A content strategist develops, creates and manages online content including website content and blogs. These professional writing jobs require a good understanding of search engine optimization and website analytics and how to apply them to make online content engaging and effective.

25. Professor:

Professors lecture university or college students in their chosen discipline and spend some of their time writing lesson plans, conducting independent research and writing about their findings for their own or academic journals. Professors also write grant proposals to secure funding for their research.

26. Director of communications:

A director of communications is responsible for developing a business' communications goals, branding and style guidelines. They also oversee and help create content that follows these requirements, including press releases, newsletters and other marketing materials. It is one of the high-level careers in writing that pay well.

In this way, Social Media offers a great deal to both employers and job seekers. It is vitally important and is truly changing the career development landscape for college students and mainly language students. That means there are new rules and etiquette to learn; however, it also opens many new doors for those on the hunt for their dream career.

References :

Black, R.W.(2005), Access and Affiliation: The literacy and composition practices of English-language learners in an online fanfiction community. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*.

Cooter R.B.&Reutzel, D.R.(2004)Teaching Children to read : Putting the pieces together.UpperSaddleRiver,NJ: Pearson Education,Inc.

Evans,D. (2012), Social Media Marketing: An hour a day.John Wiley & Sons.

Kaplan A.M.&Haenlein,M (2010). Users of the world ,unite!The challenges and opportunities of Social Media.Business Horizons.

Krashen S. (1985),The Input Hypothesis: Issues and Implications.NewYork,NY:Longman.

LomickaL.and Lord G. (2009),Introduction to social networking,collaboration,and web 2.0 tools.InL.Lomicka&G.Lord (Eds.)The next generation:social networks and online collaboration in foreign languagelearning.SanMarcos,TX:CALICO.

Vgotsky,L.S.(1978),Tool and symbol in child development.In M.Cole,V.John-Steiner,S.Scribner,&E.Souberman (Eds.).Mind in Society: The development of higher psychological processes.Cambridge,Mass: Harvard University Press.

Vgotsky,1978,as cited in Jones & Brader-Araje,2002).In o

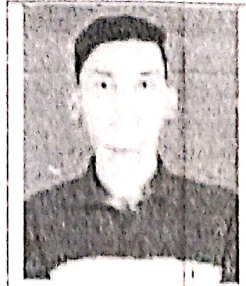
Xiang, Z.&Gretzel,U.(2010),Role of Social Mediatools adoption and use by SMES: An empirical study.In Social Media and Networking: Concepts,Methodologies,Tools,and Applications.

<http://www.indeed.com>

Sr. No. : 21- 5333028

Maharashtra State Board of Technical
Education, Mumbai

Maharashtra Knowledge Corporation Ltd.
Creating a Knowledge Ut World

This is to certify that

SHENDE MAHESH BHOLANATH

The withinsigned having successfully completed the prescribed course of studies and having passed the examination with 90 percent marks has been awarded the

Maharashtra State Certificate in Information Technology (MS-CIT)

On behalf of the Government of Maharashtra in the month of **March- 2022** in testimony whereof are set the seals and signatures of the Director, Maharashtra State Board of Technical Education, Mumbai and the Managing Director, Maharashtra Knowledge Corporation Limited.

Section Number	Section Name	Marks Obtained	Maximum Marks
I	Learning Process*	50	50
II	Final Examination	40	50
	TOTAL MARKS	90	100

Following is the criteria for passing the MS-CIT Examination successfully:

Aggregate score of 40 Marks (In Sections I & II) out of 100 with:

- ♦ Minimum 20 Marks out of 50 are required for passing in Learning Process (Section I) &
- ♦ Minimum 20 Marks out of 50 are required for passing in Final MS-CIT Examination (Section II) with at least 6 marks in the Objective and 14 marks in the Practical.

**Director
MSBTE**

**Managing Director
MKCL**

www.msbte.org.in

www.mkcl.org

Ref : 57210405/311069772201241/March-22/A010983012
Date Of Issue: 04 May 2022

*These marks are as communicated by MKCL.

"The photograph of the Candidate is printed on this Certificate. If the photograph is pasted externally this Certificate will not be valid."

January-2022

E-ISSN – 2348-7143

International Research Fellows Association's

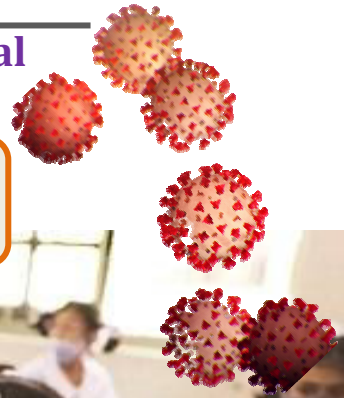
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 284

Recent Trends in Research

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Elements of Biodiversity in the Poems of P B Shelley and John Keats	Swapna Vyavahare	06
2	Social Relations of Pip in Charles Dickens's ' <i>Great Expectations</i> '	Dr. Madhuri Chikhalkar	12
3	Growing Nationalism Depicted in the Early Indian English Novels	Dr. Anil Aher	15
4	Joseph Conrad's Architectonic Style	Mr. Nilesh Phase	20
5	Women Novelists in the Victorian Age	Mr. Manohar Malge	22
6	The Theme of Love in Tushar Raheja's ' <i>Anything for You, Ma'am</i> ' : The Love Story of an IITan.	Vinayak Khot	25
7	' <i>Warnecha Wagh</i> ' : Caste-Gender Intersectionality	Vijay Thange	29
8	Builders of The Bombay University	Dr. Nandkumar Jadhav	33
9	A Study of Corruption and Ethics in Governance Administration	Dr. Vimla Devi	36
10	A Study of Self-Confidence among Tribals and Non-Tribals College Students	Dr. J. P. Sontakke, Mr. Samadhan Patil	40
11	Online Teaching and Learning of Secondary Education in Jalgaon City During COVID-19 Lockdown	Dr. Sunita Nemade	46
12	ICT Based Education System During Pandemic Period in India	Namrata Lahamange	50
13	Problems & Challenges of Rural Marketing in Indian Economy	Prof. Yuvraj Jadhav	56
14	FT-IR Spectroscopy in the Analysis of Freshwater Fish Skin Mucus	D. K. Hiwarale	61
15	Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation (DICGC) and it's Role During Bank Failure	Dr. Mahendra Agale	65
16	Security Systems in Libraries : An Overview	Prof. Kailas Umbare	71
17	Developmental Program for Digital Library : An Overview	Miss. Sushama Bambere	76
18	How Social Media is Changing the World During Pandemic	Sayali Chitrakoti	80
19	Studies on Bactericidal Proteins of Skin Mucus From Freshwater Fishes	D. K. Hiwarale	86
हिंदी विभाग			
20	रामकथा की शिल्पगत विशेषता	डॉ. नंदादेवी बोरसे	91
21	आचार्य सत्यनारायण गोयंका के दोहो में मानवी कल्याण की भावना	डॉ. सुब्राव जाधव, अंजना लक्ष्मण सोनवणे	95
22	प्रौढ़ों की 'टाईप-२ डायबिटीज़' : सामाजिक-आर्थिक कारकों के परिप्रेक्ष्य में ...	डॉ. सुभाष दोंदे	101
मराठी विभाग			
23	प्राचीन भारतीय दर्शनांमधील मनोविज्ञानाचे ऐतिहासिक विवेचन	डॉ. राजेश कुलकर्णी	109
24	ढावलो : गोर बंजारा स्त्रियांच्या वेदनेचा आदिम हुंकार	डॉ. सुदाम राठोड	121

Growing Nationalism Depicted in the Early Indian English Novels

Dr. Anil Krishna Aher

Assistant Professor of English

MGV's ASC College Harsul, Dist- Nashik

Email- anilkaheer99@gmail.com

Abstract :

Patriotism or the loyalty towards nation was the important theme of almost every Indian writer during the colonial India. Their literary writings dealing with the social and political realities, had a remarkable impact on the society. The prolonged policy of suppression by the British powers made Indians asserting their own identity in the form of several protests against the British rule. Among them, Mulk Raj Anand, Raja Rao and R. K. Narayan became the Trinity of Indian English fiction presenting realistically the Indian life of the colonial India. Their novels being fictional have realistic portrayal of how Indian people, inspired by national movement, unitedly fight against the colonial powers. In the context of India's celebrating the Diamond Jubilee (Amrut Mahostav) of Indian Independence, it is an attempt to explore the growing nationalism depicted in early Indian English novels.

Key Words:- Nationalism, Indian society, freedom struggle, national unity, realities etc.

Introduction :

Patriotism or the loyalty towards nation was the important thing of almost every Indian writer during the colonial India. The themes of their literary writings deal with the social and political realities of India, and thus have a remarkable impact on the society. Sri Aurobindo, Rabindranath Tagore and some other writers of this era provided a considerable interface to understand the world how India think and feels. Mulk Raj Anand, Raja Rao and R. K. Narayan, the Trinity of Indo-Anglian fiction, presented realistically Indian life before independence. Their novels being fictional but portraying realistically the happenings in Indian society and politics during span from 1930s to 1940s. **Besides their novels being basically in western form, successfully modified the Indian** experience and gained an international readership.

In the beginning of the 20th century, the British policy of oppression and exploitation made Indians to evoke the sense of patriotism and passion for the country. It also became a strife for freedom and asserting their own identity leading to several protests and revolts in India against the British authorities. Under the potential leadership of Mahatma Gandhi, Indian people began rejecting the British rule. The increasing response to *swadeshi* and Non-cooperation movements revealed the growing nationalistic sentiments of the Indian people. India's struggle for freedom against the British rule could be the prime cause for the rise of modern nationalism. People of different class, caste and region joined together to resist the British authorities. Contemporary writers like Mulk Raj Anand, Raja Rao and R. K. Narayan have captured these social and political upheavals in their novels. Hence, the present paper attempts to explore the social and political happenings, and the growing nationalism depicted in early Indian English novels with special reference to Mulk Raj Anand's *Untouchable*, Raja Rao's *Kanthapura* and R. K. Narayan's *Waiting for the Mahatma*.

Nationalism Depicted in the Novels

The early English novel, *Untouchables*, written by Mulk Raj Anand in 1935, earned him an international readership. Though Anand pursued western education, his superior understanding

of Indian society and politics of the colonial India has shaped him a sensitive writer of Indian people. Anand's *Untouchable* is the composition of his observation and experiences in this social order particularly the growth of nationalism rising from the revolts by the general Indians. The novel *Untouchable* gives us the account of a day from the life of Bakha, a young sweeper boy living in the outcaste colony of the town, Bulshah in northern India. The novel simply covers the time of 1930s, when poverty, slavery and inhuman exploitation of the masses were at its height. It was Gandhi who started the battle against the powers of these evils by instructing and campaigning about social harmony and unity.

The novel is the narration of a painful day in Bakha's life. The series of incidents that took place make him dismayed. Firstly, while roaming through the streets of the town a Hindu gets defiled by his touch and the defiled person slaps on Bakha's face. Similarly, the incidents like a Brahmin's accusing him for polluting the sacred temple, the priest's attempt of molesting his sister, his useless roaming to get food, his cleaning the drainage for a piece of bread etc. make him disheartened. Moreover, at home, he receives abuses from his father. Disgusted and pain-stricken Bakha moves out cursing himself. Thus, the novel revealed pathetic the condition of the outcastes in Indian society. However, it also hinted at the changes occurring in India during the end of the colonial period. Anand presents Bakha as the 'child of modern India' who fancies the English ways of life. The priest who is a supporter of the British rule attempts to convince Bakha to accept Christianity but Bakha is not interested to hear the priest. The unsuccessful attempt of Englishman to influence Bakha indicates the gradual failure of the British colonial rule in India.

While roaming through the railway station Bakha learns about the arrival of Mahatma Gandhi in the town and he hurries to Golbagh to listen Gandhi's speech. Anand has attempted to picturize the Indian society where the people were doubly suppressed, firstly by the British and the next by the caste system. The presence of Mahatma Gandhi who stands for the knowledge of the modern world, instructs the path to self-government and *swadeshi*. Gandhi considered untouchability is a big stigma on Hinduism and an obstacle in the unity of the people of country. Hence his main concern was the removal of untouchability and so he called the untouchables *Harijans* (people of God) to establish equality and unity among the people for the national cause. Bakha felt thrilled to Gandhi's words. "He loved the man. He felt he could put his life in his hands and ask him to do what liked with it. For him he would do anything."¹ Not only the general public but also the people of unprivileged sections believed in Gandhi's words and readily followed what he has preached. The novel hints at how the growing nationalism brought about remarkable change in social approach to make a democratic India.

Another novel *Kanthapura*, written in 1938 by Raja Rao, is an enchanting story of how the freedom movement rocks tiny village to fight against the British authorities. It is a fictional but realistic account of how a great majority of people in India lived their lives under the British rule and how they responded to the idea of Indian nationalism. The book is widely read and has been considered by many to be the first classic of the Indo-Anglian fiction. The novel, *Kanthapura* portrays the participation of a small village of South India in the national struggle called for by Mahatma Gandhi. The village Kanthapura is a microcosm of the traditional Indian society in which caste system is maintained. Rao treats the history of the freedom movement at the level of hostility between the village people and the British colonial authorities when colonialism had become heavy handed in its response to the civil disobedience movement. The story of the novel is narrated by an old woman of the village. Kanthapura is a traditional caste-ridden Indian village secluded from the modern civilization. Though, caste system is maintained

in the village, all the village people are mutually bound in their social and economic activities. The novel depicts how Gandhian movement changes the framework of the society as the entire village unites to resist external crisis. The real opposition in the village exists from the British authority symbolised by the white man at the Seffington Coffee Estate and Bada Khan, the police inspector.

The novel, *Kanthapura* begins with Moorthy, the saintly hero of the novel, who gets acquainted with Gandhian philosophy. Moorthy, the son of a Brahmin widow, brings about the cultural awakening among the villagers by organising Harikathas (tales of gods). Soon Moorthy visits the city and returns as a 'Gandhi man' in his words and actions. He wears home-spun khaddar; abandons foreign clothes and fights against untouchability. Interestingly, Moorthy has only seen Gandhi as a 'vision' addressing a public meeting. He accepts the responsibility of spreading Gandhi's message among the village people. He preaches and practices nonviolence, and awakening a huge response among the villagers who unite in common interest, ready to break the British laws and fight against social evils. In support to Gandhi's Dandi March, Moorthy and his volunteers call for their own Satyagrah march in Kanthapura. Their march is opposed by the police who beat them mercilessly. The police asked them to be loyal to the British government, but the people say they know only the government of Mahatma. Moorthy and several others were arrested.

Moorthy's efforts bear fruits and the village changes completely. The novel does not ignore the role of women in freedom movement. Moorthy works on preparing village women to spin their own clothes. Despite opposition from village orthodoxy, Rangamma and Rathna form women's volunteer group by narrating the tales of Lakshmibai of Jhansi, Rajput Princess and many others. It is Moorthy who brings Kanthapura at the front phase of national politics. The Congress activist who become completely Swadeshi and discard anything is foreign. The caste ridden village under the Nationalist spirit is unitedly fighting for the nation by accepting Swadeshi. "Once the villagers know Gandhi is a Mahatma in the tradition of the Hindu avatar, they join with him, for them Moorthy is the spokesman of the Mahatma."². In Moorthy's absence Shankar carries out the responsibility as the head of the Congress Committee. The villagers observe fast for three days for Moorthy's release. Thus, inspired by nationalism, the villagers sacrifice all their material possessions showing how in the national struggle people shed their narrow prejudices and united in the common cause of the civil resistance to the British rule. The men and women start working together as a strong unit in the moment of crisis.

Another novel, *Waiting for the Mahatma*, written by R. K. Narayan, deals with the issues of identity and India's journey towards freedom during the British colonial rule. The novel narrates the tale of two young people of Malgudi- Sriram and Bharati. Sriram is an orphan youth whose father had been killed in the war. He came in contact with Bharati and fell in love at first sight. Sriram meets her when she was collecting fund for the freedom movement. Bharati's father had been shot dead in the *Satyagraha* against British during the first Non-cooperation agitation. She was adopted and brought up by the Sevak Sangh, the Gandhian institute, as a foster daughter of Gandhi. The love of Sriram and Bharati moves on in the backdrop of Indian freedom movement launched by Mahatma Gandhi. Bharati's first loyalty was to Mahatma Gandhi and the marriage between Sriram and Bharati could take place when Gandhi gave his blessings to it. In the course of the time, pleasure-seeking Sriram became a freedom fighter and a follower of Gandhi. Thus, he was imprisoned for many years as a punishment for derailing a train. Finally, he is freed from the imprisonment as India gets independence. In the end, while

Sriram and Bharati wait for the Mahatma at the Birla Mandir of New Delhi to get his approval for their marriage, Gandhi is shot dead at the prayer meeting.

The novel, *Waiting for the Mahatma* is set in an imaginary town, Malgudi in the colonial era. The novel develops with the individual and spiritual growth of the characters in the novel. Sriram changes from a selfish modern materialist to a spokesman of traditional values, *Swaraj* and nationality. By following Gandhi, Bharati and Gopad, he changes completely, learns to spin with the help of Bharati. Thus, he wears khadi clothes, simple dhoti, jabba, stitched by the village tailor. He feels very proud of it, and thus carries mill manufactured clothes and "heaped them in the middle of the street, poured half a bottle of kerosene over the lot and applied a match."³ Similarly, Sriram's encounter with the timber-contractor reveals his nationalist spirit as he says, "This is not the time for acquiring wealth. This is the time to join in the fight of independence."⁴ Moreover, while campaigning Quit India movement in the village of solar, he strongly opposes the shop man for selling the foreign black marketed goods. In the same way, Sriram clears up to the mob about Gandhi's Dandi March in 1930 was only to cancel the salt tax. Thus, Sriram's words and actions display his complete transformation into a follower of Gandhi, a patriot.

In the novel, *Waiting for the Mahatma* Narayan does not present Gandhi as a symbol but as a character who participate in the development of the plot. "The incidents of the novel were interwoven with such historical incidents as Gandhi's struggle for Indian independence."⁵ Hence it is quite clear that Narayan only wanted to concentrate the human qualities of Gandhi in this novel. Thus the novel is the story of Sriram's struggle to advocate Gandhian principles in his life and others. Gandhi's revolutionary ideas and practises are widely elaborated through the character of Sriram. However, the Gandhian ideology is contrasted with the views of orthodox traditionalist like shopman, timber-contractor and some other villagers. However, the villagers regard that the freedom movement in India under the leadership of Gandhi was aimed at making India a free democratic country.

Conclusion :

The study of the novels- *Untouchables*, *Kanthapura* and *Waiting for the Mahatma* shows that these novels give the realistic and impartial portrayal of social and political upheavals in the colonized India from 1930s to 1940s. The ongoing suppression and domination by British rule brought out the nationalistic aspects in people of India. Inspired by nationalism, not only the mainstream public but the people of remote villages like Kantapura and Malgudi also voluntarily participated in opposition against the British authorities. Thus, responding to Gandhi's call, villagers sacrifice their material possessions showing how in the national struggle people shed their narrow prejudices and united in the common cause of the civil resistance to the British rule. The villagers regard that the freedom movement under the leadership of Gandhi was aimed at making India a free democratic country. Finally, it is also noticed that a novel as a literary form has been an essential part for promoting socialism and nationalism in the people.

Works Cited:-

1. Anand, Mulk Raj- *Untouchables*, Hutchinson International Authors, London 1947, (Print) p.120
2. Rao, Raja- *Kanthapura*, Oxford University Press, New York, 1989, (Print) p.33

3. Narayan, R. K- *Waiting for the Mahatma*, Indian Thought Publication, Chennai, 1987. P.99
4. Ibid. p.107
5. Mukharjee, Gurugopal- *R.K. Narayan's Mahatma Gandhi in Waiting for the Mahatma*, Cyber Literature, 15.16.1.2. (2005), p.45.

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 9, Issue-1

Multidisciplinary Issue

Be Alert..!

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	The Struggle for Power in Pinter's 'The Caretaker'	Dr A. K. Singh	05
2	The Study of Identity Crisis in 'The God of Small Things'	Smt. Sarala Sanap	09
3	Ecological Awareness in Select Poems of A. K. Ramanujan: an Ecocritical Reading	Dr. Anil Aher	14
4	A Critical Study of Cyberspace and Cybernetics in William Gibson's Novel 'Monalisa Over Drive'	Dr. Umaji Patil	18
5	A Postmodernist Reading of the 'Inheritance of Loss' by Kiran Desai	Dr. Sandeep Sanap	22
6	A Novel Study on the Evaluation Mechanism in Current Educational System of India	Dr. Nagin Patel	26
7	A Study of Change Proneness and Stress of Organic and Conventional Farmers of Pune District(N/ 300)	Deepa D. Naik	32
8	'Matsyagandha' to the Development of the Lives of Marine Fishermen in the Coastal Areas of Maharashtra	Mr. Valmik Wagh, Dr. Abhay Shende	38
9	Socio-Economic Status of Kaikadi Community in Maharashtra	Shubhangi Sutar	43
10	Dr. Babasaheb Ambedkar : Pioneer of Social Welfare in India	Dr. Manish Sonawane	53
11	Is Mobile Based Applications A Possible Solution to Tackle the Mental Health Challenges Among Uniformed Forces: A Scoping Review	Dr. Vinod Gajghate	60
12	Achievement Through ERAC Technique: A Pilot Study	Jayashri Patil, Dr. Santosh Khirade	66
13	A Study of the Disaster Management in Ratnagiri District College Libraries	Dr. Rajesh Rajam	71
14	Future of Academic Libraries' Sustainability in Changing Information World	Dr. Neha M. Joshi	78
15	Library and Information Science Education in Maharashtra Universities	Prof. Shubham Patil, Dr. Manisha Dhangal	84
16	A Correlational Study of Suicidal Thoughts Among Undergraduate Students of Arts and Science Field	Ashwini Jadhav	90
17	A Study of Attitude Towards Research Among the Teachers at Secondary Level	Jayashri Patil, Dr. Santosh Khirade	95
18	Poverty In India	Dr. Mahendra Agale	102
19	A Study of Psychological Well-Being and Environmental Attitude Between Organic and Conventional Farmers of Pune District (N/300)	Deepa Naik	107
हिंदी विभाग			
20	फोर्ट विलियम कॉलेज की भाषा नीति	प्रो.मोहन	113
21	हिंदी कहानी साहित्य में चित्रित धार्मिक एकता	डॉ. शकिला जब्बार मुल्ला	118
22	मुशर्रफ आलम जौकी के उपन्यासों में राजनैतिक परिवेश	प्रा. सुनिल कांबळे, डॉ.बी.डी.वाघमारे, डॉ. शंकर पजई	121
23	'पोस्ट बॉक्स नं. २०३ नाला सोपारा' में राजनीतिक बोध	डॉ. महेन्द्र रघुवंशी	127
24	डॉ.लक्ष्मीनारायण लाल का उपन्यास संसार	डॉ. जितेंद्र बनसोडे	130
25	क्षमा शर्मा की कहानियों में चित्रित नारी जीवन	डॉ. हेमलता काटे	133
26	सुषम बेदी द्वारा लिखित 'पानी केरा बुदबुदा' में सह-अस्तित्व के अभाव में छटपटाती नारी	डॉ. राजेश भामरे, सरला चिमणकर	137

Ecological Awareness in Select Poems of A. K. Ramanujan : An Ecocritical Reading

Dr. Anil Krishna Aher

Assistant Professor of English

MGV's ASC College Harsul, Dist- Nashik

Email- anilkaher99@gmail.com

Abstract:

Nature and literature have been a close relationship as reflected in the works of poets and other writers in different cultures across the world. Ecocriticism is concerned with the study of the relationships between literature and environment or how man's relationships with his physical environment are reflected in literature. The poems of A. K. Ramanujan speaks of the way human being interact with the different objects of nature and its effect on the natural world. The poem, A River present the degrading condition of an Indian river due to human interference in its natural process. The poem Snakes focuses on the different human attitudes to snake whereas the poem, Ecology highlights the importance of trees in human life. Ramanujan's artful use of nature imageries helps to express the desires, deficiencies and emotions of the characters. Environment is closely associated with human life, if environment is not safe that human life is automatically in danger.

Key Words: Literature, nature, ecology, degradation ecocriticism, awareness

Introduction:

Nature denotes all the plants, animals and things that exist in the universe, and are not made by mankind. Environment is generally associated with nature which means 'the natural world in which people, animals and plants live.' (155) Human being is considered as the product of nature as his body is consist of the things of nature. Thus, human grows and lives in the company of nature and cannot survive without it. But man, regarding himself the most superior creature of the earth, intervenes in the process of nature. He begins to harm nature for his small projects. He constructs dam and resists the flow of a river for agriculture and electricity. He cuts the trees for business. Moreover, man becomes harmful for animals, birds and many other non-human living organisms. Consequently, he has to face to several serious problems like flood, earthquake, global warming, scanty rain, poor harvest etc. All such interactions between man and nature find place in the works of literature.

Today, environmental issues have become a matter of great concern for many departments and disciplines of knowledge. Ecology and ecocriticism have become the important terms in current literary expressions. Ecocriticism is not just studying nature as represented in Literature. This kind of study existed very early even before William Ruceckert coined the word ecocriticism. The relationship between man and nature is not just interdependent but also interrelated. Cheryll Glotfelty and Harold Fromm in their book define 'ecocriticism', as "the study of the relationship between literature and the environment"(19). Many authors have expressed their concern for nature caused by human greed of human and growing population. Ecocriticism helps the human beings to have a broader view of nature. It urges humans to keep a biocentric view despite their apparently incorrigible anthropocentrism due to their selfish nature.

The Indian English poems of the post-independence era have a pastoral aspect or an aesthetic appreciation of nature. They speak of the gradual deterioration of a particular region, locale and ecology, symbolic of the deterioration worldwide environment and man's role in the process of destruction. It makes the theme of the poems not only eco-centric but greater transitional. This paper attempts to examine the ecological awareness reflected in select poems of A. K. Ramanujan and trace the conservation attitude of Indians towards nature. There is also effort to ecocritically interpret human- nature relationship represented in some of his poems.

A. K. Ramanujan occupies a prominent place in the world of Indian English poetry by the merit of his intellectual stamina, his ability to depict the inner struggle and his language style. Ramanujan was a Mysore born, Professor of Mathematics in Mysore University having deep interest in Sanskrit, English and Tamil languages. His creative works are written in English, Tamil and Kannada. His volumes: *The Striders* (1966), *Relations* (1971), *Selected Poems* (1976) and *Second Sight* (1984) and later published *Collected Poems* (1994) have the enduring quality. Indian history, nature, a rich cultural and spiritual heritage form the dominant themes of his poetry. The poetry of A.K Ramanujan reveals the ecological awareness. His several poems describe the human life in relation to the phenomena of nature. Ramanujan's artful use of imageries from nature helps to express the desires, deficiencies and emotions of the characters. The research paper also aims in restoring the awareness and sensibility about ecology.

Ramanujan's poem, *A River* shows the degrading aspect of the river. The river is considered as the lifeline of mankind. But the poet describes the river, Vaikai of Madurai as dry and dull. He describes the dryness of the river and how the people suffer during the summer due to the shortage of water. In summer, the river water gradually reduces and turns into a trickle. The poet describes the condition of river as:

every summer a river
dries to a trickle in the sand
baring the sand-ribs straw and women's hair
clogging the Watrgates - (A River, C.P. 38)

The condition of the river suggests the harmful attitude of humankind towards the objects of nature. Man's intervention in natural phenomena- human encroachment on riverbanks, pollution and wastage, sand lifting etc. have created the environmental problems. Due to the pollution, garbage and sand lifting, the water flow gets restricted into a small stream and gets dried up. But sometimes, nature becomes uncontrollable and destructive, Ramanujan recaptures the photographic reality of the horrible flood when people were talking about the rising water in inches and running of water over the cobbled steps and bathing place. The feelings of scare and fear by the people are expressed in the bellow lines:

and the way it carried off three village houses,
one pregnant woman
and a couple of cows
named Gopi and Binda, as usual. (A River, C.P. 38)

Similarly, the mighty and uncontrollable flood carried away the village houses, a pregnant woman and two cows were drowned. Thus, the poem highlights on the destruction caused by the flood or the dryness of the river.

Another poem, *Snakes* from his first collection presents the poet's childhood experience of cobra snake have a long lasting impact on the mind of boy. Ramanujan remembers how he felt terrified at the sight when the snake charmer lets a basket full of ritual cobras to his house. The

poet's mother, being a religious woman offers milk to the snakes. This strikes terror in the mind of the boy. This incident has a reverberation in the poet's mind. The sight haunts the poet wherever he be whether he walks through the woods or museum or in a library. Unaware of its presence, he even tramples over it and reduces it.

The clickshod heel suddenly strikes
and slushes on a snake; I see him turn,
the green white of his belly
measured by bluish nodes, ... (Snakes. C. P. 5)

The poet, out of fear about snake, decides to kill it and feels being safe in the woods. His act of killing the snake is not prevented by the cultural background in which his own mother had worshipped and fed snakes.

In fact, the existence of humans is depended upon the favourable response from nature. If humans want to survive in this biosphere, they must learn to "co-exist, co-operate and flourish in the biosphere" (Glotfelty.107) "The answer lies in recognizing that current environmental problems are largely of our own making, or, in other words, a by-product of culture." (Glotfelty.xxi)

The poem, *Ecology*, reveals the poet's conservative vision towards trees as an object of nature. The poem begins with poet's intention of cutting down the three red Champak trees in the courtyard of his ancestral house, as the yellow pollen of the flowers cause migraine to the poet's mother. This would be repeated in the season, till the blossoms continued. But his mother never allows him for doing this. Finally, the trees provided sweet-smelling flowers to her gods and her daughters and her granddaughters. Surely, mother would not give permission of cutting the trees, though that would have been a permanent remedy. How could one think of cutting a flowering tree? She had grown with them, learned to live with them and developed a bond with them. For her, it is providential will.

.... Seeded,
she said, by a passing bird's
providential droppings. (Ecology. C.P. 124).

Providence intended that the trees must grow in her garden to give baskets of flowers every year. Therefore, the mother had to endure her ailment for the Providential Will. The trees are very generous. They grew in the courtyard at their own and providing to the family abundant flowers to be offered to gods and also to be worn by the daughters. They (the trees) would continue supplying blossoms even to future generations. Thus, the mother will not have the trees cut, because, in her reckoning, this migraine was too negligible a price for what the trees generously gave.

The title of poem, *Ecology* is quite appropriate. In the words spoken by the mother not to cut down the Three Red Champak Trees is heard the voice of an environmentalist. As remarked by Kalamani, Man has to have great veneration for nature for its own sake. In fact, every other species like him also has a right to exist. Yet, her admiration for Nature, her love for all living creatures, and her gratitude to Nature's bounty made her ecology- conscious.

In the poem *A Hindu to His Body*, the poet wishes to be born in the form of a tree as he desires to feel the weight of honey-hives in his branches. His identification with the nature is really matchless: "when you muffle and put away my pulse to rise in the sap of trees let me go with you and feel the weight of honey-hives in my branches and the burlap weave of weaver-birds in my hair." (C. P., 40). Ramanujan's another poem, *Leaky Tap after a Sister's wedding*

expresses the feelings of pity and compassion for the tree because of the pain given to it by woodpecker. In some other poems like '*Chess Under Tree*', '*An Image for Politics*', '*Epitaph on a street Dog*', '*Army of Ants*', '*Lac into Seal*', his love, pity, sympathy for tree and animals are revealed. Even he says that man's isolation can also be removed by the company of them.

Conclusion :

To sum up, ecocriticism is concerned with the study of the relationships between literature and environment or how man's relationships with his physical environment are reflected in literature. The poems of A. K. Ramanujan speaks of the way human being interact with the different objects of nature and its effect on the natural world. They reflect the degradation of a particular area, locale, natural condition and ecology, it is representatives of the gradual worsening of the worldwide situation. The poem, *A River* presents the degrading condition of an Indian river due to human interference in its natural process. The poem *Snakes* focuses on the different attitudes to snake become problematic to its existence. While the poem, *Ecology* highlights the importance of trees in human life. Ramanujan's artful use of imageries from nature helps to express the desires, deficiencies and emotions of the characters. In short, man is the creator and destructor of his environment. Therefore, it is very necessary to protect the nature and natural objects. It is the duty of every individual to protect so, that it will transfer generation to generations. Environment is closely associated with human life, if environment is not safe that human life is automatically in danger.

References:

1. Dwivedi, A. N. 1995. *The Poetic Art of A.K. Ramanujan*. Delhi: B.R. Publishing Corporation,.Print.
2. Gokak, Vinayak Krishna. 1991. *The Golden Treasury of Indo-Anglican Poetry*. Sahitya Academy, India Limited.
3. Glotfetly Cheryll and Harold Fromm (eds). 1996. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Litrerary Ecology*. Athens GA and London: University of Georgia Press.
4. Ramanujan, A. K. 2012. *Collected Poems*. New Delhi : Oxford University Press, Twelfth impression,. Print.
5. Singh, Radha Mohan, editor. 2011. *A Collection of Indian English Poetry*. Orient Blackswan

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 9, Issue-4

Multidisciplinary Issue

INNOVATION

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's M.S.G. Arts, Science & Commerce College,
Malegaon (Camp), Dist – Nashik [M.S.] India.

Executive Editors :

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
English Section			
1	Representation of Tribals in Kishor Kale's <i>Against all Odds</i> and Gopinath Mohanty's <i>Paraja</i>	Dr. Jaysing Babar	05
2	Feministic Sensibility in Manju Kapur's Novel <i>A Married Woman</i>	Dr. Anil Aher	10
3	Reflection of Ecofeminism on Female Characters in the Work ' <i>Fire on the Mountain</i> ' By Anita Desai	Mohini Sathe, Dr. Kavery Pal	14
4	<i>For Whom the Bell Tolls</i> : The Novel and its Adaptation	Miss Radha Gosavi	20
5	Migrant Life and Racism : Chimamanda Ngoze Adichie's <i>Americanah</i>	Sachin Judge, Dr. Jaysing Babar	23
6	The Existence of Indianness in R. Raj Rao's Novel ' <i>Lady Lolita's Lover</i> '	Snehal S Warekar	28
7	Backwardness and Deprivation in the Narayan's <i>Kocharethi : The Araya Woman</i> and Gopinath Mohanty's <i>Paraja</i>	Dr. Jaysing Babar, Mr. Dattatraya Bhagade	34
08	Chemical Synthesis and Study of Electrical, Structural and Gas Sensing Properties of Binary Oxide In ₂ O ₃ : MoO ₃ Thin Films	N. B. Kothawade, S. V. Dhanwate, R. S. Gosavi	37
9	Glomus Mycorrhizal Fungi's Impact on Drought Stress: Physiological and Nutritional Plant Responses	S. W. Patale	44
10	Depletion of Lipid In Different Tissues of Freshwater Bivalve, <i>Lamellidens Marginalis</i> in Summer Season After Exposed to Tributyltin Chloride	Jitendra Jagtap	51
11	Nutritional Status of Schedule Tribe Pregnant Women's, Some Tahsil in Amravati District of Maharashtra	Dr. Devendra Sontakke	56
12	A Diet Management : Sports Nutrition	Dr. Jagadish Torawane	65
13	A Brief Study of Electrical, Structural and Gas Sensing Properties of Binary Oxide In ₂ O ₃ : MoO ₃ Thin Films	Dhanwate S. V., Gosavi R.S., Kothawade N B.	68
14	Effects of Arbuscular Mycorrhiza on Lipid Peroxidation, Proline Concentration and Antioxidant System Activity in Drought-Stressed Maize Plants	S. W. Patale	75
15	Geographical Study of Agriculture Land Use Pattern in Shirur Kasar Tehsil Dist. Beed	Dr. S. P. Ghuge	82
16	Gender Inequality in the Nashik District of Maharashtra State	Vijaya Sonawane	86
17	Understanding Alternate Dispute Resolution Mechanism: The Indian Context	Atul Kurane	93
18	Recent Trends in Rural Development (Special Reference Maharashtra State)	Dr. Yogesh Patil	96
19	A Study of Effectiveness of Training Program Developing on Powerpoint Presentation for Teaching Class- Lesson of Teacher Educator(B Ed.)	Dr. Swati Tayade	102
20	Role of Education in Sustainable Development of Satara District (M.S)	Shrikant Ghadge	108

Feministic Sensibility in Manju Kapur's Novel 'A Married Woman'

Dr. Anil Krishna Aher

Assistant Professor of English
MGV's ASC College Harsul, Dist- Nashik
Email- anilkaheer99@gmail.com

Abstract:

The writer of feministic sensibility focuses on the representation of women's victimization and their resistance to that. Manju Kapur's fictional work have a strong perception of feminism. The paper attempts to examine the feministic sensibility of Manju Kapur in the portrayal of women in her second novel, A Married Woman. The protagonist of the novel, Astha is a submissive and dutiful wife in male ruled family. She has to fulfil the physical desire of her husband, and to perform her duties at home. Kapur's protagonist is aware of her place and rights in the family framework. She suffers in her life because of the dominating approach of her husband. Astha strives to search for self-independence and self-fulfilment. Eventually, there is an inevitable change noticed in the character of Astha, She has begun to think about her prospects in life, is ready to ignore her responsibility towards her family.

Key Words: Feminism, subordination, self-identity, independence, modern etc.

Introduction :

Feminism, broadly, is a socio-political movement advocating women's welfare in society. Feminism in India attempts to study and solve the gender based problems, and questions the preconceived assumptions about the roles of men and women in the society. The writer of feministic sensibility focuses on the representation of women's victimization and their opposition to that. The contemporary writers portray the constraints of women in society and emphasises women's psychological, social, cultural and spiritual quest for identity. The role of women writers is rather remarkable in literary writing in India. After Independence, women novelists like Kamala Markandaya, Anita Desai, Shashi Deshpande, Nayan Tara Sahgal have proved a new era in Indian writing in English. They have written of Indian women, their conflicts and predicaments against the background of contemporary society. Recently, Shobha De, Manju Kapur, Kiran Desai, and Arundhati Roy achieved a new heights by writing in the perspectives of feminism.

Manju Kapur is a well-known novelist of great reputation. Her novels reveal her keen observation of life and her ability to deal with contemporary issues. Her novels *Difficult Daughters*, *A Married Woman*, *Home*, *Immigrants and Custody* have a strong perception of feminism. Manju Kapur, in her fictional works, raises many substantial issues which are related to the middle class women. She attempts to present women equal to man in almost every terms. She intends that girls should have equal rights in making their free choices in their lives. Manju Kapur's second novel, *A Married Woman* (2002) explores the socio-cultural issues of middle class educated women at the backdrop of political and religious upheaval in contemporary India. As the narrative advances, it explores how, in traditionalist India moving towards the age of globalisation, the personal relations are evolving on the micro social level.

Feminism in A Married Woman

Feminism in India can be traced in its linking with the notion of marriage. In Indian context, marriage institution joins male and female to live together as husband and wife. It is very crucial and inevitable phase which opens up a new world with new aspirations. The

protagonist of the novel, Astha got married to Hemant when she was in her last year of graduation. The wedding programme was arranged in a splendid manner. After marriage, Astha has to move to her husband's house. Her mother tells her with tearful eyes: "Today you are getting married and leaving for your new home." (AMW.36)

For western critics, marriage is a mere bondage, having no role of emotional binding. Regarding this Simon De Beauvoir comments: 'She (woman) will free herself from the parental home, from her mother's hold; she will open up her future, not by active conquest but by delivering herself up, passive and docile, into the hands of a new master.' (Beauvoir.352)

After marriage, there is a change in the place of woman but there is no change in her fate. Astha performs the role of a dutiful wife by serving her husband like every Indian wife does. Moreover, she also carries out the domestic works like cooking, washing and arranging household things. The novelist depicts, in the form of Astha, the status of a wife as submissive and dutiful. Astha stands for a typical Indian middle class woman who is bound to show her completeness in everything. She has to fulfil the physical desire of her husband, and at the same time she has to perform her duties at home. Astha in an ironic tone hints at the condition of a married woman in Indian society as: "Willing body at night, a willing pair of hands and feet in the day and an obedient mouth." (AMW.123)

Astha now understands the true sense of marriage. Marriage means sacrifices of everything. Her husband, Hemant gets involved in his vast business activities. She remains busy all the time to keep her husband and in-laws happy. In the course of time, she becomes the mother of two children. In this way, the family becomes complete, but her life has no inner completeness. She feels tormenting gap from her husband. To fill up the vacuum, she wishes to do something for herself. She wants to find out her own space in life. She was educated and with creative mind. So she began spending her time in the composition of poems. She also wishes to join the school once again. In school, she finds fresh hope and longing in the company of Aijaj, the founder of Street Theatre group. She was greatly influenced by his high spirit and free thinking.

Kapur's protagonist is aware of her place and rights in the family framework. Astha expects that she should be treated as a rightful member of the family in domestic context. But, Hemant often projects himself at the dominant position in the family. She is greatly annoyed by his masculine mentality of not to consult her before taking any decision. She becomes upset on Hemant's one-sided decision of donating her father's books on the reason that there is no place for the books in his house. Astha boldly poses the question of her position in the house as follow: "Then who am I? The tenant? We could have built bookshelves, done something. We could at least have discussed it." (AMW.87)

Astha dislikes the idea of woman to be considered dependent to man, as she cannot stand without man. After the death of Astha's father, her widowed mother cannot live at home alone any longer. So she takes the decision of spending rest of her life in an ashram in Rishikesh. Therefore, she gives all her money to Hemant, which infuriates the daughter. Astha's conversation with her mother underlines her objection for considering women as a secondary, dependent figure. Astha asks:

'Then why give it to Hemant?' asked Astha bridling.

'Why not? He is a man, he knows about money. He will invest it for you and the children. I have discussed the whole thing with him. (AMW.97)

Regarding the marginalised state of women in Indian society, a renowned feminist, R.R. Prasad comments: "Man has subjugated woman to his will, used to promote his sexual gratification but never has he desired to elevate her to genuine rank." (Prasad.134) Whenever, Astha attempted to communicate her feelings with Hemant, normally it led to argument, distance and misery. Astha uses poetry and painting as the suitable medium to relieve her deep and suppressed feeling.

The novelist presents the disappointed condition of Astha who is subjugated in male ruled society, and how she try her best to overcome the problems in her life. Astha writes poems expressing her feelings and experiences. She presents her despair, grief and sufferings of different situations. Her poems were about love, rejection, desire, alienation and longings. Hemant gets upset at the time he reads her poems. The images used in the poems were shocking and disturbing to him. He remarks, "Good heavens, Az, there are all about cages and birds, and mice, and suffering in situations that are not even clear." (AMW.81). Her poems symbolically mirror her innermost feelings of despair and longings.

Hemant's sense of antipathy increases chaos and confusion in Astha's heart. She found it difficult in the company of Hemant. She was greatly impressed by the modern thinking of Aijaz. Astha actively participates in the stage performance in school theatre with Aijaz. She wholeheartedly participated in the workshop organised by the theatre group in spite of her husband's displeasure. Aijaz appreciates her poetry and writing skills. She becomes attached towards him. Their friendship provides glimpse of alternate life full of liberty, equality and delight. She again gets a new taste involving in school activities. However, Aijaz and his group members lost their lives during the stage performance. The death of Aijaz inspires Astha to rise as a free thinker and social activist.

There is an inevitable change observed in the character of Astha. It was Astha who had sacrificed her personal ambitions for the sake of family in the beginning. It seems to be another Astha who is now ready to risk her family life for the sake of her social life as well as personal fulfilment.

Manju Kapur presents Pipeelika to strengthen her concept of modern women. Pipeelika is an intelligent, daring, frank and promising lady. As a young widow, she wants to be close to Astha to fulfil her emotional needs. However, in the company of Pipeelika, Astha realises the importance of independence for which she wished for a long time. Astha learns that Pipeelika is happy because she is independent and free from bondages. Astha thinks that her whole life would be spent in order to adjust for others' needs. So, one day she opens her inner self before her husband in these words: "I am thirty six. I need to be independent. I am always adjusting to everybody's needs." (AMW.227)

Astha showed her interest towards social activities, but Hemant does not like all these things. This creates the clash between Astha's growing sense of independence and Hemant's possessiveness. Astha engages herself in social activities. She participated in stage performances in the school theatre, visited to Ayodhya to protest the destruction of Ram Mandir, and also visited Haridwar to meet her mother. Again, she plans to participate in Ekta Yatra from Kanyakumari to Kashmir for one month despite the opposition of her husband and in laws. She is not ready to compromise with her personal liking. She has begun to think about her prospects in life. She is ready to ignore her responsibility towards her husband and children. It is clear that Astha strives to search for self-independence and self-fulfilment. Astha clears up her intention

as: “I want something of my own.” (AMW.148). Furthermore, Astha intends to raise the amount from her paintings to start her own studio one day.

Conclusion:

Thus, Manju Kapur shows feministic sensibility in the portrayal of woman characters in the novel. She presents Astha who is searching her identity in male dominated society. Astha suffers in her life because of the domination and marginalization from her husband. She also seems a typical representative of the age of transformation. There is an expected change noticed in the character of Astha. She has begun to think about her prospects in life, and is ready to ignore her responsibility towards her family. Astha seems to challenge the traditional notion of society in which women have little role to play.

Works Cited:

1. Kapur, Manju. A Married Woman. New Delhi: India Ink, 2002 p.352
2. Beauvoir, Simone De. The Second Sex. Translated, London: Vintage Books, 1997.
3. Prasad, R.R. Women Novelists in India. Indore: Shanta Publications, 2007. P.134
4. Dass, V.N. Feminism And Literature. New Delhi; Prestige Books, 1995.
5. Singh, K.K. A Critical Companion to Manju Kapur's Novels. Jaipur; Aadi Publications, 2015

महाराष्ट्रातील दुष्काळ: समस्या आणि उपाय

देवानंद काशिनाथ मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७

इ-मेल: dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

३ कोटी ८ लाख चौरस किमी भौगोलिक क्षेत्रफळासह महाराष्ट्र भारतात विस्ताराच्या दृष्टीने तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११.२४ कोटी इतकी आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टीने महाराष्ट्र भारतात दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी महाराष्ट्रात ३५ जिल्हे व ६ महसूल विभाग आहेत. २०१८-१९ मध्ये महाराष्ट्राचा आर्थिक विकासाचा दर ६.८ टक्के होता. २०१९-२० च्या आकडेवारीनुसार देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात महाराष्ट्राचा वाटा १३.८ टक्के होता. २०१९-२० मध्ये महाराष्ट्राचे दरडोई राज्य उत्पन्न १,८७,११८ रुपये होते. महाराष्ट्रातील वहीताखालील जमिनीचे क्षेत्र २०१८-१९ मध्ये २३,२१२ हजार हेक्टर होते. त्यापैकी जलसिंचित क्षेत्र ४,०५२ हजार हेक्टर होते. म्हणजेच महाराष्ट्रातील जलसिंचित क्षेत्राचे प्रमाण साधारणतः १७ टक्के होते. भारतातील महत्वाच्या तीन पाणलोट क्षेत्रांपैकी एक पाणलोट क्षेत्र महाराष्ट्रात पश्चिम घाटात आहे. तेथून गोदावरी, कोयना, भीमा, कृष्णा इत्यादी नद्यांचा उगम होतो. २०१९-२० च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील शहरीकरणाचे प्रमाण देशात सर्वात जास्त म्हणजे ४५.२ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील एकूण वहीताखालील क्षेत्रापैकी सुमारे ४० टक्के क्षेत्र दुष्काळप्रवण तर सुमारे ७ टक्के क्षेत्र पूरप्रवण आहे. महाराष्ट्रातील पावसाचे प्रमाण ठिकाणांनुसार वेगवेगळे आहे. दरवर्षी राज्यात ४०० ते ६००० मिलीमीटर पाऊस पडतो, हा पाऊस मुख्यतः पावसाळ्यात जून ते सप्टेंबर या चार महिन्यांमध्ये ४० ते १०० दिवसांच्या कालावधीत पडतो. राज्यामध्ये प्रामुख्याने पाच नद्यांची खोरी आहेत, त्यापैकी सहाद्रीमधील कृष्णा, गोदावरी, तापी आणि नर्मदा या नद्यांच्या खोऱ्यांमध्ये पिकांची खत्री ५५ टक्के आहे. राज्यात पडणाऱ्या एकूण पावसापैकी ४५ टक्के पावसाचे पाणी पावसाळ्याच्या काळात कोकण भागातून अरबी समुद्रात वाहून जाते.

महाराष्ट्रात पूर्णतः आणि अंशतः पूर्ण झालेली ३८७७ मोठी, मध्यम आणि लघु धरणे प्रकल्पे आहेत. भारतात असणाऱ्या एकूण मोठ्या धरणांपैकी ३५.७ टक्के धरणे एकट्या महाराष्ट्रात आहे. तरीही एकूण वहीताखालील जमिनीपैकी धरणाच्या पाण्याने भिजणाऱ्या जमिनीचे प्रमाण महाराष्ट्रात जवळपास १७ टक्के आहे, तर हेच प्रमाण देशात ४४.६ टक्के आहे. भारतात सर्वाधिक मोठी धरणे असणारे राज्य महाराष्ट्र आहे, तरी महाराष्ट्रात दुष्काळ पडतो याचे कारण काय?

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- दुष्काळ म्हणजे काय? आणि महाराष्ट्रातील दुष्काळाची स्थिती यांविषयी माहिती जाणून घेणे.
- महाराष्ट्रातील दुष्काळाच्या निर्मुलनासाठी कोणकोणत्या नियोजनात्मक उपाययोजन करता येतील याविषयी चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्रातील दुष्काळाशी संबंधित माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या संदर्भ साहित्याचा म्हणजेच वेगवेगळ्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रातील दुष्काळाची काय स्थिती आहे व दुष्काळाच्या निर्मुलनासाठी कोणकोणत्या नियोजनात्मक उपाययोजन करता येतील याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

दुष्काळाचा अर्थ:

“दुष्काळ म्हणजे पाण्याची व त्यायोगे अन्नस्रोतांची अनुपलब्धता किंवा तीव्र टंचाई असलेला, अनेक महिन्यांचा वा वर्षांचा दीर्घ कालखंड होय.”

“दुष्काळ म्हणजे बेभरवशाचा पाऊस, अन्नधान्याचा तुटवडा, मोठ्या प्रमाणावर उपासमार, बहुसंख्य लोकांची क्षीण क्रयशक्ती, लोकांच्या मृत्युमानात मोठ्या प्रमाणात वाढ अशा प्रकारची परिस्थिती होय.”

१९ व्या शतकाच्या अगोदर दुष्काळ निसर्गनिर्मित असत आणि सर्व लोकांची व जनावरांची सरसकट उपासमार होऊन माणसे व गुरेढोरे यांची जीवितहानी होत असे. पण आधुनिक काळातील दुष्काळाचे स्वरूप मात्र वेगळे आहे. सध्याच्या दुष्काळामध्ये पाण्याची कमतरता असली तरी अन्नधान्याचे दुर्भिक्षण नाही. शासनाच्या यंत्रणेतील व व्यवस्थापनातील तृटींमुळे अन्नधान्याच्या किंमतीत वाढ, बेकरीत वाढ, धान्य असूनही गरिबांना न मिळणे असे आधुनिक काळातील दुष्काळाचे स्वरूप आहे. दुष्काळाची श्रीमंतांपेक्षा गरिबांना अधिक झळ सोसावी लागते.

महाराष्ट्रातील दुष्काळाची स्थिती:

महाराष्ट्राला दुष्काळाची समस्या नवीन नाही. गेल्या पन्नास वर्षांतील चित्र पहिले तर दुष्काळ महाराष्ट्राच्या पाचवीलाच पुंजलेला आहे. त्यासोबतच गेल्या काही वर्षांच्या काळात गारपीट, अवकाळी पाऊस, वादळे इत्यादींमुळे महाराष्ट्राच्या कृषी क्षेत्राला प्रचंड तडाखा बसला आहे. दुष्काळाची अनेक संकटे आपल्या खांद्यावर पेललेल्या महाराष्ट्राला आणि येथील कृषी आधारित ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला सातत्याने येणाऱ्या या आपत्तींना तोंड देणे आता असह्य झाले आहे. त्यामुळेच आज शेतकरी मरणाला कवटाळू लागला आहे. आजही महाराष्ट्रातील हजारो खेडी दर वर्षा दोन वर्षात दुष्काळाच्या तडाख्यात सापडतात, याचाच अर्थ महाराष्ट्राचा फार मोठा भाग दुष्काळाच्या खाईत लोटला जातो.

उपलब्ध माहितीनुसार महाराष्ट्रात पहिला दुष्काळ १८७७ साली पडला होता. त्यानंतर १८८९, १८९९, १९०५, १९१८, १९५२, १९६६, १९७२, २००३, २००९, २०१२, २०१४, २०१५, २०१७ आणि २०१८ अशी ही दुष्काळाची पाठोपाठची वर्षे आहेत.

अलीकडच्या काळात महाराष्ट्रातील दुष्काळाची तीव्रता व व्याप्ती वाढतच आहे. पाऊस सरासरी एवढा पडला तरी महाराष्ट्रातील ४ ते ५ हजार खेड्यांमध्ये वर्षा दोन वर्षात पाण्याची तीव्र टंचाई जाणवते. महाराष्ट्रात धरणे व विहारी यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊनही असे का होत आहे? याच्या मुळाशी आर्थिक व राजकीय कारणे आहेत. त्यामध्ये पाणी, जमीन या नैसर्गिक साधनांचा गैरवापर व नासधूस चालू आहे. याचाच अर्थ सध्याचा पाण्याचा दुष्काळ हा मुख्यतः मानवनिर्मित दुष्काळ आहे. तेंव्हा सिंचन विकास आणि पाण्याचे वाटप याबाबतचे आतापर्यंतचे धोरण नेमके कुठे चुकले आहे याचा शोध घेण्याची व दुष्काळ हटवायचा असेल तर आर्थिक, राजकीय आणि तंत्रवैज्ञानिक धोरणात बदल करण्याची गरज आज निर्माण झालेली आहे.

महाराष्ट्रातील दुष्काळाच्या प्रश्नाचे गांभीर्य दिवसेंदिवस वाढतच आहे. ज्या वर्षी सरासरी एवढा किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस पडतो त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यानंतर महाराष्ट्रातील काही भागात पाण्याच्या पाण्याची टंचाई जाणवायला लागते. प्रत्येक वेळी या संकटाची तुलना १९७२ च्या भीषण दुष्काळाशी केली जाते. १९७२ च्या दुष्काळापेक्षा भीषण परिस्थिती आज आहे असे म्हणत राजकीय नेते जणू दुष्काळाचे अभूतपूर्व नैसर्गिक संकट कोसळले आहे असे भासवतात. परंतु हे खरे नाही, सध्याच्या पाण्याचे संकट हे १९७२ च्या दुष्काळाएवढे भीषण नाही. अवर्षणप्रवण भागात पाण्याची टंचाई मात्र वाढत चालली आहे, याची प्रमुख कारणे राज्यकर्त्यांच्या गैरवाजवी सिंचन व्यवहारांमधील नियोजनाचा अभाव व प्रकल्पांमधील पाण्याचा चुकीच्या पद्धतीने अफाट उपसा यांमध्ये सापडतात.

१९७२ साली महाराष्ट्रात कृषी वीजपंपांची संख्या १.७ लाख होती त्यामध्ये २०१९-२० पर्यंत ४३.२२ लाख इतकी वाढ झालेली आहे. कुपनलिका, विहारी, तलाव, नदी इत्यादींमधून पाण्याचा एवढा बेसुमार उपसा चालू आहे की, भूगर्भातील पाण्याची पातळी खोल-खोल जाऊन विहारी अधिक खोल केल्या जात आहेत.

कुपनलिकांची संख्या प्रचंड वाढत आहे. नळ-योजना कोरड्या पडल्या आहेत. प्रचंड प्रमाणात जंगलतोड पावसाचे प्रमाण कमी झाले आहे. सुदैवाने एखाद्या वर्षी पाऊस चांगला झाला तरी जंगल तोडीमुळे पाणी जमिनीत मुरण्याचे प्रमाण कमी होऊन भूगर्भातील पाण्याचा पुनर्भरणाचा दर घसरला आहे. शहरीकरण, कारखाने, ऊसाची शेती यामध्ये पाण्याची मोठ्या प्रमाणात उधळपट्टी चालू आहे. कमी पाण्याच्या पिकांच्या संशोधनाच्या बाबतीत आपल्याकडे फारशी प्रगती झालेली दिसत नाही. मुळात पावसाचे प्रमाण कमी होण्यासही मानवाची निसर्ग ओरबाडून विकास साधण्याची प्रवृत्तीच कारणीभूत आहे, हे जगभरातील पर्यावरण तज्ञ सांगत आहेत.

गेल्या ७० वर्षांमध्ये नियोजनाच्या माध्यमातून कोट्यावधी रुपये धरणे, पाटबंधारे, कालवे यांच्यावर खर्च झाले आहेत. यापैकीच काही पैसा जर शेततळी, ठिंबक सिंचन, तुषार सिंचन, जलपुनर्भरण, वर्षाजल संचय यासाठी वापरला गेला असता तर महाराष्ट्राला आज दुष्काळाला समर्थपणे तोंड देणे शक्य झाले असते.

उपाययोजना:

- दुष्काळाचे मुळ पाणी टंचाई दूर करण्यासाठी महाराष्ट्रामध्ये पाण्याच्या विविध वापरांबाबत शास्त्रशुद्ध नियोजन करून आज चालू असलेली पाण्याची उधळपट्टी गैरवापर व विषम वाटप दूर करणे आणि , पाण्याचे प्रदूषण नियंत्रितकरणे गरजेचे आहे.
- नागरी भागातील पाण्याच्या अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे पाण्याची मोठ्या प्रमाणात गळती व अपव्यय होतो तो रोखणे व मोठ्या छापरांवरून वाहून जाणारे पावसाचे पाणी साठवण्याची व्यवस्था करणे अगत्याचे आहे .
- मलनिस्सारण व्यवस्था असलेल्या नागरी क्षेत्रात सांडपाणी नदीत न सोडता त्यावर सुयोग्य प्रक्रिया करून सिंचनासाठी वापरले पाहिजे. हरितपट्टा क्षेत्र आरक्षित करून सांडपाणू त्यादृष्टीने नागरी क्षेत्रातील .याचा पर्याप्त वापर केला पाहिजे.
- साखर उद्योग व अन्य कारखान्यातील प्रदूषित पाणी, सांडपाणी नदीनाल्यात किंवा मोकट सोडता कामा नये. प्रदूषित पाण्यावर प्रक्रिया करून त्याचा यथायोग्य पद्धतीने पुनर्वापर केला पाहिजे. त्यामुळे ४० ते ५० टक्के पाणी वाया जाण्यापासून वाचेल.
- कारखान्यांमधून जे पाणी बाहेर सोडले जाईल ते प्रदूषित असणार नाही यासाठी कडक शासकीय नियंत्रण व्यवस्थेची गरज आहे. त्यामुळे आज मोठ्या महानगरातील जनतेला प्रदूषित पाण्यामुळे जो त्रास होतो आहे तो दूर होईल.
- यापुढील काळात नवीन कारखाने काढतांना किंवा प्रकल्प उभारतांना ज्या ठिकाणी पाण्याची उपलब्धता नसेल त्या ठिकाणी वीज निर्मिती केंद्र व इतर जास्त पाणी लागणारे कारखाने काढण्यास मनाई करण्यात यावी.
- भूजलाच्या वापराचे नियोजन हे भूशास्त्रीय अभ्यासावर आधारित असले पाहिजे, त्यासाठी अशा प्रकारच्या अभ्यास गटांची कार्यवाही त्वरित सुरु करायला पाहिजे. ज्या-ज्या भागात विहिरीतील पाण्याची पातळी खाली-खाली जात असेल तेथे नव्या विहारी व कुपनलिका खोदण्यावर काटेकोरपणे नियंत्रण घातले गेले पाहिजे.
- कोका-कोला, पेप्सी सारखे शीतपेयाचे कारखाने, आलिशान रिसॉर्ट्स, हॉटेल्स, मॉल्स व इतर बांधकामे की, जे भूगर्भातील भरमसाठ पाणी उपसतात, तसेच लावासासारखी पर्यटन नगरे धरणातील पाणी वळवून आपल्या चैन-चंगळीसाठी पाण्याची नासाडी करतात त्यांना बंधने घालून त्वरित थांबविले पाहिजे.
- पाण्याचा मुख्य वापर म्हणजे सिंचन, त्यामध्ये नियोजनाची व पाण्याचा कार्यक्षम पद्धतीने वापर करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे.

समारोप:

महाराष्ट्रातील नैसर्गिक परिस्थितीचा विचार करता अशा स्वरूपाचे दुष्काळ पडणे महाराष्ट्राला भविष्यात अपेक्षित आहेतच. त्यामुळे आपण आजच पाण्याच्या काटकसरीसंबंधी विचार केला नाही तर भावी पिढी आपल्याला कधीच माफ करणार नाही.

संदर्भ:

- डॉ. ब्रम्हे सुलभा, दुष्काळ: लोकवैज्ञानिक नियोजन, लोकविज्ञान प्रकाशन, पुणे, १९८७.
- डॉ. कविमंडन विजय, कृषी अर्थशास्त्र, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर, २००२.
- डॉ. सांगळे राजेंद्र, मराठी कादंबरीतील दुष्काळाचे चित्रण: एक अभ्यास (निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात), पीएच. डी. शोध प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, २०१५.
- माने प्रमोद, दुष्काळ पाण्याचा की नियोजनाचा, लेख दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, दिनांक १ फेब्रुवारी २०१९.
- दळवी चंद्रकांत, दुष्काळ- परिणाम आणि उपाय, लेख दैनिक सामना, १० जून २०१९.
- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२१, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, ५ मार्च २०२१.
- कराड अनंतराव, महाराष्ट्रातील दुष्काळ व स्थिती, लेख विकास पेडिया ब्लॉग. <https://mr.vikaspedia.in/social-welfare>
- डॉ. देशकर दत्ता, महाराष्ट्रातील दुष्काळ, लेख विकास पेडिया ब्लॉग. <https://mr.vikaspedia.in/social-welfare>
- Ladejinsky Wolf, Drought in Maharashtra (not in hundred years), Economics and Political Weekly, Vol.8, No.7, February 1973.
- <https://mr.wikipedia.org/s/3va>

नवीन कृषी धोरण (कायदे) २०२० : संधी आणि समस्या

देवानंद काशिनाथ मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७

ई-मेल:dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

५ जून २०२० तीन अध्यादेश काढून केंद्राने नवीन कृषी धोरण २०२० विषयी सुतोवाच केले होते. अध्यादेशानुसार कृषीशी संबंधित ३ नवीन विधेयके लोकसभेत १७ सप्टेंबर २०२० रोजी विरोधकांच्या गदारोळात संमत करण्यात आलीत. २० सप्टेंबर २०२० रोजी सदरची विधेयके राज्यसभेत सुद्धा विरोधकांच्या गदारोळात संमत करण्यात आलीत आणि २४ सप्टेंबर २०२० रोजी या कृषीशी संबंधित ३ विधेयकांवर राष्ट्रपतींची स्वाक्षरी होऊन तीन नवीन कृषी कायदे जन्मास आले.

नवीन कृषी धोरण २०२० मध्ये ३ नवीन कृषी कायद्यांचा समावेश होतो.

१. कृषी उत्पादन, व्यापार आणि वाणिज्य (चालना आणि सुविधा) कायदा २०२०.
२. शेती (सक्षमीकरण, संरक्षण मूल्य आश्वासन करार आणि कृषी सेवा करार) कायदा २०२०
३. जीवनावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा २०२०.

ज्या दिवशी या ३ कायद्यांच्या बाबतीत अध्यादेश निघाला होता त्या दिवसापासून म्हणजेच ५ जून २०२० पासून हे कायदे अमलात आले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- नवीन कृषी धोरण २०२० म्हणजेच तीन नवीन कृषी कायदे २०२० काय आहेत यांविषयी माहिती जाणुन घेणे.
- नवीन कृषी धोरण २०२० म्हणजेच तीन नवीन कृषी कायदे २०२० यांच्या अंमलबजावणी मुळे कोणत्या नवीन संधी निर्माण होतील व कोणत्या समस्या निर्माण होऊ शकतात याविषयी चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी नवीन कृषी धोरण (कायदे) २०२०: संधी आणि समस्या या विषयाची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या संदर्भ साहित्याचा म्हणजेच वेगवेगळ्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

नवीन कृषी धोरण (कायदे) २०२० यांच्या अंमलबजावणी मुळे कृषी क्षेत्रासाठी कोणत्या नवीन संधी निर्माण होतील आणि सदरच्या कायद्यांच्या अंमलबजावणी मुळे कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत कोणत्या समस्या निर्माण होऊ शकतात याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

कृषी उत्पादन, व्यापार आणि वाणिज्य (चालना आणि सुविधा) कायदा २०२०:

शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन त्यांच्या सोयीनुसार स्पर्धात्मक व किफायतशीर किमतीला विक्री करण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे तसेच व्यापाऱ्यांनाही शेतमाल कोणत्याही निर्बंधाविना आणि अडथळ्याविना खरेदी करता यावा यासाठी या कायद्याची निर्मिती करण्यात आली आहे. या कायद्यांतर्गत असलेल्या प्रमुख तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत.

- कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या आवाराबाहेर कृषिमाल खरेदी विक्री करण्याची-मुभा या कायद्यात देण्यात आली आहे.
- शेतकऱ्यांच्या कृषीमालाची आंतरजिल्हा व आंतरराज्य विक्री करण्याची करण्याची परवानगी या कायद्यांतर्गत देण्यात आली आहे.
- शेतमालाच्या ई-व्यापाराची (शेतमालाच्या ऑनलाईन इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून खरेदी-विक्री) तरतूद या कायद्यात देण्यात आली आहे.
- कृषिमालाच्या व्यापारावरील राज्य सरकारद्वारे आकारले जाणारे बाजार शुल्क, सेस, अधिभार आणि इतर संबंधित कर रद्द करण्याची तरतूद या कायद्यात आहे. व्यापार क्षेत्राबाहेर कोणताही कर भरावा लागणार नाही.

कायद्याचे फायदे:

- शेतमालाच्या विक्रीच्या वेळेस शेतकऱ्यांची लुटमार करणारी बाजार समिती मधील दलाली बंद होणार असल्यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होईल.
- शेतकऱ्यांच्या कृषीमालाची आंतरजिल्हा व आंतरराज्य विक्री करण्याची करण्याची परवानगी मिळाल्यामुळे शेतमालाला मोठी बाजारपेठ उपलब्ध होईल.
- कृषिमालाच्या विक्रीवर शेतकऱ्यांना राज्य सरकारला कोणताही बाजार शुल्क किंवा इतर कर द्यावा लागणार नाही त्यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होईल.
- शेतमालाच्या ऑनलाईन खरेदी-विक्रीची इलेक्ट्रॉनिक (ई-ट्रेडिंग) व्यवस्था उपलब्ध होऊन शेतकऱ्यांचा फायदा होईल.

कायद्यासंबंधी संभाव्य समस्या:

- कृषिमालाच्या विक्रीवर शेतकरी राज्य सरकारला कोणताही बाजार शुल्क किंवा इतर कर देणार नाही त्यामुळे राज्य सरकारच्या महसुलावर त्याचे विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता आहे.
- कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या आवाराबाहेर कृषिमाल खरेदी विक्री करण्याची-मुभा या कायद्यात देण्यात आली असल्यामुळे बाजार समिती मधील लाखो कामगारांच्या, व्यापाऱ्यांच्या व दलालांच्या रोजगाराचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.
- किमान आधारभूत किंमत (हमीभाव) यंत्रणा या कायद्यामुळे मोळकळीस येईल अशी भीती व्यक्त करण्यात येत आहे.
- ई-नाम सारख्या ई-ट्रेडिंग यंत्रणा या किंमत निश्चितीसाठी नियंत्रित बाजारावरच अवलंबून असतात, बाजारच नामशेष झाले तर ही यंत्रणा कशी चालेल. ई-ट्रेडिंगच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांची फसवणूक झाल्यास त्याबाबतीत निश्चित अशी तरतूद या कायद्यात असल्याचे दिसून येत नाही.

शेती (सक्षमीकरण, संरक्षण मूल्य आश्वासन करार आणि कृषी सेवा करार) कायदा २०२०:

कृषी क्षेत्राची प्रमुख समस्या म्हणजे शेती क्षेत्रातील भांडवल गुंतवणुकीची समस्या व योग्य किमतीला शेतमालाची विक्री या आहेत. कंत्राटी किंवा करार शेतीच्या माध्यमातून या समस्या सुटू शकतात आणि शेतकरी

व व्यापारी या दोघांचाही फायदा होऊ शकतो त्यामुळे केंद्र सरकारने या कायद्याची निर्मिती केली आहे. या कायद्यांतर्गत असलेल्या प्रमुख तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत.

१. शेतकरी आणि खरेदीदार यांना शेतीसंबंधी थेट करार करण्याची मुभा या कायद्यांतर्गत देण्यात आली आहे. अशा प्रकारचा करार हा कमीतकमी १ हंगाम आणि जास्तीतजास्त ५ वर्ष या कालावधीसाठी करता येईल.
२. शेतमाल उत्पादनाचे बाजार मूल्य करारात समाविष्ट असेल (निश्चित मूल्याची तरतूद) या कायद्यात करण्यात आली आहे.
३. कराराच्या बाबतीत काही वाद झाल्यास तो कसा सोडवायचा आणि अपील किंवा आव्हान कुठे द्यायचे या विषयीची तरतूद या कायद्यात करण्यात आली आहे.
४. कंत्राटी शेतीला कायदेशीर स्वरूप देण्याचा तसेच शेतीचे उदारीकरण करण्याचा प्रयत्न या कायद्यात करण्यात आला आहे.

कायद्याचे फायदे:

- शेतकऱ्यांना आपल्या शेतमालाच्या विक्रीसाठी घाऊक विक्रेते, प्रोसेसिंग इंडस्ट्री किंवा अन्य कंपन्यांसोबत थेट करार करता येईल आणि आपल्या शेतमालाची किंमत स्वतः ठरविता येईल. शेतकऱ्यांना याचा फायदा होईल.
- बाजार यंत्रणेमधील मध्यस्थांना दूर करून शेतकरी पूर्ण नफा मिळवू शकतील याचा फायदा शेतकऱ्यांना होईल.
- ५ हेक्टर किंवा त्यापेक्षा कमी शेतजमीन असलेल्या शेतकऱ्यांना कंत्राटी शेतीचा फायदा होईल. छोट्या आकाराची शेती करणे शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नाही परंतु याच छोट्या आकाराची शेती कंत्राटदाराने एकत्रित करून कसली तर ते फायद्याचे होईल.
- बाजार व्यवस्थेतील अस्थिरतेचा शेतकऱ्यांवर असणार नाही तर तो व्यापारी किंवा कंत्राटदारावर असेल. म्हणजेच नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित आपत्तीमुळे शेतमालाच्या किमती कमी झाल्या तरी कंत्राटात ठरल्याप्रमाणे पूर्वनिश्चित किंमत शेतकऱ्यांना प्राप्त होईल.

कायद्यासंबंधी संभाव्य समस्या:

- मुळात सौदाशक्ती कमी असलेला शेतकरी कंत्राटी व्यवस्थेत सक्षमपणे वाटाघाटी करू शकतील काय? हा प्रश्न अजूनही अनुत्तरीतच आहे.
- नफ्याची प्रेरणा ही कोणत्याही व्यापाराचे मूळ आहे त्यामुळे अनेक लहान-लहान शेतकऱ्यांशी करार करण्यात व्यवसायीक किंवा कंत्राटदार किती रस दाखवतील याविषयी साशंकता आहे.
- कंत्राटी शेतीमध्ये संबंधित कंपनीकडून कराराचे पैसे वसूल झाले नाही किंवा वसूल होण्यास उशीर होत असेल तर काय? पैसे कसे वसूल होतील याची हमी या ठिकाणी दिल्याचे दिसून येत नाही. अशा प्रकारची हमी बाजार समित्यांमध्ये मिळते.
- कंत्राटा संबंधी कोणत्याही प्रकारचा वाद-विवाद निर्माण झाल्यास तो मिटविण्यासाठी शेतकरी, कंपनी आणि शासनाचे प्रतिनिधी मध्यस्थ समितीची तरतूद या कायद्यात असली तरी शेतकऱ्यांना वादाच्या निवारणासाठी किंवा दाद मागण्यासाठी न्यायालयात जाता येणार नाही.

जीवनावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा २०२०:

बाजारातील मध्यस्थ घटकांद्वारे किंवा साठेबाज यांच्या द्वारे जीवनावश्यक वस्तूंची साठेबाजी करून सर्वसामान्य ग्राहकांची पिळवणूक होऊ नये यासाठी १ एप्रिल १९५५ रोजी जीवनावश्यक वस्तू कायदा

अमलात आला. या कायद्याच्या यादीत समाविष्ट जीवनावश्यक वस्तूंची साठवणूक करणे अवैध आणि बेकायदेशीर ठरविण्यात आले. याचा विपरीत परिणाम शेतमालासारख्या जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती मधील चढ-उताराच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांवर झाला. कारण या कायद्याच्या निर्बंधामुळे व्यापारी शेतमालाची साठवणूक करू शकत नव्हते त्यामुळे उत्पादित अतिरिक्त शेतमालाची खरेदी करत नव्हते. यासर्वाचा विपरीत परिणाम शेतमालाच्या किंमती कोसळण्याच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर होत होता. त्यामुळे शेतमाल जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळण्यात यावा ही शेतकऱ्यांची मागणी मान्य करण्यात आली व शेतकऱ्यांवर होणारा हा अन्याय दूर करून त्यांचा फायदा व्हावा या उद्देशाने या कायद्याची निर्मिती करण्यात आली आहे. या कायद्यांतर्गत असलेल्या प्रमुख तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत.

१. तृणधान्य, डाळी, तेलबिया, कांदे, बटाटे या शेतमालाला जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळण्याची तरतूद या कायद्यात करण्यात आली आहे.
२. नैसर्गिक आपत्ती किंवा युद्धजन्य परिस्थिती अशा प्रकारचे अपवाद वगळता सरकार आता शेतमालाच्या साठवणुकीवर बंदी लादू शकणार नाही.

कायद्याचे फायदे:

- या कायद्यामुळे शेतमालाच्या किंमती स्थिर राहण्यास मदत होईल व याचा फायदा शेतकरी व ग्राहक या दोघांनाही होईल.
- शेती क्षेत्रात शेत परकीय गुंतवणूक करणे शक्य व्हावे यासाठी शेतमालाच्या साठवणुकीवरील निर्बंध उठविणे आवश्यक होते त्यामुळे या कायद्यात अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आली आहे. याचा फायदा शेतकऱ्यांना होईल.
- देशातील ८०% छोटे व मध्यम शेतकरी ज्यांची सौदाशक्ती कमी आहे अशा शेतकऱ्यांना या कायद्याचा फायदा होईल.

कायद्यासंबंधी संभाव्य समस्या:

- या कायद्यातील तरतुदीचा गैरफायदा घेऊन मोठ्या कंपन्या वाटेल तेव्हा कितीही साठा करू शकतील व त्यामाध्यमातून नफेखोरी करू शकतील.
- कांदा निर्यातबंदी सारखे निर्णय घेतले गेले तर या कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे शेतकऱ्यांचा किती फायदा होईल याविषयी साशंकता आहे.
- शेतकऱ्यांना कंपन्यांच्या सांगण्याप्रमाणे उत्पादन करावे लागेल त्यामुळे या कायद्यातील तरतुदीचा शेतकऱ्यांना किती फायदा होईल हे सांगता येत नाही.

समारोप:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान सभेमध्ये संविधानाच्या बाबतीत आपले असे मत मांडले होते की, एखादे साधारण संविधान अंततः उत्कृष्ट सिद्ध होते की, जर त्याची अमलबजावणी चांगल्या प्रकारे होते. आणि एखादे उत्कृष्ट संविधान अंततः साधारण सिद्ध होईल की, जर त्याची अमलबजावणी चांगल्या प्रकारे होत नसेल. हा नियम या कायद्यांना सुद्धा लागू होतो. याठिकाणी प्रश्न कृषी कायदे चांगले आहेत किंवा नाहीत हा नाही तर त्याची अमलबजावणी किती चांगल्या प्रकारे होते हा आहे. हे कायदे करण्यामागील व अंमलबजावणी मागील हेतू जर शुद्ध असेल तर हे कायदे शेतकऱ्यांसाठी फायदेशीर ठरतील आणि हेतू जर शुद्ध नसेल तर हेच कायदे शेतकऱ्यांचे नुकसान करण्यास कारणीभूत ठरतील.

संदर्भ:

- भारतीय अर्थव्यवस्था, रुद्र दत्त आणि के. सुंदरम, एस. चंद पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, २००५.
- कृषी अर्थशास्त्र, डॉ. विजय काविमंडन, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर, २००२.
- धनंजय किर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, २००६.
- भारताचे राजपत्र, भाग २ – खंड १, रविवार दिनांक २७ सप्टेंबर २०२०.
- डॉ. भालचंद्र मुणगेकर, लेख दैनिक म. टा., नवे कायदे शेतकरी विरोधीच, दिनांक २९ सप्टेंबर २०२०.
- लेख ऑनलाइन बी.बी.सी. न्यूज मराठी, शेतकरी आंदोलन: शेतकऱ्यांचा विरोध असलेल्या ३ नव्या कायद्यांचे नेमके स्वरूप काय आहे, १८ सप्टेंबर २०२०.
- राजेंद्र जाधव, लेख दैनिक लोकसत्ता, कृषी विधेयाकांच्या हिंदोळ्यावरून, २७ सप्टेंबर २०२०.
- डॉ. तारक काटे, लेख दैनिक लोकसत्ता, नव्या कृषी कायद्यांनी नाकारलेले वास्तव, १८ ऑक्टोबर २०२०.

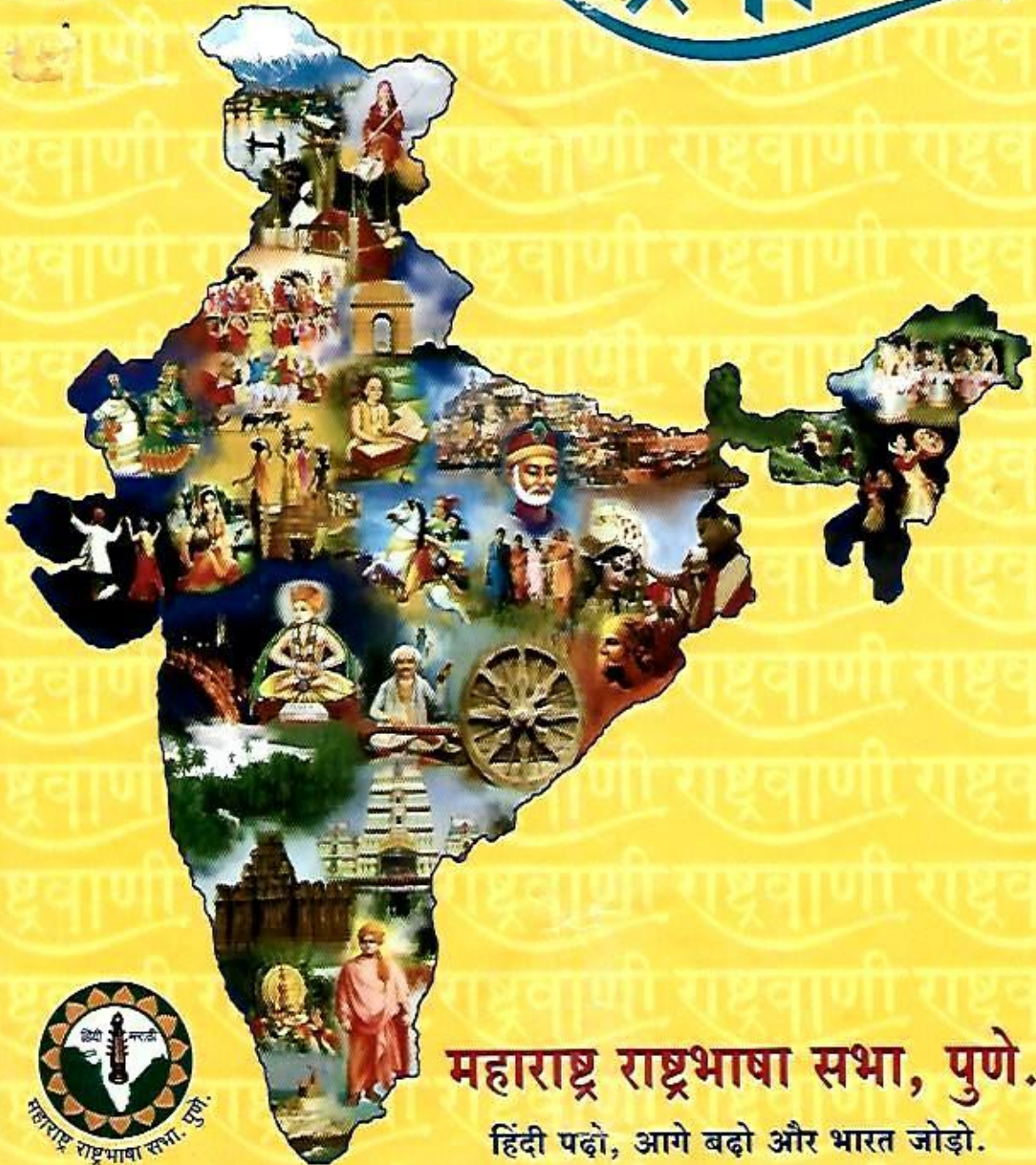
ISSN 2319-6785

वर्ष 31 (अंक 1)

अप्रैल - मई 2019

द्वैमासिक

राष्ट्रवाणी

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे.

हिंदी पढ़ो, आगे बढ़ो और भारत जोड़ो.

केंद्रीय हिंदी निदेशालय (मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार) नई दिल्ली की
आर्थिक सहायता से प्रकाशित राष्ट्रीय स्तर की हिंदी साहित्यिक-समीक्षात्मक-शोध पत्रिका

ISSN 2319-6785 Rashtravani

द्वैमासिक
राष्ट्रवाणी

हिंदी साहित्यिक-समीक्षात्मक-शोध पत्रिका

वर्ष 31 (अंक 1)

अप्रैल - मई 2019

-: संपादक मंडल :-

पूर्व अध्यक्ष - प्राचार्य सु. मो. शाह

कार्याध्यक्ष - डॉ. वीणा मनचंदा

-: सहायक :-

डॉ. नीला बोर्वणकर डॉ. ऋचा शर्मा

डॉ. निशा ढवळे

राष्ट्रवाणी सदस्यता शुल्क :-

मनीऑर्डर/ड्राफ्ट 'महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे' के नाम से भेजिए।

प्रति अंक : रु. 50/-

पंचवार्षिक : रु. 1000/-

द्वैवार्षिक : रु. 500/-

दस वर्ष के लिए : रु. 1500/-

मनीऑर्डर/ड्राफ्ट भेजने का पता -

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे -

राष्ट्रभाषा भवन, 387 नारायण पेठ, पुणे - 411030

दूरभाष : 020 - 24458947 / 24454268

संलग्न पत्र में शुल्क का प्रकार,

अपना पूरा नाम और पिनकोड सहित पूरा पता, दूरभाष क्रमांक लिखिए।

प्रबंधक :- सौ. सुनेत्रा गोंदकर

प्रकाशक, मुद्रक :- शे. आ. जगताप, सचिव,

मुद्रणस्थान :- महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, मुद्रणालय

387, नारायण पेठ, पुणे - 411030

राष्ट्रवाणी साहित्यिक-समीक्षात्मक पत्रिका है। यह जरूरी नहीं कि लेखकों के विचारों से
संपादक सहमत हो। पत्रिका में प्रकाशित सामग्री का स्वामित्व-अधिकार पत्रिका का है।

अनुक्रमणिका
अप्रैल - मई - 2019

1. अपनी ओर से ...हिंदी सेवी प्राचार्य डॉ.गोकाककर प्रा. सु. मो. शाह	2
2. पंडित सुखलाल जी संघवी	- डॉ. विश्वास पाटील 7
3. वारकरी संप्रदाय का स्वरूप	- डॉ. अशोक मर्डे 13
4. मंजुला राणा : एक बहुआयामी व्यक्तित्व	- डॉ. ऋचा शर्मा 17
5. <u>कालजयिता के निकष पर खंडकाव्य-‘भूमिजा’</u>	<u>- डॉ. पूनम बोरसे 19</u>
6. सांप्रदायिक सद्भाव और हिंदी गजल	- डॉ. सूरज चौगुले 26
7. सयोज्यता	- डॉ. कांतिदेवी लोधी 30
8. कविता : वक्त की आवाज	- श्री ललिता गुप्ता 32
9. सुरेंद्र वर्मा और उनका कथासाहित्य	- श्री रोहिणी कुलकर्णी 33
10. हिंदी पत्रिकाओं की स्तरीयता का प्रश्न	- श्री कपूरचंद अग्रवाल 37
11. हिंदी की ऑनलाइन साहित्यिक पत्रिकाएँ	- प्रा. सोपान दहातोंडे 41
12. वर्तमान संदर्भ में बाल साहित्य	- डॉ. विजयकुमार रोडे 44

* * * *

कालजयिता के निकष पर खंडकाव्य-‘भूमिजा’

प्रा. डॉ. पूनम बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय
हरसूल ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

काव्य तथा साहित्य की विषयवस्तु और उसका प्रतिपाद्य या प्रयोजन के विवेचन-विश्लेषण के प्रसंग में कालजयिता या आधुनिक जीवन के संदर्भ में उसकी सार्थकता के प्रश्न पर अवश्य विचार किया जाता है। वास्तव में कालजयी साहित्य अपनी सार्वभौमिकता एवं उदात्तता के कारण प्रत्येक युग में प्रासंगिक होता है और अपनी सार्थकता भी सिद्ध करता है। डॉ. नगेंद्र जी कालजयी काव्य का अर्थ इस तरह स्पष्ट करते हैं- “कालजयी काव्य का यह लक्षण है कि उसकी सार्थकता देशकाल की सीमाओं को पार कर जाती है, अतः अतीत, वर्तमान और भविष्य के संदर्भ में उसका परिसीमन नहीं कर सकते।” अर्थात् जो साहित्य काल की कसौटी पर खरा उतरता है, वही साहित्य सर्वश्रेष्ठ, उत्कृष्ट, शाश्वत और कालजयिता की कोटि में आता है। अंग्रेजी में कालजयी साहित्य को ‘क्लासिकल’ साहित्य की श्रेणी में रखा गया है। ‘हिंदी साहित्य कोश’ में इसकी व्याख्या की है - “जो साहित्य काल की कसौटी पर खरा उतरता है, वही साहित्य उच्च, श्रेष्ठ, अथवा ‘क्लासिकल’ कहलाएगा। इस प्रकार ‘क्लासिकल’ साहित्य जीवन के उन तत्वों की चेतना का वहन करता है, जिसकी उपयोगिता या सार्थकता प्रत्येक युग तथा देश में अक्षुण्ण रहती है।”

किंतु कालजयिता का प्रश्न आधुनिक काल की किसी रचना के विषय में नहीं, बल्कि अतीत से संबद्ध रचना के संदर्भ में अवश्य उठता है। अतीत से संबद्ध रचना से तात्पर्य यह है कि आलोच्य कृति की रचना अतीत काल में हुई हो, या उसकी विषयवस्तु अतीत से संबद्ध हो, अथवा उसकी रचना अतीत युगों में निर्धारित मानदंडों या उसकी मूलवर्ती काव्य संवेदना के अनुरूप हुई हो। वर्तमान जीवन के संदर्भ में अतीत की रचना की प्रासंगिकता का निर्णय करना ही सार्थक होता है और इस प्रकार के निर्णय के लिए मूल्य निर्धारण के प्रतिमान अनिवार्यतः देश-काल से प्रभावित होते हैं। कहने का आशय यह है कि ‘कालजयी’ तथा ‘क्लासिकल’ साहित्य वही है, जो जीवनमूल्यों को समाहित कर लेता है। अर्थात् इसमें कई ऐसे सार्वभौम और शाश्वत तत्व होते हैं, जो प्रत्येक युग में अपनी प्रासंगिकता को बनाए रखते हैं। जैसे संस्कृत साहित्य में ‘रामायण’, ‘महाभारत’; अंग्रेजी साहित्य में ‘इलियड’, ‘ओडिसी’ और हिंदी में ‘रामचरितमानस’, ‘साकेत’, ‘कामायनी’ जैसी कृतियाँ कालजयी साहित्य की कोटि में आती हैं।

कालजयी साहित्य का मूल्यांकन या उसकी सार्थकता का विचार डॉ. नगेंद्र के मतानुसार तीन

घटकों के आधार पर होता है - 1. नैतिक-सांस्कृतिक दृष्टि से, 2. सामाजिक दृष्टि से 3. सौंदर्य तत्व अथवा कला की दृष्टि से।

‘भूमिजा’ खंडकाव्य की कालजयिता :

कविवर नागार्जुन विरचित ‘भूमिजा’ सन 1901 ई. में प्रकाशित लघु खंडकाव्य है, जिसका मूल आधार वाल्मीकि रामायण है। अर्थात् राम कथा के तीन स्वर्णिम कथा प्रसंगों को आधार बनाकर कवि ने आधुनिक संदर्भों से जोड़कर बड़े ही मार्मिक ढंग से प्रस्तुत किया है। नागार्जुन जनकवि हैं, अतः इस खंडकाव्य की रचना उन्होंने लोकभूमि पर की है। डॉ. चंद्रहास सिंह का मंतव्य है - “ ‘भूमिजा’ की रचना के मूल में लोक जीवन के साथ भारतीय नारी की जीवन गाथा कहीं अधिक प्रेरक है। नागार्जुन ने रामकथा के भीतर से नारी जीवन की त्रासदी और नारी सुलभ संवेदनाओं को मार्मिक अभिव्यक्ति दी है। नारी के प्रति सम्मान और विनम्रता का भाव नागार्जुन के रचनाकार की प्रमुख विशेषता है। ” जनकवि होने कारण नागार्जुन सीता और अहल्या के जीवन के करुण प्रसंगों का चयन करते हैं और महानायक राम को भी वे राजतंत्रीय परिवेश से निकाल कर लोकभूमि पर उपस्थित कर देते हैं। विश्वामित्र समेत राम-लक्ष्मण का अयोध्या से जनकपुर की ओर प्रस्थान, सीता के अवतरण और उनकी भू-समाधि तथा अहल्या के शिलारूप को आधार बनाकर तीन खंडों में ‘भूमिजा’ की रचना की गई है। ‘भूमिजा’ की कथावस्तु के

विन्यास में नागार्जुन की मौलिक प्रतिभा का उन्मेष दिखाई देता है। अर्थात् विविध प्रसंगों द्वारा लोकधर्म की कसौटी पर कसते हुए कवि नागार्जुन ने एक चतुर जौहरी की भाँति रामकथा के तीन मार्मिक कथा प्रसंगों को चुना है और अपनी प्रकृति के अनुरूप ‘भूमिजा’ को महाकाव्यात्मक औदात्य प्रदान किया है।

राष्ट्रीय सांस्कृतिक जीवन मूल्यों की प्रतिष्ठा :

नागार्जुन प्रगतिशील चेतना के कवि रहे हैं। फिर भी उनके काव्य में धार्मिक-सांस्कृतिक मूल्यों के प्रति आस्था दिखाई देती है। कवि ने अपने काव्य में जहाँ एक ओर धार्मिक-सांस्कृतिक मूल्यों की गिरावट के प्रति सचेत किया है, वहाँ सांस्कृतिक विरासत को बचाए रखने हेतु संवेदना के स्तर पर अभिव्यक्ति भी दी है।

‘भूमिजा’ में मातृभूमिप्रेम के साथ राष्ट्रप्रेम की भावना प्रथम खंड में गुरु विश्वामित्र, महानायक राम और लक्ष्मण को अपनी मातृभूमि अयोध्या छोड़ने का दुःख परेशान करता है। क्योंकि शरयू के दूसरे तट से ही मगध राज्य की सीमा आरंभ होनेवाली थी। राम अपना देश, अपने लोग, परिवार जन, सुर-मुनि और अपनी मातृभूमि छोड़ने का दुःख अनुज लक्ष्मण के सम्मुख प्रकट करते हैं। पता नहीं भविष्य में मातृभूमि के दर्शन होंगे या नहीं ? इसी चिंता से वे व्याकुल हो उठते हैं। राम की विह्वलता से लक्ष्मण भी विह्वल हो उठते हैं। ‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी’ - इस उक्ति के अनुरूप लक्ष्मण का देश प्रेम

व्यक्त होता है -

“नहीं मिलेगी ऐसी उर्वर भूमि
नहीं मिलेगा ऐसा सुंदर देश
कहीं चराचर किंवा त्रिभुवन मध्य
ऐसी मिट्टी नहीं मिलेगी तात

धन्य हमारा कोसल जनपद धन्य ।”

यहाँ राम-लक्ष्मण अपनी मातृभूमि के साथ, वहाँ की धरती और प्रकृति की प्रशंसा करते हैं, जिससे राष्ट्रीयता का मूल्य अभिव्यक्त हुआ है। कवि ने भागीरथी गंगा और शरयू जैसी नदियों के प्रति श्रद्धा व्यक्त की है, जो हमारी सांस्कृतिक चेतना का प्रतीक है। इस खंडकाव्य में राम-लक्ष्मण संस्कृति रक्षक के रूप में भी उपस्थित हुए हैं। जब वे शरयू और गंगा के संगम पर पहुँचते हैं, तब विश्वामित्र जी उन्हें गंगा की महिमा सुनाते हैं। दोनों भाई गंगास्तवन करते हैं, जिसमें उनका संस्कृति प्रेम प्रकट होता है। यथा -

“त्रिविध-तापहारिणी गंगे, तुम धन्य
देवि तुम्हारी महिमा अपरंपार ।
पाकर तेरे जल कण का संस्पर्श
कट जाते हैं युग-युग संचित पाप ।
देवि, दयामयि, करता तुम्हें प्रणाम ।

अनुज सहित यह सांजलि राघव राम ।” पृ.39

इसके पश्चात राम-लक्ष्मण विश्वामित्र का यज्ञ निर्विघ्नता से पूरा करते हैं और ताड़का तथा सुबाहु आदि राक्षसों का वध कर जनकपुर की ओर प्रस्थान करते हैं। कुल मिलाकर भूमिजा में राम का चरित्र पूरी तरह लोकधर्मी

है। वे देशप्रेमी के साथ संस्कृतिरक्षक तथा नारी के प्रति सदाशयता रखनेवाले मानव के रूप में अंकित हैं। ‘भूमिजा’ के अन्य पात्रों में - विश्वामित्र, वाल्मीकि, लव-कुश आदि भी भारतीय संस्कृति की विरासत को बनाए रखने में सहायता करते हैं।

नारी जीवन की त्रासदी के दो प्रसंग अर्थात् नारी विमर्श :

भारतीय संस्कृति एवं समाज में नारी का महत्वपूर्ण स्थान रहा है। प्राचीन वैदिक युग में नारी को यथोचित सम्मान प्राप्त था। ‘मनुस्मृति’ में मनु लिखते हैं - “यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः ।” अर्थात् जहाँ नारी का सम्मान होता है, वहाँ देवताओं का निवास होता है। इस प्रकार भारतीय संस्कृति में नारी पुरुष की सहधर्मिणी और पति की अर्धांगिणी मानी गई है, किंतु नारी के प्रति यह उदार दृष्टि चिरस्थायी नहीं रही। आहिस्ता-आहिस्ता समाज द्वारा नारी की उपेक्षा होने लगी। रामायण, महाभारत काल से लेकर मध्यकाल तक उसे विविध कारणों से प्रताड़ित किया गया, या अपने अधिकारों से भी वंचित रखा गया। लेकिन बीसवीं शताब्दी से नारी की ओर मानवतावादी दृष्टि से देखा जाने लगा। आधुनिक काल तो नारी जागरण और नारी समानता का काल है, जहाँ नारी अपने अधिकारों के प्रति सचेत है।

नागार्जुन मार्क्सवादी-साम्यवादी विचारधारा के कवि हैं। अतः नारी के प्रति उनका दृष्टिकोण सदा ही उदार रहा है। नागार्जुन अपने जीवन और साहित्य

में नारी स्वातंत्र्य एवं समानाधिकार के पक्षधर रहे हैं। नारी के प्रति सम्मान और विनम्रता का भाव नागार्जुन के रचनाकार की प्रमुख विशेषता है। 'भूमिजा' में नारी संबंधी कवि का व्यापक और उदार दृष्टिकोण रहा है। 'भूमिजा' के दूसरे खंड में अहल्या उद्धार का करुण प्रसंग है, तो तीसरे खंड में सीता निर्वासन के बाद उनकी भू-समाधि का यातनादायी प्रसंग निरूपित है।

अहल्या की कथा नारी यातना का उदाहरण, जिसके साथ इंद्र ने छल से सहवास किया था। वह इंद्र के कपट को जान नहीं सकी और पति गौतम के शाप से पत्थर हो गई थी। राम के हाथों का स्पर्श पाते ही पाषाणी बनी अहल्या में चेतना का संचार होता है। वह देवता, राक्षस, गंधर्व और किन्नर आदि की आलोचना करती है। वह राम से कहती है -

"कौन देव ! तुम मेरे हृदयाधार / असुर क्रूर, तो सुर होते हैं धूर्त / क्षणमति होते किन्नर औ गंधर्व / दुर्विदग्ध संशयी हृदय से हीन / होता मानव, तुम हो उससे भिन्न / पाषाणी में डाल दिए हैं प्राण ।" (पृ. 49)

अहल्या संशयी और हृदयहीन पुरुषों पर विश्वास नहीं करती, क्योंकि उसके साथ बहुत बड़ा छल हुआ था। किंतु राम अहल्या को आश्वस्त करते हैं कि उन्होंने कोई पाप नहीं किया है, वह शत-प्रतिशत पवित्र है। वस्तुतः नागार्जुन की वास्तविक चिंता नारी के प्रति सदाशयता बनाए रखने की है, इसलिए राम के माध्यम से नारी के प्रति सम्मान प्रकट करते हैं। यथा -

"छूकर अम्ब तुम्हारे दोनों पैर / होता राघव राम प्रतिज्ञाबद्ध / जीवन भर वह तुम्हें रखेगा याद / नारी के प्रति कभी न होगा क्रूर / नहीं करेगा वह दूसरा विवाह / सदा रहेगा एक पत्निव्रत शील ।" (पृ. 56)

'भूमिजा' के तीसरे खंड में नायिका सीता के चरित्र के नए पहलू दिखाई पड़ते हैं। यहाँ कवि ने सीता के जीवन के मार्मिक प्रसंगों को तरजीह दी है। भूमि पुत्री सीता की जन्मकथा से लेकर वनवास, निर्वासन और पुनः वनवास और भू-समाधि लेने के कतिपय प्रसंगों के आधार पर सीता को जन प्रतिनिधि के रूप में अंकित किया है। सीता अपनी त्रासदी भरी कथा खुद बयान करती है। राम के राज्यारोहण के पश्चात लोकापवाद के कारण गर्भिणी सीता को राम त्याग देते हैं। वाल्मीकि के आश्रम में उसे पनाह मिलती है। वह अपनी जुड़वा संतान लव-कुश के साथ परित्यक्ता का जीवन व्यतीत करती है। उसका आक्रोश फूट निकलता है। दुबारा वनवास दिए जाने पर सीता को आपत्ति है, क्योंकि वह दो बार अग्निपरीक्षा दे चुकी थी। वह रघुकुल की एकपक्षीय मर्यादा और अन्याय को आडंबर मानती है। वह समूचे नारी समाज की प्रतिनिधि बनकर राज्यव्यवस्था की आलोचना करती है -

"प्रमाणित क्या करना है मुझे ? / पावनता अपनी ? / अपना शील ?
प्रमाणित क्या करना है मुझे ? गुह्य शूचिता ?
चारित्रिक ओज ?

हाय रे राजा ? हाय री नीति / हाय री रूढिबद्ध होगा न्याय ।”(पृष्ठ 66-67)

जनभीति /

हाय रे पुरुष ! हाय रे दंभ / हाय रे एकपक्षीय वह
न्याय

इकहरी मर्यादा का बोध / करे साडंबर नारी मेध ।
(पृ. 59)

सीता के इस कथन में जैसे नारी समाज की पूरी यातना मुखरित हो गई हो । समाज द्वारा कलंकित किए जाने की पीड़ा उसे बेचैन करती है । उसे अपनी जन्मकथा याद आती है । वह जनक की पालित कन्या है, उसका जन्म योनिज नहीं है, बल्कि जमीन से उसका जन्म हुआ है । वह भूमिजा है और अंत में भूमि में ही समाहित हो जाएगी । परंतु भूमि में समाने से पूर्व सीता सामाजिक असमानताओं और विकृतियों पर तीखा प्रहार करती है । वह असत्य, मिथ्याचार, अन्याय और प्रवाद आदि सबका पुरजोर शब्दों में विरोध करती है, मानों रामराज्य को चुनौती दे रही हो । वह नारी जाति की प्रतिनिधि बनकर सामाजिक असमानताओं का प्रतिकार करती है । यथा -

“सोच रही हूँ, कब होगा वह कल्प/ वह मन्वतर,
युगारंभ का दौर

सोच रही हूँ, परिवर्तित वह काल / कैसा होगा, क्या
होगी युगरीति

सहज सुलभ होगा जब सबको न्याय / स्वेच्छा संयत
होंगे जन समुदाय /

नर-नारी में मर्यादा के बोध / सम-सम होंगे, सम-सम

सीता सामाजिक असमानताओं तथा विकृतियों को राज्यव्यवस्था का परिणाम मानती है । ऐसी राज्यव्यवस्था तो क्रांति द्वारा ही मिटाई जा सकती है । वह परिवर्तन द्वारा समाजवाद लाने की इच्छा प्रकट करती है । जैसे नारी-जाति की प्रतिनिधि के रूप में खड़ी हुई हो । कुल मिलाकर नागार्जुन जी राम-लक्ष्मण, अहल्या और सीता आदि पात्रों के माध्यम से राष्ट्रीय, सांस्कृतिक, सामाजिक और नारी विमर्श जैसे जीवन मूल्यों की प्रतिष्ठा करते हैं, जो आलोच्य खंडकाव्य की कालजयिता के प्रमाण हैं ।

‘भूमिजा’ का काव्य सौंदर्य :

‘भूमिजा’ को कतिपय आलोचक खंडकाव्य की श्रेणी में रखते हैं, लेकिन इसकी रचना खंडकाव्य के तत्वों के अनुसार नहीं हुई । ‘भूमिजा’ में कोई एक कथा या कोई केंद्रीय चरित्र नहीं है । इसमें तीन कथा प्रसंग और तीन मुख्य पात्र हैं, अतः ‘भूमिजा’ को कथाकाव्य भी कहा जा सकता है । कवि ने इसका नामकरण नायिका के आधार पर किया है । कवि ने कथा के चयन के लिए स्रोत के रूप में रामायण का आधार लिया है । नागार्जुन कालिदास, तुलसीदास और निराला की तरह कविता को सौंदर्य प्रदान करते हैं । ‘भूमिजा’ का काव्य सौंदर्य उसका लोकजीवन और प्रकृति है । वस्तु सौंदर्य के अंतर्गत नागार्जुन ने प्राकृतिक सुषमा के साथ लोक जीवन के सुंदर चित्रों को स्थान दिया है । चाहे वह लव-कुश का शबर

बस्ती में जाना हो, या राम-लक्ष्मण का गंगा पूजन हो। नागार्जुन अप्रत्याशित रूप से सामान्य-सी दिखनेवाली काव्यवस्तुको परंपरा और संस्कृति का संबल प्रदान कर उसे क्लासिक बना देते हैं।

नागार्जुन ने कथा विधान के अंतर्गत प्रकृति की बहुविध झाँकियाँ उपस्थित की हैं। जहाँ तक 'भूमिजा' में चित्रित प्रकृति चित्रण का प्रश्न है, नागार्जुन ने इस लघु काव्य में प्रकृति का बड़ा ही सजीव वर्णन किया है। आलोच्य खंडकाव्य में तीन कथा प्रसंग हैं और तीनों प्राकृतिक परिवेश में रचे-बसे हैं। 'भूमिजा' के प्राकृतिक परिवेश को लेकर कवि का मंतव्य है - "यहाँ प्रकृति के दर्पण में जीवन और जीवन के दर्पण में प्रकृति प्रतिबिंबित होती दिखती है।" इसमें प्रकृति के आलंबन, उद्दीपन, बिंबात्मक, प्रतीकात्मक, आलंकारिक, संवेदनात्मक, वातावरण और मानवीकरण आदि रूपों को देखा जा सकता है। कवि ने 'भूमिजा' में प्रकृति के विविध रूपों की झाँकियाँ प्रस्तुत कर अपना प्रकृतिप्रेम सिद्ध किया है।

भावात्मकता एवं रसात्मकता तथा सौंदर्यानुभूति की दृष्टि से 'भूमिजा' विशिष्ट कृति है, उसी प्रकार कलात्मकता और शिल्प सौंदर्य की दृष्टि से भी अनूठी रचना है। अर्थात् इस खंडकाव्य में भावपक्ष और कलापक्ष का सुंदर समन्वय हुआ है। भाव, बिंब, रसानुभूति और चित्रयोजना की दृष्टि से भूमिजा श्रेष्ठ रचना है। 'भूमिजा' में विविध भावों की व्यंजना हुई है, जिसके कारण उसकी कलात्मकता द्विगुणित हो गई

है। स्नेह, हर्ष, विषाद, चिंता, शंका, शोक और उदासी आदि मनोभावों के साथ वीर, करुण, अद्भुत, रोद्र, भयानक, वात्सल्य और शांत आदि रसों की व्यंजना भी प्रसंगानुसार हुई है।

'भूमिजा' का शिल्पपक्ष भी विशिष्ट है। शिल्पपक्ष के अंतर्गत भाषा-शैली, बिंब, प्रतीक, अलंकार और छंद आदि का समावेश होता है। 'भूमिजा' की भाषा परिष्कृत खड़ी बोली हिंदी है। नागार्जुन संस्कृत की क्लासिक परंपरा और मैथिली की लोक परंपरा के कवि हैं, इसलिए उनकी भाषा में कई संस्कार दिखाई देते हैं। 'भूमिजा' में कवि-कहीं जनसाधारण की सहज-सरल शब्दावली के माध्यम से काव्य-सौंदर्य की सृष्टि करते हैं, तो कहीं काव्य-रसिकों की संस्कृतिनिष्ठ सामाजिक पदावली का प्रयोग भी करते हैं। संस्कृतिनिष्ठ भाषा का उदाहरण प्रस्तुत है -

"सहज सुफल बहुविध धन धान्य समेत / लता-गुल्म-तृण-वल्लरी परिव्याप्त।" (पृ. 35)

नागार्जुन अपनी भाषा को व्यावहारिक और बोधगम्य तथा प्रभावकारी बनाने के लिए विविध भाषाओं के शब्दों का बेहिचक प्रयोग करते हैं, तो कहीं मुहावरों और लोकोक्तियों को भी अपना लेते हैं। इसी प्रकार वर्ण मैत्री द्वारा भाषा को प्रवाहपूर्व बनाते हैं।

कविवर नागार्जुन ने 'भूमिजा' में अनेकानेक बिंबों की सृष्टि की है। इसमें अनेक वस्तुपरक, ऐंद्रिय संवेदना और आध्यात्मिक बिंबों की योजना हुई है। 'भूमिजा' में अनेक सांस्कृतिक और प्राकृतिक प्रतीक

भी हैं। उसके सारे मिथकीय पात्र प्रतीक रूप में ही आए हैं। 'भूमिजा' में निरूपित भावों को प्रेषणीय बनाने के लिए नागार्जुन ने अनेक नए और पुराने अलंकारों को अपनाया है। 'भूमिजा' का शिल्प 'भस्मांकुर' की तर्ज पर 'बरवै' छंद में आवद्ध है। 19 मात्रा का यह छंद तुकांत और अतुकांत दोनों प्रकार से प्रयुक्त हुआ है। इसी प्रकार कवि का प्रिय छंद 'चौपाई' तीसरे खंड में दिखाई पड़ता है। छंद योजना की दृष्टि से 'भूमिजा' अनूठी कृति है। इस प्रकार स्पष्ट है कि नागार्जुन कृत 'भूमिजा' का काव्य सौंदर्य कथ्य और भाव के अनुकूल है जो इस कृति की गरिमा को बढ़ाता है।

समाहार :

'भूमिजा' की कालजयिता के संदर्भ में उपर्युक्त विवेचन के पश्चात कहा जा सकता है, कि इस खंडकाव्य की विषय वस्तु का चयन महर्षि वाल्मीकि प्रणीत रामायण जैसे आद्य महाकाव्य से किया गया है। अर्थात् रामायण के कुछ मार्मिक प्रसंगों को आधार बनाकर इसका सृजन हुआ है। यहाँ महानायक राम का चरित्र परंपरागत है, लेकिन राम की ओर देखने की कवि की दृष्टि आधुनिक है। राम लोकधर्म का पालन करनेवाले हैं। इसके साथ संस्कृति उद्धारक और नारी के प्रति उदार दृष्टि रखनेवाले हैं। 'भूमिजा' की नायिका सीता आधुनिक युग की जागृत नारी है। वह जन प्रतिनिधि बनकर अपने अधिकारों की माँग करती है। नारी विमर्श के आज के युग में सीता के

विचार बिलकुल प्रासंगिक है। अहल्या का चरित्र भी मानवीय दृष्टि से हमारा पथ प्रदर्शक बन सकता है। 'भूमिजा' के ये तीनों पात्र भले ही रामायण काल के रहे हों, परंतु कवि ने देशकाल की सीमाओं से बाहर लाकर उन्हें आज के युग संदर्भ में उपस्थित किया है। इन पात्रों के माध्यम से राष्ट्रीयता, सामाजिकता, संस्कृति प्रेम और नारी विमर्श विषयक जिन जीवनमूल्यों को उठाया है, वे सार्वभौम और शाश्वत हैं। विशेषतः अहल्या और सीता द्वारा नारी जीवन की जिन समस्याओं को उठाया है और जो प्रश्न खड़े किए गए हैं वे सब आज भी प्रासंगिक हैं। इसमें कवि की मानवतावादी दृष्टि और लोकमंगल की भावना भी निहित है। 'भूमिजा' का उद्देश्य महान है और काव्य सौंदर्य भी गरिमामय है। कुल मिलाकर समग्र विवेचन का निष्कर्ष यह है कि नागार्जुन कृत 'भूमिजा' खंडकाव्य अपनी सार्थकता और प्रासंगिकता के कारण निश्चय ही कालजयी रचना सिद्ध होती है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. भूमिजा - नागार्जुन
2. नागार्जुन का काव्य - डॉ. चंद्रहास सिंह
3. नागार्जुन के काव्य में जीवन दर्शन - डॉ. पूनम बोरसे
4. तुलसी संदर्भ - डॉ. नगेंद्र
5. नए प्रतिनिधि कवि - डॉ. हरिचरण शर्मा
6. हिंदी साहित्य कोश (भाग 1) सं. डॉ. धीरेन्द्र वर्मा।

* * * *

वस्तू व सेवा कराचे फायदे: एक दृष्टीक्षेप

प्रा. देवानंद काशिनाथजी मांडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित,

कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. ज्यंक्वेश्वर, जि. नाशिक

मोबाइल नंबर ९८२३६८०९३७ Email ID. dkmecon1982@gmail.com

प्रस्तावना:

तत्काल १७ वर्षांच्या दिर्घ लढाईनंतर १ जुलै २०१७ ला मध्यरात्रीपासून वस्तू व सेवा कर संपूर्ण देशामध्ये लागू करण्यात आला आहे. या करप्रणालीमुळे देशातले अनेक गुंतागुंतीचे कर मोडीत निघाले असून त्याचा थेट फायदा देशातल्या १.३ अब्ज जनतेला होणार आहे. तसेच सेवाशुल्क, खरेदी शुल्क, विक्रीकर, मुल्यवर्धित कर इत्यादी महत्वपूर्ण करांचे रूपांतर जीएसटी करप्रणालीमध्ये झालेले आहे. देशाच्या कर रचनेतील हा बदल स्वातंत्र्यानंतरचा सर्वात मोठा बदल असून याचा प्रभाव अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रावर पडणार आहे. संपूर्ण देशात अप्रत्यक्ष कराची एकच पारदर्शक पध्दत हा वस्तू व सेवा कर प्रणालीचा मूळ गाभा आहे.

वस्तू व सेवा कर ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण करपध्दती आहे. अनेक प्रगत राष्ट्रांमध्ये ही करप्रणाली लागू आहे व तीची समाधानकारक वाटचाल सुरू आहे. भारतातील जीएसटी करप्रणाली द्विस्तरीय स्वरूपाची आहे. म्हणजेच जीएसटी मध्ये एकाच व्यवहारात दोन प्रकारचे कर भरावे लागतात त्यातील एक भाग केंद्र सरकारला CGST म्हणून आणि दुसरा भाग राज्यसरकारला SGST म्हणून प्राप्त होतो.

जीएसटीच्या अमलवजावणीमुळे केंद्र सरकारच्या ७ तर राज्य सरकारच्या ११ प्रकारच्या विविध करांची जागा जीएसटीने घेतली आहे. सध्या केंद्र व राज्य या दोन्ही सरकारांकडून करवसूली केली जात आहे. केंद्र सरकारचा सेंट्रल जीएसटी (CGST), राज्य सरकारचा स्टेट जीएसटी (SGST), या दोघांखेरीज एका राज्यातून दुस-या राज्यात मालाची खरेदी-विक्री करण्यासाठी इंटीग्रेटेड जीएसटी (IGST), व संघराज्यांसाठी युनियन टॅरीटोरी (UTGST) अशा प्रकारची कर वसूलीची यंत्रणा आहे.

शोधनिबंधाची उद्दीष्ट्ये:

- वस्तू व सेवा करप्रणालीच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- वस्तू व सेवा करप्रणालीच्या फायद्यांची चर्चा करणे.

संशोधन पध्दती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी वस्तू व सेवा कराविषयीच्या माहितीवर आधारित वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधिल व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील वेगवेगळ्या वेबसाईडचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

जीएसटीचे फायदे:

- कर भरणे सरल झाले आहे. कर भरण्याच्या व आकारण्याच्या पध्दतीत सहजता व सुलभता आली आहे.

- देशाच्या जीडीपी मध्ये वाढ होईल व त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास मध्य करण्यास मदत होईल .
- कर न भरणे किंवा कगची चोरी करणे याचे प्रमाण कमी होईल .
- संपूर्ण देशात वस्तू व सेवा खरेदी करण्यासाठी एक कर एकाच दराने द्यावा लागेल त्यामुळे देशात एकाच किंमतीला एकसारखी वस्तू खरेदी करता येईल .
- सर्व व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक व संगणकीकृत पद्धतीने ऑनलाईन होणार असल्यामुळे व्यवहार पारदर्शक व जलद गतीने होतील .
- जीएसटी अंतर्गत विविध प्रकारच्या वस्तूंचे वर्गीकरण सोप्या व माध्या पद्धतीने करण्यात आलेले असल्यामुळे कर लावतांना कोणत्याही वस्तूचे वर्गीकरण वादग्रस्त ठरणार नाही .
- जीएसटी हा कर वस्तू व सेवांवर सारख्याच पद्धतीने लावला जाणार असल्यामुळे वस्तूवर वेगळे कर व सेवेवर वेगळे कर लावले जाणार नाही .
- अगोदरच्या करप्रणालीमध्ये कंपनी कर वाचविण्यासाठी आपली उत्पादने राज्यातल्या राज्यातच विकत असत . राज्याबाहेर उत्पादने विकल्यास केंद्रीय विक्री कर व प्रवेश कर लावले जात असत, कारण हे कर उत्पादनाच्या वेळेस किंवा व्यवहाराच्या वेळेस लावले जात नसत . याचा असा परिणाम होईल की, चांगली उत्पादने जी देशाच्या एका विशिष्ट भागातच मिळत होती ती देशात सर्वत्र मिळायला लागतील . त्यामुळे कंपन्यांच्या बाजारपेठाही सर्वत्र वाढतील आणि त्यासोबतच ग्राहकांना वस्तूची निवड करतांना अधिक पर्याय सुध्दा उपलब्ध होतील .
- वस्तू आणि सेवा ज्यावेळेस एकत्र पुरविल्या जातील तेव्हा त्यासाठी एकच जीएसटी लावला जाईल . त्यामुळे वस्तूची विक्री की सेवेची हा वाद निर्माण होणार नाही .
- या कर प्रणालीमध्ये गिटेल क्षेत्रासाठी लिझ रेंटल व ईन्व्हेंटरी खर्च कमी होईल .
- या कर प्रणालीमध्ये वेळोवेळी भरलेल्या जीएसटीसाठी पुरवठासाखळी मधिल घटकांना क्रेडीट देणे सोपे होईल .

जीएसटीमुळे वरील लाभ मिळत असले तरी त्याच्यादेखील काही मर्यादा आहेत . जीएसटीमध्ये एखादा व्यक्ती वेगवेगळ्या राज्यात आपला व्यवसाय करित असेल तर त्याला प्रत्येक राज्यात जीएसटीची एक नोंदणी करावी लागेल . एखादी कंपनी जर अनेक प्रकारचे व्यवसाय करित असेल तर सर्व व्यवसायांसाठी जीएसटीची वेगवेगळी नोंदणी करावी लागेल . जीएसटी कायदयानुसार एखादी कंपनी जर आपल्या कोणत्याही शाखेला किंवा उप-कंपनीला वस्तू किंवा सेवा पाठवित असेल तर त्यावर कर लागेल . वस्तू किंवा सेवा प्राप्त करणारी शाखा किंवा उप-कंपनी या कराच्या परताव्यासाठी नंतर मात्र दावा करू शकेल . जीएसटी कायदयानुसार पुरवठादाराने सरकारला कर नाही दिला तर संबंधीत कच्च्या मालाचा किंवा सेवेचा उपयोग करणारा निर्माता कर परताव्याचा दावा करू शकणार नाही . तसेच ई-वे वीलची रूपये ५०,००० ही मर्यादा खूप कमी आहे ती वाढविण्याची गरज आहे .

निष्कर्ष:

वस्तू व सेवा कर भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे एक ऐतिहासिक पाऊल आहे . केंद्र व राज्य सरकारच्या अनेक करांचे एकत्रीकरण केल्यामुळे तसेच कराच्या आधीच्या टप्प्यावर वजावट लागू केल्यामुळे दुहेरी कर आकारणीचा होणारा दुष्परिणाम कमी होऊन संपूर्ण देशासाठी एकत्रित कर पद्धतीचा मार्ग मोकळा झाला आहे . ग्राहकांचा विशेष फायदा म्हणजे सध्या असलेले एकंदरीत २५% ते ३०% एवढे कराचे ओझे कमी झालेले आहे . तसेच वस्तू व सेवा करामुळे देशातील उत्पादने स्थानिक व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा करू शकतील . ही करप्रणाली तिच्या पारदर्शकतेमुळे प्रशासकिय अमलबजावणीस सोपी आहे . जीएसटीमुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीस त्वरीत प्रोत्साहन मिळेल . व्यापारातील

वाढ, कर आधागचा विस्तार व कर अनुपालन यामुळे केंद्र व राज्य सरकारांच्या कर महमुलातही वाढ होणार आहे .

संदर्भ:

- १ . Patel J. K., Goods and Service Tax - An Introductory Study. Golden Research Thoughts, Delhi (2011)
- २ . शर्मा उमेश, जी एस टी आपल्यासाठी, साकेत प्रकाशन प्रा. ली. पुणे, (२०१७)
- ३ . कामथे प्रविण, पाटील मेघना, जी एस टी वस्तू आणि सेवा कर कायदा एक परिचय, साई ज्योती प्रकाशन नागपूर, (२०१७)
- ४ . YOJANA Journal, Issue August 2017, Publication of Government of India.
- ५ . Research Article: Goods and service tax in India: problems and prospects, Asian Journal Of Management Research, Volume 6, Issue 3, March 2016.
- ६ . संपादकीय अग्रलेख, लोकसत्ता वृत्तपत्र, ३० मार्च २०१७
- ७ . लेख अर्थसत्ता, लोकसत्ता वृत्तपत्र, ११ नोव्हेंबर २०१७
- ८ . Wikipedia GST
- ९ . gst.gov.in

भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान

देवानंद काशिनाथजी मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७

इ-मेल: dkmcco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

१९ जुलै १९६९ रोजी भारतातील १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले होते. त्यानंतर १५ एप्रिल १९८० रोजी ६ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या कालखंडात बँक व्यवसायाची संख्यात्मक वाढ फार मोठ्या प्रमाणात झाली होती. एकूण बँक व्यवसायाच्या जवळजवळ ९० टक्के बँका सार्वजनिक क्षेत्रात आल्या होत्या. परंतु राष्ट्रीयीकरणाची मुलभूत सामाजिक उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यास सार्वजनिक बँका यशस्वी ठरू शकल्या नाहीत. त्यामुळे यानंतरचा टप्पा म्हणून बँक व्यवसायात गुणात्मक सुधारणा घडवून आणण्याची आवश्यकता निर्माण झाली होती. बँकांच्या कामकाजातील गुणवत्ता वाढीसाठी १९८३ मध्ये एडव्हॉंसाड लेजर पोस्टिंग मशीन्सचा वापर करण्यास सुरवात झाली नंतर यात सुधारणा म्हणून १९८९ मध्ये लोकल एरिया नेटवर्क आले. म्हणजे एकाच बँक शाखेतील या एडव्हॉंसाड लेजर पोस्टिंग मशीन्स एकमेकांशी जोडण्यात आल्या होत्या.

१९९१ नंतरच्या काळात भारतात नवीन आर्थिक धोरणांतर्गत खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणचा स्वीकार केला गेला. नवीन आर्थिक धोरणाचाच एक भाग म्हणून भारतीय बँक व्यवसायात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी नरसिंहम समिती (१९९१) च्या शिफारसीनुसार बँकविषयक नवीन धोरण स्वीकारले गेले. या धोरणानुसार १९९३-९४ साली पहिल्या टप्प्यात व ई.स. २००० नंतर दुसऱ्या टप्प्यात अनेक खाजगी बँकांना बँक व्यवसायासाठी परवाने दिले गेले. खाजगी बँकांनी आपल्या कामाची सुरवातच आधुनिक तंत्रज्ञानासह केली होती. पुढील कालावधीत नवीन बँकिंगविषयक धोरणाचा एक भाग म्हणून बँकांतील ठेवी व कर्जावरील व्याजदरात कपात करण्यात आली. या संधीचा खाजगी बँकांनी पुरेपूर फायदा घेतला व त्यासोबतच हा फायदा ठेवीवर जास्त व्याजदर देवून व कर्जावर कमी व्याजदर आकारून ग्राहकांपर्यंत सुद्धा पोहचवला. या सर्व परिस्थितीमुळे नवीन खाजगी बँकांच्या व्यवसायात प्रचंड स्वरूपात वाढ झाली होती. काळाची गरज लक्षात घेऊन सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनीदेखील स्वतःला स्पर्धेत टिकवून ठेवण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून वाईड एरिया नेटवर्क म्हणजेच कोअर बँकिंग सोल्युशन स्वीकारले गेले तसेच ATM च्या जाळ्यातदेखील मोठ्या प्रमाणात वाढ केली गेली. त्यामुळे पाहिजे तिथे बँकिंग (Anywhere Banking) व पाहिजे तेव्हा बँकिंग (Anytime Banking) या संकल्पना अस्तित्वात येवू शकल्या. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या स्वीकारामुळेच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका मागील दोन दशकात खाजगी बँकांच्या तीव्र स्पर्धेत टिकून राहू शकल्या व आपल्या बँकेतील कोट्यावधी खाती तसेच त्यातील प्रचंड व्यवहार यशस्वीरीत्या पेलू शकल्या.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करणे.
- भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे झालेल्या बदलांची चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी भारतीय वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान या विषयाची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

भारतीय वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान:

आजच्या स्पर्धेच्या युगात सर्वच क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. विविध इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या वापरामुळे माहिती-तंत्रज्ञानाचे क्षेत्र झपाट्याने विस्तारत आहे. वँक व्यवसायदेखील त्यापासून वेगळा राहिलेला नाही. पूर्वी वँका शाखाविस्तार, ठेवी व कर्ज पुरवठ्याच्या नवनवीन योजना इत्यादी मार्गांनी आपल्या व्यवसायाचा विस्तार करण्यावर भर देत असत. वँकव्यवहारांची पेमेंट पद्धत फक्त चेक व ड्राफ्ट पुरती मर्यादित होती. वँकेचे व्यवहार करण्यासाठी प्रत्यक्ष वँकेतच जावे लागत होते. अलीकडच्या काळात मात्र वँका मानवी श्रमशक्ती ऐवजी आधुनिक तंत्रज्ञानाची मोठ्या प्रमाणावर मदत घेत आहेत, वँकांचे सर्वच व्यवहार संगणकीकृत झाले आहेत. वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे क्रांतिकारक बदल घडून येत आहेत, वँक व्यवसायाच्या स्वरूप व कार्यपद्धतीत यामुळे अमुलाग्र बदल घडून आला आहे.

वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानामध्ये ई-वँकिंग, ATM, क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, टेली-वँकिंग, मोबाईल वँकिंग, नेट-वँकिंग, कोअर-वँकिंग, SWIFT व्यवहार, RTGS व्यवहार, NEFT व्यवहार, ECS व्यवहार इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.

ई-वँकिंग:

इलेक्ट्रॉनिक वँकिंग अंतर्गत ग्राहकांचे सर्व व्यवहार तसेच वँकेच्या सर्व नोंदी व हिशेब इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्थेमार्फत केले जातात. भारतात १९९४ नंतरच्या काळात ई-वँकिंग च्या सेवेची सुरवात खाजगी वँकांनी केली आहे. नंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील वँकांनीही याचा स्वीकार केला आहे.

“प्रत्यक्ष वँकेमध्ये न जाता ग्राहक आपले वँकेसंबंधीचे व्यवहार ज्या व्यवस्थेमार्फत इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करून पार पडतात तसेच वँका आपले कार्यालयीन हिशोब व नोंदी ज्या इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्थेमार्फत ठेवते त्यांना संयुक्तपणे ई-वँकिंग असे म्हणतात.”

ज्या-ज्या वँकिंग व्यवहारात इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर केला जातो त्या सर्वांचा समावेश ई-वँकिंग मध्ये केला जातो. म्हणजेच ATM, क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, टेली-वँकिंग, मोबाईल वँकिंग, नेट-वँकिंग, कोअर-वँकिंग, SWIFT व्यवहार, RTGS व्यवहार, NEFT व्यवहार या सर्व घटकांचा समावेश ई-वँकिंगमध्ये होतो. ATM (Automatic Teller Machine) स्वयंचलित गणकयंत्र: वँकेच्या ग्राहकाला आपल्या खात्यातून पैसे काढण्याची व खात्यात पैसे जमा करण्याची सुविधा ज्या यंत्रामार्फत उपलब्ध करून दिली जाते त्याला ATM असे म्हणतात. ग्राहकाला ATM सुविधा मिळविण्यासाठी वँकेकडे विशिष्ट नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. नंतर वँक संबंधित ग्राहकाला ग्राहक क्रमांक असलेले प्लास्टिक कार्ड (म्याग्रेटिक चीप असलेले) व वयक्तिक सांकेतिक क्रमांक (पासवर्ड) उपलब्ध करून देते. ही सेवा ग्राहकासाठी २४ तास व ३६५ दिवस उपलब्ध असते. या सेवेसाठी ग्राहकाला वँकेचा विशिष्ट वार्षिक शुल्क भरावा लागतो. या यंत्रामार्फत पैशाच्या देवाण-घेवाणीचे व्यवहार करण्याची विशिष्ट मर्यादा निर्धारित असते.

क्रेडीट कार्ड (Credit Card): रोख पैसा जवळ न वाळगता तसेच बँक खात्यावर शिल्लक नसतानाही वस्तू व सेवांच्या खरेदीचे उधारीवर व्यवहार करण्यासाठी ज्या साधनाचा वापर केला जातो त्याला क्रेडीट कार्ड असे म्हणतात. हा एक प्रकारे बँकांचा ग्राहकांना कर्ज पुरवठाच आहे. क्रेडीट कार्डचे स्वरूप हे बँकेने दिलेल्या हमिपत्रासारखे असते कारण ग्राहकाने उधारीवर खरेदी केलेल्या वस्तू किंवा सेवेची किंमत अदा करण्याचे दायित्व बँकेवर असते. ग्राहकाने क्रेडीट कार्डचा वापर करून केलेल्या वस्तू व सेवांच्या खरेदीचे एकूण विल एका विशिष्ट कालावधीत बँकेत खात्यावर रोख स्वरूपात भरावे लागते. अन्यथा बँका विलासह दंडात्मक रक्कम ग्राहकाकडून वसूल करते. क्रेडीट कार्डच्या वापरासाठी ग्राहकाला वर्षासाठी विशिष्ट शुल्क भरावा लागतो.

डेबिट कार्ड (Debit Card): वस्तू व सेवा खरेदीचे व्यवहार रोख स्वरूपात किंवा धनादेशाच्या स्वरूपात करण्याऐवजी त्याला पर्याय म्हणून डेबिट कार्डचा वापर सुरू झाला आहे. डेबिट कार्डचा वापर ग्राहकाने खरेदी केलेल्या वस्तू व सेवांचे विल विक्रेत्यांना देण्यासाठी केला जातो. कार्डधारकाने जे व्यवहार केले असतील त्या विलाची रक्कम ग्राहकाच्या खात्यातून विक्रेत्याच्या खात्यात वर्ग केली जाते. खातेधारकाने मागणी केल्यास असे डेबिट कार्ड बँक उपलब्ध करून देते. डेबिट कार्डच्या वापरासाठी बँका विशिष्ट वार्षिक शुल्क आकारतात.

टेली-बँकिंग (Tele-Banking): प्रत्यक्ष बँकेत न जाता टेलिफोन किंवा दूरध्वनीच्या माध्यमातून बँकिंग विषयक सेवा प्राप्त करून घेण्याचे एक साधन म्हणजे टेली-बँकिंग होय. ही सुविधा मिळविण्यासाठी खातेधारकाला बँकेकडे अर्ज करावा लागतो नंतर बँक खातेधारकाला एक गोपनीय सांकेतिक क्रमांक देते. या सांकेतिक क्रमांकावरून ओळख पटल्या नंतरच ग्राहकाला टेली-बँकिंगच्या सुविधा उपलब्ध होतात. ही सुविधा चालू किंवा वचत खाते असलेल्या खातेधारकांनाच पुरविली जाते. ही सेवा खातेधारकाला उपलब्ध करून द्यायची किंवा नाही हा निर्णय बँक प्रशासनाचा असतो. खात्यावरील शिल्लक रक्कमेची माहिती, वार्षिक विवरण पत्र, व्यवहारांचा तपशील, धनादेश पुस्तिकेची विनंती, खाते उतारा, धनादेश किंवा ड्राफ्टची रक्कम एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात वर्ग करण्याची विनंती, ATM, डेबिट, क्रेडीट कार्ड किंवा धनादेश हरविल्याची माहिती देणे, विशिष्ट तारखेनंतरचे व्यवहार तपशील, विविध सेवांसाठी विनंती, इत्यादी सेवा टेली-बँकिंगच्या माध्यमातून खातेधारकाला उपलब्ध करून दिल्या जातात.

मोबाईल बँकिंग/एम.बँकिंग(Mobile/M-Banking): भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सप्टेंबर २००८ मध्ये मोबाईल बँकिंग सेवेची नियमावली जारी केल्यानंतर अनेक बँकांनी आपली मोबाईल बँकिंग सेवा सुरू केली आहे. ही सेवा खातेधारकाने बँकेकडे नोंदविलेल्या मोबाईल (क्रमांक) फोनवर उपलब्ध करून दिली जाते. नेट-बँकिंगच्या सर्व सेवा सुविधा मोबाईल बँकिंगला उपलब्ध करून दिल्या जातात. नेट-बँकिंगच्या वापरासाठी येणाऱ्या अनेक अडचणींमुळे मोबाईल बँकिंगचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. याशिवाय या सेवेचा वापर केव्हाही, कुठेही करता येत असल्यामुळे मोबाईल बँकिंगची लोकप्रियता दिवसेंदिवस वाढतच आहे. खात्यावरील शिल्लक रक्कमेची माहिती, एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात रक्कम हस्तांतरित करण्याबाबत आदेश, खात्यावरील व्यवहारांचा तपशील, धनादेश पुस्तिका मिळण्यासाठी आदेश, पेमेंट थांबविण्याचा आदेश, डिमांड ड्राफ्टची मागणी आदेश, क्रेडीट कार्ड किंवा युटीलिटी विल्लांच्या रक्कमांचे हस्तांतरण, सिनेमा, विमान, रेल्वे प्रवासाच्या तिकिटांची, विशिष्ट वस्तू किंवा सेवेची ऑनलाईन खरेदी, विमा हप्त्यांचा बँक खात्यातून भरणा, वीजविल, फोनविल, इत्यादींचा बँक खात्यातून भरणा, ऑनलाईन मोबाईल रिचार्ज इत्यादी सेवा मोबाईल बँकिंगच्या माध्यमातून खातेधारकाला उपलब्ध करून दिल्या जातात. मोबाईल बँकिंग सेवेचा वापर करतांना खातेधारकाने सुरक्षिततेसंबंधी काळजी घेणे महत्वाचे आहे.

नेट-बँकिंग (Net-Banking): प्रत्यक्ष बँकेत न जाता इंटरनेटच्या माध्यमातून बँकिंग सेवांचा वापर केला जातो तेव्हा त्याला नेट-बँकिंग असे म्हणतात. खातेधारकाला ही सेवा सुरू करण्यासाठी बँकेकडे अर्ज करावा लागतो. नंतर बँक संबंधित ग्राहकाला युजर आयडी व पासवर्ड देते त्याचा वापर करून खातेधारक या

सेवेचा लाभ घेऊ शकतो. नेट-बँकिंगच्या वापरासाठी संगणक, इंटरनेट कनेक्शन असणे आवश्यक आहे. खात्यावरील शिल्लक रकमेची माहिती, एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात रकम हस्तांतरित करणे, खात्यावरील व्यवहारांचा तपशील, धनादेश पुस्तिका मिळविणे, पेमेंट थांबविण्याचा आदेश, डिमांड ड्राफ्टची मागणी, क्रेडीट कार्ड किंवा युटीलिटी बिल्लांच्या रकमांचे हस्तांतरण, सिनेमा, विमान, रेल्वे प्रवासाच्या तिकिटांची, विशिष्ट वस्तू किंवा सेवेची ऑनलाईन खरेदी, विमा हप्त्यांचा बँक खात्यातून भरणा, वीजबिल, फोनबिल, इत्यादींचा बँक खात्यातून भरणा, ऑनलाईन मोबाईल रिचार्ज, विविध विनिमय पत्रे, पतपत्रे यांची वसुली, नवीन खाते उघडणे इत्यादी सेवा नेट-बँकिंगच्या माध्यमातून खातेधारकाला उपलब्ध करून दिल्या जातात. नेट-बँकिंग सेवेचा वापर करतांना सुद्धा खातेधारकाने सुरक्षिततेसंबंधी काळजी घेणे आवश्यक आहे.

कोअर बँकिंग (Core Banking): कोअर बँकिंग म्हणजे केंद्रीभूत बँक व्यवस्थेचा स्वीकार करून बँकेची प्राथमिक कार्ये अधिक वेगाने व किफायतशीरपणे करणे होय. ग्राहकांच्या ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, ग्राहकांच्या वतीने काही कार्ये करणे ही सर्व प्राथमिक कार्ये बँकेच्या दृष्टीने अधिकाधिक किफायतशीरपणे करणे, ग्राहकांची सोय होण्याबरोबरच वेळेची वचत व ग्राहकांच्या खर्चात कशी काटकसर होईल आणि बँकेची सर्व कामे अधिक वेगाने व कार्यक्षमपणे कशी होतील ही सर्व कोअर बँकिंग स्वीकारण्यामागची उद्दीष्टे आहेत. बँकेच्या विविध शाखा परस्परांना संगणकीय प्रणालीने जोडणे व कोणत्याही एका शाखेतून दुसऱ्या शाखेतील बँकिंग व्यवहार करता येणे हे कोअर बँकिंगचे तत्त्व आहे. कोअर बँकिंग अंतर्गत बँकेचे मुख्य कार्यालय, प्रादेशिक कार्यालये, सर्व शाखा एका मध्यवर्ती केंद्राला जोडलेल्या असतात. प्रशासक, व्यवस्थापक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील व्यावसायिक तसेच खातेदार, अंतर्गत व बाह्य लेखापरीक्षक, मध्यवर्ती बँक इत्यादी सर्व घटकांना कोअर बँकिंग प्रणालीमध्ये सहभागी होता येते. सामान्य खातेवही, ग्राहक माहिती प्रणाली, ठेव प्रणाली, कर्ज प्रणाली व व्यवस्थापन माहिती प्रणाली हे सर्व कोअर बँकिंगचे घटक आहेत.

SWIFT (Society for Worldwide Inter-Bank Financial Telecommunication) जागतिक आंतर-बँक वित्तीय दूरसंचार संस्था: वित्तीय व्यवहारांशी संबंधित संदेशांची जागतिक स्तरावरील संस्था तसेच विविध संस्थामध्ये देवाणघेवाणीशी संबंधित जागतिक स्तरावर नेटवर्क चालविण्याचे कार्य SWIFT ही संस्था करते. SWIFT ची स्थापना १९७३ मध्ये झाली असून संस्थेचे मुख्य वेल्जियम येथे आहे. ही एक सहकारी संस्था आहे त्यामुळे नफा मिळविणे हा संस्थेचा उद्देश नाही. १९९१ पासून भारत SWIFT चा सदस्य देश आहे. SWIFT सदस्य बँकांच्या वित्तीय व्यवहारांशी संबंधित सुरक्षित संदेश वाहनास मदत करण्याचे कार्य करते. SWIFT ही संस्था ग्राहक व धनादेश स्थानांतरण, वित्तीय संस्था स्थानांतरण, आर्थिक/वित्तीय व्यापार, रोख व जमा पत्रे, दस्तावेज स्वरूपातील पत व हमी, प्रतिभूती, प्रवासी धनादेश, मूल्यवान धातू, रोख रकम व्यवस्थापन व ग्राहक दर्जा, सहाय्यक प्रणाली संदेश इत्यादी घटकांवाबत बँका-बँकांमध्ये संदेश वाहनाचे कार्य करते.

RTGS (Real Time Gross Settlement System): RTGS पद्धतीमध्ये मध्यवर्ती बँकेमध्ये निधीच्या देण्याघेण्यासंबंधीच्या संदेशांचा निपटारा सातत्याने केला जातो. निधीच्या देण्याघेण्याचे व्यवहार वैयक्तिक किंवा संस्थेच्या पातळीवर केले जातात. RTGS पूर्वी बँका-बँकांमधील निधीचे निव्वळ समाशोधन दिवसाच्या शेवटी केले जायचे परंतु RTGS पद्धतीमध्ये बँका-बँकांमधील देण्याघेण्याचे व्यवहार ताबडतोब प्रत्येक क्षणाला (Real Time) व तेसुद्धा वैयक्तिक पातळीवर (Gross) पूर्ण केले जातात. भारतामध्ये RTGS पद्धतीचा वापर मार्च २००४ पासून सुरू झाला आहे. RTGS चा एक भाग म्हणून प्रत्येक बँकेला RBI मध्ये एक खाते ठेवावे लागते. या खात्यामाधुनच RTGS मार्फत सदर बँकेचे देणेघेणे मिटविले जाते. हे व्यवहार दिवसभर सुरूच असतात त्यामुळे प्रत्येक बँकेला आपल्या खात्यात योग्य प्रमाणात रकम शिल्लक ठेवावी लागते. RTGS अंतर्गत ग्राहक निधी हस्तांतरण (Cotomer Fund Transfer) व आंतर-बँक निधी हस्तांतरण (Inter

Bank Fund Transfer) या दोन प्रकारे निधीचे हस्तांतरण केले जाते. RTGS साठी दरहजारी १ किंवा २ रुपये शुल्क आकारला जातो.

NEFT(National Electronic Fund Transfer) राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण: NEFT ही भारतातील इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरणाची एक पद्धत आहे. या पद्धतीमध्ये वॉकेच्या ग्राहकांना आपल्या खात्यातील निधीचे दुसऱ्या खात्यात ठराविक कालावधीतच (सकाळी ८ वाजेपासून संध्याकाळी ५ वाजेपर्यंत सुट्टीचे दिवस सोडून) हस्तांतरण करता येते. सुट्टीच्या दिवशी केलेल्या व्यवहाराचे समाशोधन दुसऱ्या कामाच्या दिवशी केले जाते. अर्ध्या तासाच्या अंतराने २३ सेटलमेंट फेऱ्यांमध्ये निधीचे हस्तांतरण केले जाते. RBI ने नोव्हेंबर २००५ पासून NEFT पद्धतीची सुरवात केली आहे. या व्यवस्थेची देखरेख ठेवण्याची सर्व जबाबदारी IDRBT (Institute for Development and Research in Banking) या संस्थेकडे आहे. NEFT साठी वाढत्या रकमेनुसार वाढता शुल्क आकारला जातो.

ECS (Electronic Clearing System) इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन व्यवस्था: RBI ने ऑक्टोबर २००८ पासून ECS (Electronic Clearing System) च्या स्वरूपात इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण पद्धती सुरु केली आहे. सध्या ज्या ठिकाणी निधीचे हस्तांतरण मोठ्या प्रमाणात करावे लागते त्या ठिकाणी ECS चा वापर केला जात आहे. कंपन्या भागधारकांना किंवा रोखेधाराकांना लाभांश किंवा व्याजाचे वितरण करतांना तसेच कामगारांचे पगार करतांना, उत्पन्न कर विभाग करदात्याचे परतावे देतांना ECS चा वापर करतात. ECS मुळे लाभधारकांना निधीचे अतिशय जलद गतीने वितरण होते. या व्यवस्थे अंतर्गत निधीचे दोन प्रकारे वितरण केले जाते १)खात्यात जमा होणारे निधीचे निरसन (Credit Clearing) २)खात्यातून खर्ची पडणाऱ्या निधीचे निरसन (Debit Clearing)

भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचे महत्व:

आजच्या धकाधकीच्या काळात एकूण सर्व आर्थिक व्यवहारात बँकिंग अपरिहार्य बनलेले आहे. एकीकडे सुरवातीचे सर्वसमावेशक बँकिंगचे धोरण आणि नंतरच्या जन-धन योजनेमुळे आज मोठ्या प्रमाणात सर्वसामान्य बँकिंगच्या वर्तुळात आलेले आहेत तर दुसरीकडे नवीन आर्थिक धोरणांचा परिणाम म्हणून समाजात नवश्रीमंत किंवा नवीन मध्यमवर्ग निर्माण झाला आहे. या सर्वांच्या आर्थिक गरजा व त्यासाठी बँकिंगची अपरिहार्यता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. बँकिंग क्षेत्रात हे आधुनिक तंत्रज्ञान आले नसते तर? ही कल्पनाच केली जाऊ शकत नाही. एकतर कितीही मनुष्यवळ वाढविले असते तरी तेच-तेच कंटाळवाणे काम करतांना निरुत्साह वाढला असता त्यामुळे बँक ग्राहकांना अपेक्षेप्रमाणे बँकसेवा देता आली नसती. या सर्व आधुनिक बदलाविना सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका संदर्भहीन झाल्या असत्या. थोडक्यात त्यांचे पोस्ट खाते झाले असते. सार्वजनिक बँकातील संघटनांनी या आधुनिक तंत्रज्ञानावावत सकारात्मक भूमिका घेतली आणि कर्मचाऱ्यांना कौशल्य देऊन अधिक जबाबदारीची भूमिका दिली म्हणून हे शक्य होऊ शकले. १९९१ ते २०१८ या २७ वर्षांच्या कालावधीत बँक व्यवसायाने आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या स्वीकारामुळे प्रचंड प्रगती केली आहे.

२००८ च्या जागतिक मंदीच्या काळात जगभरातील बँकिंगचे अर्थकारण अडचणीत आले होते मात्र त्याचवेळी भारतातील बँक व्यवसायावर त्याचा फारसा परिणाम झाला नाही कारण भारतातील बँक व्यवसाय हा सार्वजनिक क्षेत्राच्या अधीन आहे.

भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानापुढील आव्हाने:

भारतीय बँक व्यवसायाने आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्रचंड प्रगती जरी केली असली तरी अजूनही बहुसंख्य लोक या सोई-सुविधांपासून वंचित आहेत याकडे दुर्लक्ष्य करता येणार नाही. अजूनही वऱ्याचशा गावात नियमित वीज उपलब्ध होत नाही, टेलिफोनची कनेक्टिविटी नाही, यंत्रात विघाड झाला तर

कुशल मनुष्यवत् उपलब्ध नाही, आर्थिक साक्षरता नाही, म्हणजेच समाधानकारक स्थिती निर्माण होण्यासाठी या भागात आधारभूत संरचनेत सुधारणा होण्याची गरज आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानासाठी प्रचंड गुंतवणूक करावी लागली त्यामुळे तिच्या परताव्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील वँकांनी सुद्धा विविध सेवांसाठी खाजगी वँकांप्रमाणेच मोठे सेवाशुल्क आकारायला सुरवात केली आहे. त्यामुळे वित्तीय समावेशकता किंवा जनधनच्या माध्यमातून वँकिंग वर्तुळात समाविष्ट झालेली जनता पुन्हा या वर्तुळाबाहेर फेकली जाण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आगमनानंतर ATM, क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, टेली-वँकिंग, मोबाईल वँकिंग, नेट-वँकिंग इत्यादी माध्यमातून सर्वसामान्यांच्या वित्तीय फसवणुकीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. वापरकर्त्यांच्या तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबतच्या अर्धवट ज्ञानामुळे किंवा बेफिकारीमुळे किंवा फसवणूक करणाऱ्यांच्या चालाखीमुळे आज सामान्यजन कोट्यावधी रुपयांनी लुटले गेले आहेत. उपलब्ध आकडेवारी नुसार २०१३ ते २०१६ या तीन वर्षांच्या कालावधी ATM व ऑनलाईन वँकिंग फसवणुकीच्या गुन्ह्यांची संख्या ८८०० वरून १२००० पर्यंत वाढली आहे. त्यामुळे तंत्रज्ञानाच्या वावतीत सुरक्षिततेवर भर देण्याची तसेच आर्थिक साक्षरतेचा प्रसार व प्रचार करण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. यासोबतच सायबर तपास यंत्रणेत अद्ययावतता आणण्याची सुद्धा आज गरज आहे.

समारोप:

MICROSOFT कंपनीचे प्रमुख विल गेट्स यांनी १९९४ मध्ये एका पत्रकार परिपदेत असे मत व्यक्त केले होते कि, "येणाऱ्या काळात वँकिंग असेल पण वँका असणार नाहीत." याचा अर्थ असा कि वँकिंगमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर इतका प्रचंड वाढेल कि लोकांना वँकेमध्ये जाण्याची गरजच राहणार नाही. आजचा काळ तो काळ आहे कि, ज्यामध्ये वँकिंगमधील तंत्रज्ञान विषयीच्या बदलामुळे संपूर्ण वित्तीय क्षेत्र ढवळून निघाले आहे. वँकिंगमधील व्यवहारांची प्रक्रिया बदललेली आहे व वँकिंगचा चेहरामोहराच बदलला आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे वँकिंग क्षेत्रात फार मोठा बदल झाला असला तरीही हा बदल जोपर्यंत सर्वसमावेशक होत नाही तोपर्यंत तो एकांगीच आहे असे म्हणावे लागते.

संदर्भ:

1. डॉ. आर. के. दातीर, आधुनिक बँकव्यवसाय, निराली प्रकाशन पुणे, २०१४.
2. डॉ. ढमढेरे, प्रा. शेलार, आधुनिक बँक व्यवसाय, डायमंड प्रकाशन पुणे, २०१४.
3. प्रा. एस. टी. फुसे, आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्त पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, २०१६.
4. संपादकीय, दैनिक पुढारी, सरकारी वँकांचे खाजगीकरण, २१ मे २०१८.
5. लेख, दैनिक सामना, वँकिंगचा बदलता चेहरा, १२ ऑगस्ट २०१८.
6. Dr. G. Anbalagan, Research Atrtical, New Technological Change in Indian Banking Sector, IJSMR Vol. 5, Issue9, Sept. 2017
7. Banking technology: Wikipedia.
8. Digital Banking: Wikipedia.

August - 2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE - 271

हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना

विशेषांक संपादक
प्रा. रवींद्र ठाकरे
हिंदी विभागाध्यक्ष,
समाजश्री प्रशांदादा हिरे कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
नामपूर, तह. सटाणा, जिला. नासिक (महाराष्ट्र)

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर (येवला)

अनुक्रमणिका

अ.नं.	शीर्षक	लेखक /लेखिका	पृ. क्र.
❖	संपादकीय	प्रा. रवींद्र ठाकरे	06
1	समकालीन हिंदी काव्य साहित्य में जल पर्यावरण-चेतना	डॉ. वृजेश सिंह	08
2	राष्ट्रकवि डॉ. वृजेश सिंह की गज़लों में जल- पर्यावरण संरक्षण	प्रो. डॉ. अनिता नेरे, डॉ. योगिता हिरे	12
3	डॉ. शंभुनाथ सिंह की 'पेड़ की पुकार' कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. जिभाऊ मोरे	17
4	त्रिन पानी सब सूत	डॉ. बालकवि सुरंजे, ज्योति बी. थोरात	20
5	अशोक जमनानी के 'स्वेटर' कहानी संग्रह में पर्यावरण चेतना	डॉ. संदीप देवरे	23
6	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. वाल्मीकि सूर्यवंशी	26
7	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना और वास्तव	डॉ. सजित खांडेकर	29
8	हिंदी कहानी साहित्य में पर्यावरण चेतना	प्रा. कैलास बच्छाव	33
9	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. पूनम बोरसे	36
10	हिंदी-मराठी के संत साहित्य में व्यक्त पर्यावरण-चेतना	डॉ. दत्तात्रेय येडले	40
11	पर्यावरण चेतना आधुनिकता बोध	डॉ. पुष्पा पुष्पध	44
12	समकालीन हिंदी कविता और पर्यावरण चेतना	डॉ. सुमन पलासिया	48
13	हिंदी आदिवासी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. शशिकला सालुंके, प्रा. सविता तोडमल	52
14	वृजेश सिंह की गज़लों में पर्यावरण चेतना	श्री भिकाजी कांबले	56
15	आधुनिक हिंदी कविता में अभिव्यक्त पर्यावरण चेतना	श्री अशोक पाटील	60
16	आधुनिक हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	श्रीमती ज्योति	64
17	पर्यावरण चेतना के रंग में सरावोर कवि पंत	प्रा. स्मिता मिस्त्री	70
18	राष्ट्रकवि डॉ. वृजेश सिंह की गज़लों में पर्यावरण चेतना	प्रा. रवींद्र ठाकरे, प्रो. डॉ. अनिता नेरे	74
19	कवि सुमित्रानंदन पंत के काव्य में पर्यावरण चेतना	प्रा. हर्षल बच्छाव	80
20	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. संजय धोटे	84
21	कामायनी महाकाव्य में पर्यावरण चेतना	हंसा बागरे	90
22	हिंदी काव्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. नज़मा मलिक	97
23	कुइयांजान उपन्यास में पर्यावरण चेतना	प्रा. युवराज गातवे	102
24	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना	प्रो. डॉ. जयश्री गावित, वंदना जाधव	105
25	हिंदी काव्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. सुनिल पाटील	108
26	मीठी नीम: पर्यावरण संरक्षण का आदर्श पाठ	डॉ. मीना सुतवणी	114
27	उषा प्रियंवदा के कथा साहित्य में पर्यावरण चेतना	श्रीमती शब्रीना नाज	120
28	पर्यावरण के प्रहरी संत कवि	काग चांगाभाई मगनाजी	123
29	कवि सुमित्रानंदन पंत प्रकृति और वैश्विक महामारी	दिलीपकुमार गावित, डॉ. जशवंतभाई पंड्या	127
30	बाल कविताओं में पर्यावरण चिंतन	डॉ. गणेश शेकोकर	130
31	कामायनी में पर्यावरण चेतना	प्रा. शांताराम बलवी	137
32	विनोद चन्द्र पाण्डेय की कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. मनोहर माधवराव जगधाडे	142
33	तालाव हमारे प्रेरणाश्रोत	डॉ. सुनिल चव्हाण	144
34	पर्यावरण की उपयोगिता एवं पर्यावरण संरक्षण : एक अध्ययन	डॉ. गीता, डॉ. ओकेंद्र	148
35	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. भरत शेणकर	156
36	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. मिनल बर्वे	159

कठिण बना देता है। और इस बहाने अपनी झूठी भक्ति का प्रदर्शन करता है। पहले ही समाज में वांछु प्रदुशण, जल-प्रदुशण की समस्या है मानव निर्मित है जो मानव के साथ पुर्ण सजीव सृष्टी को परेषान कर रही है।

इस कहानी में यह काल्पनिक कथा है। किंतु लेखक परसाईजी का मूल उद्देश्य कल्पना के माध्यम से समाज का यथार्थ बताना है। कहानी का सारांश यह है की, एक छोटे से गह्व में भगत देर रात तक सुबह जल्दी ही बड़ी आवाज में स्पीकर लगा देता था। सब लोक श्रद्धावष कुछ नहीं कहते थे। अनेक लोगों की नींद में बाधा आ रही थी। एक दिन इस भगत की मृत्यु हो जाती है। उसे पूरा विष्वास है की उसे स्वर्ग ही प्राप्त होगा किंतु स्वर्ग का चौकीदार उसे रोक लेता है और कहता है की स्वर्ग का टिकिट तुम्हें नहीं मिला है। यह सुनते ही भगत को क्रोध आता है। वह अपने काम को बताता है। भगवान की झूठी प्रशंसा करने पर उसे स्वर्गमें देवताओं द्वारा डाट पडती है। तब वह आत्मप्रशंसा एवं गर्व के साथ कहता है कि, मुझे स्वर्ग में जगह दे दो वह मेरा अधिकार है। तब भगवान कहते है की, तुमने ऐसा क्या काम किया जो तुम्हें स्वर्ग में जगह मिले। तब भगत कहता है की मैं लाऊड स्पीकर लगाकर लोगों को भजन सुनाता था। उधर सभी मिठाईवाले, सिनेमावाले, लाऊडस्पीकर लगाते है। तब भगवान क्रोध में आकर कहते है मैं कोई बिकाऊ माल हू जो मेरा स्पीकर लगाकर विज्ञापन कर रहे हो। तुम्हारे इस व्यवहार से स्वर्ग में सब लोग मेरी हँसी उडाते है। तुम्हारे स्पीकर लगाने से अनेक लोगों भक्ती की जगह अधिकतर मुझसे घृणा करने लगे है। तुमने मुझे बदनाम कर दिया। हे भगत तुम पर धरती के कुछ लोगो की हत्याओं का आरोप है। यह सुनते ही भगत दुःखी एवं क्रोधी हो गया। वह भगवान से इसका सबूत महंगने लगा। तो भगवान कहते है यह देखो तुम्हारे मुहल्ले का रामनाथ मास्टर यह विमारी से नहीं तुम्हारे लाऊड स्पीकर से मरा है। डहक्टर ने उन्हे आराम करने की सलाह दि थी लेकिन तुम्हारे स्पीकर के कारण उनकी नींद टूट जाती थी। परिणाम वे मर गये। और यह दूसरा व्यक्ति देखो यह युवक परीक्षा में फेल हो गया था। तब उसने आत्महत्या कर ली। तब भगत को अपनी गलती समझ में आ गयी। जब भगवान कहते है कि, 'तुम्हारे पापो को दखते हुए मैं तुम्हें नरक में डाल देने का आदेश देता हूँ।'

भगत की गत कहानी की कथा सौ प्रतिषत काल्पनिक है। यहा लेखक परसाई का मूल उद्देश्य, धर्म - अधर्म भक्ति की कथा बताता नहीं है। बल्कि समाज में आज भी कुछ लोग अनावश्यक ध्वनि का प्रयोग कर ध्वनि प्रदुशण को बडा रहा है। और पर्यावरण में अनेक मानव निर्मित बाधाए निर्माण कर है।

मनुश्य के स्वस्थ एवं सुंदर जीवन के लिए ऐसे ढोंग, आडंबरो, पाखंडो से दूर रहकर इसपर गंभीरता पूर्वक चिंतन करने की आवश्यकता प्रस्तुत व्यंग रचना में व्यक्त हुई है। और आज साहित्य के माध्यम से पर्यावरण चेतना का एक महत्वपूर्ण सामाजिक, जागृतता का संदेश दिया जा रहा है जो निसंदेह प्रशंसनीय है। और आनेवाली अनेक मनुश्य पीढीयो, सजीव सृष्टी के स्वास्थ के लिए पर्यावरण के प्रति संवेदनशिल होना मानव जीवन के साथ सजीव सृष्टि के लिए मंगलमय होगा इसमें संदेह नहीं।

संदर्भ

- १) गद्य वैभव - संपादकीय
- २) योजना - जर्नल जून २०२१
- ३) पर्यावरण एवं परिस्थितीकी

हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना

डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल,

तहसील- त्र्यंबकेश्वर, जिला- नासिक

Email-

, मोबाइल नं. 9158989304

सारांश :-

प्रकृति और मानव का शाश्वत संबंध है। मानव ने सर्वप्रथम प्रकृति माँ की क्रीड में ही आँखें खोली और उसकी क्रीड में ही बड़ा हुआ। प्रकृति के अदभूत क्रियाकलापों से उसकी हृदयस्थ अनेक भावनाओं, भय, विस्मय, प्रेम आदि का स्फुरण हुआ। प्रकृति नटी के विभिन्न क्रिया-कलापों की नियमितता ने उसे आकर्षित किया और उसके मन में अनेक कार्य करने की इच्छा उत्पन्न हुई। अर्थात् प्रकृति के सहयोग से ही मानव कर्मशील बना। प्रकृति मानव के सुख-दुख की चिर-संगिनी है। प्रकृति की गाथा मानव-मात्र की आनंद-कष्टमयी संयोग-वियोगमयी, योग-भोगमयी, प्रवृत्ति-निवृत्तिमयी, लौकिक-पारलौकिकमयी भावनाओं की गाथा है। तात्पर्य यह है कि मानव जीवन पर प्रकृति ने अपनी एक अमिट छाप छोड़ी है। उसके कोमल-सौम्य रूपों को देख मानव मन उल्लसित होता है। सच्चाई यह है कि मानव मन कि वृत्तियों के परिष्कार सुधार करने में प्रकृति का बहुत बड़ा हाथ होता है।

संबोध शब्द :- प्रकृति, पर्यावरण, कविता, चेतना, प्रेरणा, विश्व, समाज, मानव, पृथ्वी, जीवन, भविष्य, सौंदर्य, परंपरा आदि।

विषय प्रवेश :-

साहित्य मानव जीवन का प्रतिबिम्बित रूप है। मानव जीवन की अभिन्न अंग प्रकृति को भी साहित्य में स्थान दिया गया है। अनादि काल से ही कविगण प्रकृति से काव्य-रचना करने की प्रेरणा लेते रहे हैं। इतिहास साक्षी हैं कि भारतीय साहित्य के महान कवियों यथा आदि कवि वाल्मीकि, महर्षि व्यास, कालिदास आदि कि अमर वाणी प्रकृति की प्रेरणा से ही प्रस्फुटित हुई है। हमारे प्राचीन वेदो ऋग्वेद सामवेद यजुर्वेद एवं अथर्ववेद में पर्यावरण के महत्व को दर्शाया गया है। हिंदी साहित्य में आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक प्रकृति को हमेशा विशिष्ट स्थान मिला है। पर्यावरण चेतना की समृद्ध परंपरा हमारे साहित्य में रही है, वह आज भी उतना ही प्रासंगिक है।

प्रसिद्ध कवि रूपेश कन्नौजिया की पंक्तियां हैं-

प्रकृति तो हमेशा ही मेरी सुंदर मां जैसी है,
गुलाबी सुबह से माथा चूम कर हंसते हुए उठाती है,
गर्म दोपहर में ऊर्जा भर के दिन खुशहाल बनाती है,
रात की चादर में सितारे जड़कर मीठी नींद सुलाती है,
प्रकृति तो हमेशा ही मेरी सुंदर मां जैसी है,

आदिकालीन कवि विद्यापति की रचित पदावली प्रकृति वर्णन की दृष्टि से अद्वितीय है-

मौली रसाल मुकुल भेल ताव
समुखहिं कोकिल पंचम गाया

भक्तिकालीन कवियों में कबीर, सूर, तुलसी, जायसी आदि की रचनाओं में प्रकृति का कई स्थलों पर रहस्यात्मक- वर्णन हुआ है। तुलसी ने रामचरितमानस में सीता और लक्ष्मण को वृक्षारोपण करते हुए दिखाया है

तुलसी तरुवर विविध सुहाए
कहुं कहुं मिया कहुं लखन लगाए।

प्रकृति और मनुष्य का संबंध पुराना है। पर्यावरण और जीवन की अभिन्नता से सभी परिचित हैं। पर्यावरण की स्वच्छता, निर्मलता और संतुलन से ही संसार को वचाया जा सकता है। कोई भी कविता प्रकृति के बिना संभव नहीं है। प्राचीन साहित्य में कवियों की कविताओं में प्रकृति भरी पड़ी है। तुलसीदासजी की यह पंक्ति निरक्षरों तक को याद है-

बूंद अघात सहहिं गिरि कैसे
खल के वचन संत सहे जैसे।

रीतिकालीन कवियों में बिहारी, पद्माकर, देव, सेनापति आदि ने प्रकृति में सौंदर्य को देखा-परखा है। बिहारी का एक दोहा देखने योग्य है-

चुवत स्वेद मकरंद कत
तरु तरु तरु विरमाय
आवत दक्षिण देश ते
थक्यों बटोही बाय।

आधुनिक काल में प्रकृति के सौंदर्य का उपादान कूर दृष्टि का शिकार होना प्रारंभ हो जाता है मैथिलीशरण गुप्त के साकेत में चंद्र ज्योत्सना में रात्रि कालीन बेला की प्राकृतिक छटा का मुग्ध कारीवर्णन है-

चारु चंद्र की चंचल किरणें
खेल रही हैं जल थल में
स्वच्छ चांदनी बिछी हुई है
अवनि और अंबर तल में

छायावादी काव्य में प्रकृति का सूक्ष्म और उत्कट रूप दिखाई देता है। प्रसाद, पंत निराला, महादेवी वर्मा में पर्यावरण चेतना यत्र-तत्र पाई जाती है। पंत को तो प्रकृति का मुकुमार कवि भी कहा गया है। पंत की यह पंक्तियां देखने योग्य हैं-

छोड़ दुरुमों की मूड छाया
तोड़ प्रकृति से भी माया
वाले तेरे बाल जाल में
कैसे उलझा हूं लोचन

प्रसाद ने प्रकृति को ही सौंदर्य और सौंदर्य को ही प्रकृति माना है। प्रसाद की कामायनी का पहला ही पद पर्यावरण का उत्कृष्ट उदाहरण है-

हिमगिरि के उत्तुंग शिखर पर
एकबैठ शिला की शीतल छांह
एक पुरुष भीगे नयनों से
देख रहा था प्रलय प्रवाह

छायावादोत्तर कविता अर्थात् प्रगतिवादी काव्य में भी प्रकृति वर्णन दिखाई देता है। आलोच्य कवि दिनकर जी में मानव जीवन उसकी समस्याओं के प्रति जितना आग्रह एवं उत्सुकता है, उतना प्रकृति के प्रति नहीं, फिर भी प्रकृति का मानव जीवन के साथ अविच्छिन्न संबंध होने की वजह से वे प्रकृति के प्रभाव से बिल्कुल अप्रभावित नहीं रह सके हैं। प्रकृति के प्रति दिनकर जी का झुकाव स्वाभाविक ही रहा है। यही कारण है कि इनके प्रकृति चित्रण में सर्वत्र स्वाभाविकता देखने को मिलती है। दिनकर जी के काव्य में प्रकृति वर्णन अनेक रूपों में हुआ है। 'रेणुका', 'रसवंती', 'नीलकुसुम', 'रश्मीरथी' आदि काव्य ग्रंथों में प्रकृति वर्णन पाया जाता है। 'उर्वशी' में अनेक स्थलों पर प्रकृति का दिनकर जी ने प्रतीक रूप में प्रयोग किया है। उसका कतिपय उदाहरण है-

"पृथ्वी पर है चाह प्रेम को स्पर्श मुक्त करने की,
गगन रूप को वाहों में भग्ने को अकुलाता है।
गगन भूमि दोनों अभाव से पुरित है दोनों के,

अलग-अलग हैं प्रश्न और हैं अलग-अलग पीड़ाएँ।"

जनकवि प्रगतिशील चेतना के वाहक नागार्जुन की कविता प्रकृति जीवन के सुख-दुख की अभिव्यक्ति है। कवि प्रकृति में एक सामाजिक जीवन की कल्पना करते हैं। 'हजार-हजार बाहोंवाली' काव्य संग्रह में प्रकृतिक सौंदर्य का वर्णन करते हुए प्रकृति को जहाँ कष्टदायी पाते हैं, वहाँ वे कष्ट को भी व्यक्त करते हैं। यथा-

"हजार बाहों वाली शिशिर बिप कन्या / उतरी लेकर साँसों में प्रलय की बन्धा।"

'युगधारा' काव्य संग्रह में प्रकृति के माध्यम से अपने जीवनानुभवों को नागार्जुन अभिव्यक्ति देते हैं। इस संग्रह की 'ऋतु संधि', 'जयति-जयति बरसात', 'बादल को घिरते देखा है' और 'रजनीगंधा' जैसी कविताएं नागार्जुन के सौंदर्यबोध को रूपायित करती हैं। प्रकृति की मादक मोहक छवियों से युक्त काव्य संग्रह 'सतरंगे पंखोंवाली' उल्लेखनीय है, जिसमें प्रकृति श्री की गंध बिखरनेवाली कविताएं हैं। 'प्यासी पथराई आँखें' काव्य संग्रह की अनेक कविताओं में ग्राम प्रकृति की सुषमा के बिम्ब अंकित हैं। 'तुमने कहा था' काव्यसंग्रह में नौ कविताएं प्रकृति केंद्रित हैं। 'खिचड़ी विप्लव देखा हमने' संग्रह में भी प्रकृति की छाया मौजूद है। 'आखिर ऐसा क्या कह दिया मैंने' काव्य संग्रह की अधिकांश कविताएं प्रकृति चित्रण से संबंधित हैं। "तालाव की मछलियाँ" संग्रह में 'रजनीगंधा' और 'चातकी' प्रकृति चित्रण से संबंधित कविताएं हैं। यथा-

"रजनीगंधा बनकर भू पर उतरी हो / अभिशापित देवमुता या कि परी हो
पुलकित होते तन-मन जगती है बाणी / जय जय जय जय कल्याणी।"

नवगीतकार डॉ. ओम प्रकाश मिह ने अपने कई गीतों में 'पर्यावरण की चिन्ता' को बखूबी उकेरा है। उनके एक नवगीत का छन्द में गीतकार ने लक्षणा के माध्यम से अपनी बात कही है।

"प्यासी आँखें, प्यासे पनघट, प्यासे ताल-तलैया!

बिना पानी के, यह जिन्दगानी, काँटों की है शैय्या!

आँख-मिचौनी करने आए वौराए बादल!!"

महानगरों की विभीषिका का सजीव चित्रण इस नव-गीत की उक्त पंक्तियों में पाठक देख सकते हैं। 'काँटों की शैय्या' और 'वौराए बादल' की लक्षणा से कवि की 'पर्यावरण-चिन्ता' मुखर हो उठी है। प्रणय भी आज 'पर्यावरण-चिन्ता' में कहीं जैसे झुलस-सा रहा है। गीतकार श्री राम अर्धर का एक गीत आज की स्थिति का आकलन कराने में सक्षम है।

"मैं तुम्हारी चंद्रिमा या रश्मियों का क्या करूँगा?

प्यास मेरे कष्ट में है और पनघट दूरियों पर!

पास में सागर-नदी के तीर की थाती नहीं है।

लहर या कोई हवा भी, गीत तक गाती नहीं है!!

मैं मधुर शहनाइयों या उत्सवों तक जा न पाया,

किन्तु सुनता जा रहा हूँ, एक आहट दूरियों पर!"

आज के साहित्य-साधक की यह 'पर्यावरण-चिन्ता' इक्कीसवीं सदी का 'चिन्तन' बन सकी, तो शायद आने वाले विश्व-मानव की जीवन-रक्षा हो सकेगी, अन्यथा राजनीति के पण्डितों ने तो चीखना शुरू कर दिया है-

'अगला विश्व-युद्ध 'पानी' के लिए ही लड़ा जाएगा':

आज के शब्द-साधकों का यह संकल्प पूरे विश्व-समाज का पावन धर्म बन जाए, तो विश्व-मानव निश्चय ही आसन्न विनाश की विभीषिका से बच सकेगा!

पर्यावरण चेतना :

एक प्रयास जागरूकता का किसी विद्वान ने सत्य कहा है कि पर्यावरण को यथावत छोड़ दिया जाए तो वह निरंतर लाखों सालों तक जीवन का सहारा बन सकता है। ...शून्य या खाली स्थान में जीवन संभव नहीं होता। जीवन की उत्पत्ति ही पर्यावरण में हुई है और पर्यावरण ही मानव जीवन को बनाए हुए है।

"तू बारिश के वास्ते, / आसमान मत कोस!

जब धरती बंजर करी, / तब न हुआ अफसोस!!"

आज के शब्द-साधकों का यह संकल्प पूरे विश्व- समाज का पावन धर्म बन जाए, तो विश्व-मानव निश्चय ही आसन्न विनाश की विभीषिका से बच सकेगा!

संदर्भ ग्रंथ:-

1. हिंदी साहित्य का इतिहास – डॉ. नरेन्द्र, नेशनल पब्लिशिंग हाउस नई दिल्ली
2. नागार्जुन की हिंदी कविता संवेदना और कला – डॉ. रवि श्रीवास्तव
3. रामधारी सिंह दिनकर के साहित्य में जीवन मूल्य – डॉ. शोभा मूर्यवंशी, विकास प्रकाशन
4. <https://www.bharaticollege.du.ac.in>
5. प्रकृति और काव्य – डॉ. रघुवंश, नेशनल पब्लिशिंग, दिल्ली

RESEARCH JOURNEY

Category

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 3.452

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

Due to large number of application please allow us time to update your

Research Journey

SJIF 2019:

6.625

Previous evaluation SJIF

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

2018 6.428

2017 6.261

2016 6.087

2015 3.986

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Recycle Evaluation Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

	Research Journey
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2019
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Country	India
Journals character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor in chief	Prof. Dhanraj Dhangar
	M.G.V'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YELOLA, DIST NASHIK
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

February 2022

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY*International E-Research Journal*

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue - 286 (B)

हिंदी साहित्य में आदिवासी चेतना

अतिथी संपादक :

डॉ. उज्जन कदम, (प्राचार्य)

समाजश्री प्रशांतदादा हिरे कला, विज्ञान

एवं वाणिज्य महाविद्यालय, नामपुर,

तह. बागलान, जि. नासिक (महाराष्ट्र)

विशेषांक संपादक :

प्रा. हर्षल बच्छाव

विशेषांक सह-संपादक :

प्रा. रवींद्र ठाकरे

प्रा. अनंदा पवार

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अनुक्रमणिका

व.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
०१	'घरनी आवा' नाटक में चित्रित आदिवासी चेतना	डॉ. योगिता हिरे, प्रो. डॉ. अनिता नेरे	०७
०२	आदिवासी सम्राट : वर्तमान दशा और दिशा	डॉ. अशोक जाधव	१३
०३	महादेव टोप्यो की कविताओं में आदिवासी चेतना	प्रो. डॉ. विभाऊ भोरे	१७
०४	हिंदी काव्य विधा में आदिवासी चेतना	डॉ. पुनम बोरसे	२२
०५	हिंदी काव्य में आदिवासी चेतना	डॉ. रावाराय शैवाले	२९
०६	आदिवासी कहानियों में चेतना के स्वर	डॉ. रघुनाथ वाकळे	३३
०७	कवि वृंदेश सिंह की रत्नों में अभिव्यक्त आदिवासी चेतना	प्रा. रविंद्र छक्के, प्रो. डॉ. अनिता नेरे	३८
०८	आदिवासी विमर्श	प्रा. के. के. बच्छाव	४३
०९	लोक संस्कृति का संवाहक - आदिवासी सम्राट	डॉ. कपोदा मेहरा	४५
१०	हिंदी काव्य नाटक विधा में आदिवासी चेतना	डॉ. व्ही. डी. सूर्यवंशी	४९
११	निर्मला पुनल की कविताओं में आदिवासी स्त्री विमर्श	प्रा. हंसा बाबरे	५२
१२	हिंदी मौखिक उक्तिराम में आदिवासी चेतना	डॉ. ज्योती रामोड	५७
१३	गजेंद्र अक्करी के उपन्यास में आदिवासी विमर्श	डॉ. सीताबाई पवार	६०
१४	हिंदी कविताओं में आदिवासी चेतना	डॉ. योगिता घुमरे	६४
१५	उपन्यास साहित्य में चित्रित आदिवासी जीवन संघर्ष	प्रा. निलेश पाटील	६७
१६	हिंदी साहित्य में आदिवासी चेतना	प्रा. निलेश देशमुख	७०
१७	कथाकार मंजीव के 'घान' उपन्यास में चित्रित आदिवासी चेतना	डॉ. अनिता राखवंशी, प्रो. डॉ. अनिता नेरे	७४
१८	आदिवासी सम्राट और हिंदी नाटक	डॉ. दीपा कुक्कर	७९
१९	हिंदी उपन्यास विधा में आदिवासी चेतना	डॉ. वावामाहेव रसूल शेख	८५
२०	हिन्दी साहित्य में आदिवासी चेतना	प्रा. जयदीप पाठनवार	८८
२१	२१ वीं सदी के हिंदी काव्य में आदिवासी चेतना	डॉ. संदिप देवरे	९१
२२	'मौन घाटी' उपन्यास में आदिवासियों का सामाजिक जीवन	प्रा. हर्षल बच्छाव, प्रो. डॉ. अनिता नेरे	९४
२३	हिंदी काव्य विधा में आदिवासी चेतना	प्रा. दिपक अहिरे	९७
२४	समकालीन आदिवासी साहित्य में जन चेतना	प्रा. राकेश पवार	१००

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop further literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

हिंदी काव्य विद्या में आदिवासी चेतना

डॉ. पूनम बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,

हनुमान, तहसील-धर्मकेसर, जिला-नागिक

Email:- punamborase@gmail.com

Mobile - 9158969304

सामान्यतः "आदिवासी" शब्द का प्रयोग किसी भौगोलिक क्षेत्र के उन निवासियों के लिए किया जाता है जिनका उस भौगोलिक क्षेत्र में ज्ञान इतिहास में सबसे पुराना संबंध रहा हो। विशिष्ट भाग के प्राचीनतम निवासियों के लिए भी इस शब्द का उपयोग किया जाता है। आदिवासी के समानार्थी शब्दों में देशज, मूल निवासी, जनजाति, सिम्रित, बर्बर, ईंडोइटेनम आदि शब्द प्रचलित हैं। आदिवासी लोक में साहित्य महित विविध कला-साधनों का विकास तथाकथित मुख्यधारा में पहले हो चुका था, लेकिन वहाँ साहित्य मूलन की परंपरा लिखित रूप में न होकर मौखिक रूप में रही। कुछ जनभाषा में होने और मना प्रतिष्ठानों में दूरी की वजह से भी वह साहित्य आदिवासी समाज की तरह उपेक्षा का शिकार हुआ। आदिवासी जीवन परंपरा और समाज में साहित्य जैसी कोई बड़ धार्मिक परंपरा नहीं है। दैनंदिन रूप में वाचिक रहा आदिवासी समाज एक ऐसी मना रहित सभ्यता और संस्कृति का वाहक है जिसमें 'वायदे', 'करान', 'दम्नावेत्र' आदि के लिए लिखित साहित्य की आवश्यकता नहीं थी। इस संदर्भ में वाहक मोनवणे कहते हैं कि - 'लिखित ही केवल साहित्य होता है वह कहना ही आदिवासियों की दृष्टि में असंभव है। साहित्य और कला, साहित्य और जीवन के बीच जो दीवार खड़ी है, उन दीवारों का आदिवासी समाज में कुछ भी स्थान नहीं है। इन व्याख्याओं को बदलना जरूरी है क्योंकि आज आदिवासी समाज में बड़े प्रधान, लोकरीत और ताटक तथा अनेक अन्य कलाएँ विद्यमान हैं जिसे शब्दबद्ध नहीं किया गया है। हजानों वर्षों से चली आ रही परंपराएँ कभी बर्मी नहीं। वे परंपराएँ आज भी मौखिक रूप में आदिवासी जीवन का अभिन्न अंग रही हैं।'

आदिवासी साहित्य का भूगोल, समाज, भाषा, संदर्भ और साहित्य में उन्नी तरह भिन्न है, जिस प्रकार स्वयं आदिवासी समुदाय। यही अलगाव का भिन्नता उनकी प्रमुख विशेषता है। दो दशक पूर्व हमारी केन्द्रीय सरकार द्वारा आदिवासी उदात्तकरण की नीतियों ने वाजारवाद का रास्ता खोला। तभी से मुक्त व्यापार एवं वाजार के नाम पर मुनाफे और लूट का पछड़े आदिवासियों के जल, जंगल, जमीन में भी आगे जाकर उनके जीवन को दांव पर लगा रहा है। वाजार और मना के बड़जोड़ ने आदिवासियों के समस्त अस्तित्व एवं अस्मिता का संकट खड़ा कर दिया। जब मना अस्तित्व और अस्मिता का हो तो उसका प्रतिरोध होना भी स्वाभाविक है। सामाजिक एवं राजनीतिक प्रतिरोध के अलावा कला एवं साहित्य के माध्यम से भी प्रतिरोध किया गया। उन्नी के परिणामस्वरूप आदिवासी साहित्य विमर्श केंद्र में आया।

देश की आजादी के बाद आदिवासी स्वायत्तता के लिए सरकार सिंह मुंडा के नेतृत्व में भारतीय राजनीति ने लेकर साहित्य तक में आदिवासी चेतना के स्वर सुनाई देने हैं। उनके बाद के आदिवासी लेखन को साहित्य के विकास क्रम के रूप में देखा जा सकता है, जिसमें समय-समय पर गैर-आदिवासी साहित्यकारों ने आदिवासी जीवन और समाज को अभिव्यक्त किया है। आदिवासियों पर जो साहित्य लिखा गया है उसमें या तो आदिवासियों के प्रति महानुभूति का भाव है या उनके बाह्य दिखावाओं को दर्शाया गया है। इस संदर्भ में रमेशचंद्र मीणा कहते हैं कि - "आदिवासी समाज को बहुत कम लोग जानते हैं क्योंकि लोग उतना ही जानते

जितना उन पर लिखा गया है। हिन्दी साहित्य में बहुत से विमर्शों की कृपया में आदिवासी-विमर्श की गुँज कम दिखलाई पड़ती है।

हिन्दी भाषा में अधिकांश साहित्य गैर-आदिवासी रचनाकारों के द्वारा लिखा जा रहा है। जैसे आदिवासी रचनाओं एवं लेखकों की उपस्थिति बीसवीं शताब्दी के दमरे वा नीमरे दशक में मिलने लगती है, किन्तु वे रचनाएँ एवं लेखक मुख्यधारा के साहित्य में समाहित नहीं किए गये हैं। अब आदिवासियों ने स्वयं अपनी पीड़ा को अभिव्यक्त करने का लेखन कार्य किया है। आज उनमें अपनी अस्मिता की छापदाहृत और वैचैनी माफ़ देखी जा सकती है। जिसका परिणाम यह हुआ कि आदिवासी रचनाकार अपनी मूल भाषा में साहित्य सृजन कर रहे हैं।

आदिवासी साहित्य में महानुभूति और स्वानुभूति के सवाल को लेकर निरंतर बहस जारी है। महानुभूति के तौर पर लिखते वाले रचनाकार भी स्वानुभूति को अधिक महत्व देते हैं, इसलिए वे भोगे हुए वस्तु पर लिखते वाले लेखकों को अधिक महत्वपूर्ण मानते हैं। महानुभूति और स्वानुभूति विवाद को लेकर दो धारणाएँ विकसित होती हैं - पहली है, 'भोक्ता की पीड़ा और अनुभूति की प्रमापिकता तथा दूसरी है, स्थिति के प्रति कल्पा और महानुभूतिपरक दृष्टि। अनुभूति की प्रमापिकता को स्पष्ट करने हुए नीम माहनी लिखते हैं कि - 'मेरी नजर में उसी रचना में खराब होना, जिसके सृजन में लेखक का समूचा सर्वनात्मक व्यक्तित्व यानी उसका संवेदन, उसकी कल्पना, उसका चिंतन और उसकी दृष्टि सक्रिय होते हैं। पर जहाँ तक लेखक के सृजन का सवाल है, किसी भीमा तक ही इन अपेक्षाओं की उपयोगिता रहती है। क्योंकि मूलतः लेखक का संवेदन ही उसे गान्ता मुझता है। लेखक का सर्वनात्मक व्यक्तित्व इन अपेक्षाओं में नहीं बनता, वह उनके अपने संस्कारों, अनुभवों, चिंतन, पठन-पाठन और उसकी मूल में बनता है। हाँ, जिस माहौल में वह जीता और नाँम लेता है, उस माहौल के प्रति वह निश्चय ही उत्तरोत्तर सचेत होता जाता है।'

आदिवासियों के हितों के लिए लिखा गया साहित्य ही सही अर्थों में आदिवासी साहित्य होता है, चाहे वह स्वानुभूति का हो वा महानुभूति का। लेकिन आदिवासी लेखक और चिंतक इस बात से पूर्णतः सहमत नहीं होते हैं। वे गैर-आदिवासी लेखकों द्वारा रचे गये साहित्य को 'आदिवासी चेतना' या आदिवासी महानुभूति का साहित्य कहकर नकार देते हैं। उनके पीछे उनका तर्क है कि आदिवासी की पीड़ा, दुःख-दर्द को वह स्वयं ही जान सकता है और वही पूरी ईमानदारी से इसको अभिव्यक्त कर सकता है। गैर-आदिवासियों के रचना-संसार में दृष्टा की महानुभूति और कल्पा हो सकती है, 'भोक्ता की पीड़ा और अनुभूति की सज्जाई नहीं हो सकती है। इसके लिए आदिवासी जीवन की समझ और दृष्टि का विकसित होना अत्यंत आवश्यक है। इस संदर्भ में नमपिका गुना कहती है कि - 'गैर-आदिवासी भी संवेदना और महानुभूति से उनके लिए साहित्य लिखे, तो क्यों बना करता है उन्हें ? पर वह उनका अनुभवजन्य साहित्य प्रामाणिक आदिवासी साहित्य नहीं माना जा सकता है। इसे उनके महत्त्व करने की, उनके अहमासों की अभिव्यक्ति माना जा सकता है। महानुभूति का साहित्य कहा जा सकता है।' दशमम साहित्य रचनात्मक विद्या है, जिसके सृजन का मनी को समानाधिकार है। लेकिन बाहरी महानुभूति की चेतना मात्र से उसमें सम्मिलित नहीं हुआ जा सकता है। गैर-आदिवासी रचनाकारों के लेखन में आदिवासियों के प्रति सच्ची महानुभूति, संवेदना और उनकी मृत्ति की चिंता एवं चेतना है तो उसे 'आदिवासी साहित्य' मानने में किसी भी प्रकार की कठिनाई नहीं होनी चाहिए।

आदिवासी साहित्य की पृष्ठभूमि के रूप में आदिवासी समाज की हजारों साल पुरानी साहित्य की मौखिक वा वाचिक परंपरा को रखा जा सकता है, जिसे पुरखा साहित्य कहा जाता है। वाचिक परंपरा में उपलब्ध आदिवासी साहित्य जहाँ प्रकृति और प्रेम के विविध रूपों के साथ स्थाव और वचाव का साहित्य है, वहीं समकालीन आदिवासी लेखन शोध के विविध रूपों के उद्घाटन तथा आदिवासी अस्मिता और अस्मिता

के संकटों एवं उनके खिलाफ हो रहे संघर्ष का साहित्य है। डॉ. गोपीराम अर्मा लिखते हैं कि - "आदिवासी साहित्य जीवनवादी साहित्य है। इनमें आदिवासियों के मूलभूत हकों से बेदखल करने वाली नभ्यना के प्रति विरोध की आवाज है। यह साहित्य आदिवासियों के अस्तित्व को बचाने के उपक्रम के रूप में मानने आया है।" 9 हिन्दी कथा साहित्य में आदिवासी मनाज के शोषण, उत्पीड़न, तनाव एवं बर्चनियों को स्थान मिला है। आदिवासी साहित्य में विक्रम की प्रक्रिया ने टकाने आदिवासी समुदाय के जीवन संघर्ष का सजीव चित्रण निरमा है। आदिवासी साहित्य की विषय-वस्तु कानिकारी भावना का बोल बनकर परिवर्तनकारी मोक्ष को माकार रूप देने में प्रयत्न की जा रही है। इस संदर्भ में गंगा मलय मीणा लिखते हैं कि - "यह उस परिवर्तनकारी चेतना का रचनात्मक हस्तक्षेप है जो देश के मूल निवासियों के वंशजों के प्रति किसी भी प्रकार के भेदभाव का पुनर्जागर विरोध करती है तथा उनके जल, जंगल, जमीन और जीवन को बचाने के हक में उनके 'आत्म निर्णय' के अधिकार के साथ खड़ी होती है।" आदिवासी साहित्य स्वाद-वचाव का साहित्य होने के साथ-साथ आदिवासी जीवन-दर्शन और कई मायनों में श्रेष्ठ साहित्य ने अलगाव रखने वाला साहित्य है। आदिवासी साहित्य विविध परंपरा एवं कला रूपों का एक समुच्चय है, जिसमें नारी कला विधाओं के साथ-साथ प्रकृति की भी एक समृद्ध और सुनिश्चित भूमिका होती है अर्थात् बहो कलाओं का आपस में अन्त्योन्त्यस्थित संबन्ध होता है।

आदिवासी जीवन और साहित्य पर साहित्य की इन विधा में लेखन कार्य हो रहा है। किन्तु साहित्य की नवमे प्राचीन विधा कविता में आदिवासी स्वर की व्यापकता प्रमुख रूप से देखी जा सकती है। वर्तमान समय में बहुत से कवियों/कवयित्रीयों ने अपने काव्य का विषय आदिवासी जीवन को बनाया है, उनमें से कुछ नाम प्रमुख हैं-

बाह्य मोनबणे, महादेव टोप्यो, ऐम कुबुर, निर्मला सुनुल, अनुज सुनुल, मधु कंकगिया, रमणिका गुता, हरिण म मीणा, वामन शेलके, विनायक तुकागम, भुरंग मेथाम आदि। आदिवासी लेखन की उभरती चेतना का नवमे मटीक और नारी चित्रण हमें बाह्य मोनबणे की 'स्टेज' नाम की कविता की इन पंक्तियों में मिलता है-

'हम स्टेज पर गए ही नहीं/बो हमारे नाम पर बनाई गई थी'

**हमें बुलाया भी नहीं गया/ऊँसनी के इशारे से/हमारी बगल दिखा दी गई/हम वहीं बैठ गए/हमें खून आवासी मि
ली/और वे स्टेज पर खड़े होकर/हमारा दुःख हमें ही बताते रहे 'हमारा दुःख अपना ही रहा/जो कभी उनका दुःख
नहीं'/हम बड़बड़ाए, अपनी शंकाएं बताई/वे' कल देकर सुनते रहे और हुंकारे.../हमारे कान पकड़कर हमें धम
काया/पाकी मॉसे- नहीं तो...."**

इस कविता में आदिवासी कवि ने अपने उस अहसान को चिह्नित किया है जिसमें उनका लेखन जुटा है। यह कविता आदिवासी लेखन में उभरती चेतना को परिभाषित और उस लेखन की जड़ों को रेखांकित करती है। आदिवासी साहित्य क्यों? यह कविता इस प्रश्न का जवाब भी देती है।

आदिवासी जीवन को महादेव टोप्यो की 'वामदी' शीर्षक कविता में सुवर्णन रंग में प्रस्तुत किया गया है-

'इस देश में पैदा होने का मतलब क्या है/बनते हो सार्ई?

नहीं?/देश में पैदा होने का मतलब है/अदमी का

जातियों में बैठ जाता/और मलती से बमर दुग हो गए पैदा जंगल में

तो तुम कहलाओगे/आदिवासी-बगवासी-मिरीबन वगैरह-वगैरह

अदमी तो कम से कम कहलाओगे नहीं।'

जंगल की रक्षा में ही आदिवासियों का अस्तित्व बचा रह सकता है। उनके पूर्वजों ने हजारों वर्षों में अपने साथ जंगल को और जंगल के साथ अपने को मिला लिया किन्तु अब दोनों के अस्तित्व का प्रश्न निर्माण हो गया है, इस कारण ऐसे कुछ आदिवासी नवयुवकों को अलकातने हुए कहती हैं-

**‘तानों अपना तरकसा
नहीं हुआ बोझरा अब तक
बिरसा जवा का वीर
सूरज के लाल ‘रोछा’ को
रखा दो अपनी हथेलियों की
रमीं सो हूँ**

कवि विनायक मुकागम ने अपने आपको कर्ष और एकलव्य की परम्परा में जोड़ते हुए आदिवासियों पर अनादि वर्षों में होने वाले अत्याचार की बात कही है। इसी अत्याचारी प्रवृत्ति को खत्म करने के लिए उनका कवि मन कह उठता है-

**‘मैं जना डानूँमा अत्याचारों के
निर्लज्ज दर्शन को
जो दर्शन मेरी आँखों की
जात पूछता है हूँ**

आदिवासी साहित्यकारों में भुवंग मैथाम एक चर्चित नाम है, जिनके प्रथम काव्य संग्रह ‘उलबुलान’ को राज्य एवं राष्ट्रीय स्तर के पुरस्कार प्राप्त हुए हैं। इसी काव्य संग्रह की ‘गाँव प्यार’ कविता में विभिन्न पादग्रियों की पोल खोलते हुए कहते हैं-

**‘वे आएँ तब
उनके हाथ में था बायबल
और हमारे हाथों में बगीचा
वे बोले ईश्वर के पास शेर नहीं है
कोई काला या गोरा, करो प्रार्थना
बंद करो आँखें, हमने बंद की आँखें
जब अशा से आँखें खोली तो देखा
उनके हाथ में जमीं थी
और हमारे हाथ में बायबल’**

भूमंडलीकरण के इस दौर में आदिवासियों की स्थिति ना घर की ना बाट की हो गई है। एक ओर भारत सरकार के मुनहरे मफते और दूसरी ओर अपनी नुस्ती में खिसकती जमीन के बीच यह पिसते जा रहे हैं। वामन श्रेष्ठ के आदिवासी की इस स्थिति को अपनी कविता में इस प्रकार दर्शाते हैं-

**‘सच्चा आदिवासी
कटी स्वयं की तरह बटक रहा है.....’**

कहते हैं हथारा देश

झुंझुकी सदी की ओर बढ़ रहा है।

अनुज पुनः आदिवासी कविता के एक महत्त्वपूर्ण कवि हैं। उनकी कविताएँ ज्यादा मध्यम में प्रकाशित नहीं हुई हैं परन्तु जितनी भी कविताएँ सामने आई हैं उनमें उनकी मजबूत संवेदनशील प्रभावित प्रतिरोधी कवि-संवेदना का स्पष्ट प्रमाण मिलता है। 'पूर्वावादी विकास-प्रक्रिया से पैदा हुए अमानवीय-विस्थापन, आदिवासी राजनीति के पुर्नसंरक्षण, धर्मोत्तरण की राजनीति जैसे मुद्दों को एक साथ उठाते हुए वे हमारे समय में आदिवासियों द्वारा अपने अस्तित्व की रक्षा के लिए किये जा रहे प्रयत्नों की 'अव्योमिन उत्तुलना' की संज्ञा देते हैं। पूर्वावादी कूट-

तंत्र में यह उत्तुलना उन साधारण और बेवस आदिवासियों द्वारा लड़ा जा रहा है..

कंकड़ से दबी सगंडी की तरह दबी रह बायी है बिनके जीवन

की सदापश्चिन्नुल मौना।

मशहूर कवि हरिग्राम मौगा अपनी कविता में आदिवासियों की समस्याओं को चित्रित करते हुए लिखते हैं कि, उन्होंने अब तक अपने लिए न कोई घर बनाया है और उन्हें इस बात का कोई अफसोस भी नहीं है-

'हमें पता नहीं

हम बन्दर की औलाद हैं

या भगवान की संसा

मगर पैदा अदम-जात हीं हुए

नहीं छोड़ी हमने हिफ्तबती मुहिम

सौसमों के खिलाफ

घर नहीं बनाये

मगर बेघर सहस्र नहीं किया

रहे अपरिग्रही फिर भी धनी...

आदिवासी स्त्रियों की पीड़ा का बहुत ही सुन्दर तथा बेबाक वर्णन निर्मला पुनः की कविताओं में दिखाई पड़ता है। 'आदिवासी लड़की की पीड़ा को मुखर करती हुई निर्मला पुनः कहती हैं कि कोई भी आदिवासी लड़की किसी शहरी लड़के से ज्यादा पसंद नहीं करती, इसके कई कारण हैं-

जैसे वह शहरी में बसता है, बॉम्बूरी की धूल में अपरिचित है, घर के नामने अंगन नहीं आदि-

आदि पर इन सबमें एक कारण अहम है- जो उनकी दशा और मनोदशा की कहानी कह सकता है-

'बापू! मुझे उतनी दूर मत ब्याहना

वहाँ मुझे मिलने खने की खातिर

घर की बकरियाँ बेचनी पड़े तुम्हें।

इतना ही नहीं शहरी लोगों की मानसिकता को बेनकाब करती हुई निर्मला पुनः लिखती है-

'ये उनके झलपन से डूषा करते हैं, अनपढ़ होने पर व्यंग्य करते हैं, भाषा का मजाक उड़ाते हैं, हिकारत से देखते हैं, उनके हाथों से पानी नहीं पीते हैं, उनकी नजरों में इनका सब कुछ अप्रिय है किन्तु-

प्रिय है वो नम मेरे पसीने से पुष्ट हुए अनाब के दावे,

जंगल के फूल, फल, लकड़ियाँ

खेतों में उभी सम्बिम्बर्धन की मुर्तियाँ

उन्हें प्रिय है

मेरी सदराई देहमेरी सांस प्रिय है उनहीं ॥१२॥

प्रत्येक समाज को आगे बढ़ने के लिए केवल बाहरी वृद्धियों से ही नहीं लड़ना पड़ना बल्कि उसे अपने अन्दर की वृद्धियों से भी लड़ना होता है। आदिवासी समाज भी इन वृद्धियों से लड़ रहा है। आदिवासियों की जीवन चर्या में शराब से होने वाले दुष्परिणाम भी वहाँ व्यक्त किए गए हैं, अपने ही समाज के प्रधान या मुखिया की प्रवृत्ति को व्यक्त करती हुई निर्मला पुनूल कहती हैं-

कैसा विकरल है

तुम्हारी बस्ती का प्रभाव

जो सिर्फ एक बोलत विदेशी दारु में

रख देता है

पूरे गाँव को मिरवी

और ले जाता है

लकड़ियों के स्रुर की तरह

लादकर अपनी मादियों में

तुम्हारी लकड़ियों को

हजार पॉच-सौ

हथेलियों पर रखकर

कहाँ गया वह परदेसी

जो भादी का ड्रॉस रचाकर

तुम्हारे ही घर में

तुम्हारी बहन के साथ

साव-दो-साव रहकर अचानक मायब हो गया?"

निष्कर्ष :

आदिवासी साहित्य सिर्फ प्रयोगों में लिखित कल्पना, अनुभव, भाव, विचार और यथार्थ की कलात्मक स्वानुभूति या सहानुभूति की अभिव्यक्ति नहीं है, बल्कि वह मानवीयता सहित समस्त जीव-जगत, प्रकृति और समाज का जीवंत दस्तावेज है जो आध्यात्मिक अनुष्ठानों, दैनिक क्रियाकलापों और विविध कलात्मक अभिव्यक्तियों एवं अभिव्यक्ति के विभिन्न रूपों के माध्यम से निरंतर प्रदर्शित होता रहता है। समकालीन आदिवासी साहित्य ने उदारवादी वैश्विक परिदृश्य में समस्याओं से जुड़ते आदिवासियों के जीवन-मंच एवं चुनौतियों को भी सामने रखा है। आदिवासी साहित्य प्रायः मौखिक रूप में ही परंपरागुमान पीढ़ी-दर-पीढ़ी

हस्ताक्षरित होता रहा है, किन्तु आज समाज में उनकी अभिव्यक्तियाँ निश्चित रूप में यथार्थ निरूपण का पट्ट आग्राम बनकर उभरी है। वर्तमान में आदिवासी जीवन और चेतना से संबंधित साहित्य एवं आलोचना साहित्यिक संसार में अपनी पैठ बनाने के दौर में गुजर रही है। आदिवासी साहित्य एक आवासी नहीं है, वह बहुआयामी है। जिसमें हमें विविध कलात्मक अभिव्यक्तियों एवं प्रदर्शनों का सामूहिक महज जीवन का प्रस्तुतीकरण दिखाई देता है। आदिवासी साहित्य एक जीवन परंपरा है, क्योंकि इसका आधार वाचिकता है जो शब्दों के नये प्रयोग और अनुभव से सदैव नवीनतम बना रहता है।

संदर्भ सूची :

1. देव, वंदना (मं.), आदिवासी दर्शन और साहित्य
2. सुमा, रमणिक (मं.), बुद्धन आन आदमी
3. आदिवासी साहित्य एवं संस्कृति, संपादक विभाषा शर्मा/ दत्ता कोल्हाने
4. आदिवासी साहित्य विविध आग्राम, संपादक डॉ. रमेश कुमार

Category

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanya Changan & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 1.452

Research Journey

Info

SJIF 2019:

6.625

Area: 1046000000

[evaluated version online]

Previous evaluation SJIF

2018 : 6.478

2017 : 6.261

2016 : 6.387

2015 : 6.5

For large number of application please click on the link below

The journal is indexed in:

[to be added]

Basic information

Main title	Research Journey
Other title (English)	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	www.researchjourney.net

Country	India
Journal character	Scientific
Frequency	Quarterly
Access	Free for educational use
Form availability	Free

Contact Details

Editor in chief	Prof. Dhanya Changan
	Prof. Gajanan Wankhede
	MULLA'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, KOLLAM, KERALA, INDIA
	India
Editor	MR. SWATIDHAN

Not Involved

None

Publication Method

Number of

Country Evaluation Free Service

Number of

Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year of Publication	2014-2019
Website	www.researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.575

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2017
SPECIAL ISSUE-XI

प्रसार माध्यमे आणि साहित्य व्यवहार

Guest Editor

Dr. Motiram Deshmukh

Principal,

MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Dr. P. K. Shewale

Vice Principal,

MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2017

SPECIAL ISSUE-XI

प्रसार माध्यमे आणि साहित्य व्यवहार

Guest Editor

Dr. Motiram Deshmukh

Principal,

MGV'S Arts, Science & Commerce College,

Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Dr. P. K. Shewale

Vice Principal,

MGV'S Arts, Science & Commerce College,

Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 500/-

अनुक्रमणिका

अ. नं.	शोध निबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
1	संपादकीय	डॉ. मोतीराम देशमुख	04
2	वदलती प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार	डॉ. अतुल चौर, प्रा. चंद्रशेखर घुगे	05
3	नियतकालिकांची कार्ये	डॉ. प्रकाश शेवाळे	08
4	मराठी भाषेचे संवर्धन आणि प्रसारमाध्यमे	प्रा. संतोष लोहे	10
5	दलित नियतकालिके आणि दलित साहित्यचळवळ	प्रा. नाना झगडे	14
6	नभोनाट्य लेखनतंत्र	प्रा. रवींद्र पगार	17
7	नभोवाणी वातमीपत्रे	प्रा. गोमनाथ पावडे	20
8	प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार	प्राचार्य डॉ. उज्ज्वला देवरे	24
9	कादंबरी आणि सिनेमा	डॉ. गीतांजली चिने	29
10	कादंबरी व सिनेमा	प्रा. वर्षा गोमनाथ शेवाळे	32
11	नटरंग एक नेटक्रे आणि देखणे माध्यमांतर	डॉ. वामुदेव सोमाजी वने	35
12	साहित्याची भाषा व सिनेमाची भाषा	प्रा. तुकाराम भवर	39
13	प्रसारमाध्यमातील बदलते सामाजिक पर्यावरण	डॉ. बालाजी धारुळे	43
14	प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार	प्रा. लीना शेंडे	47
15	वर्तमान पत्रे : प्रभावी प्रसार माध्यम.....	डॉ. भारुसाहेब गमे	51
16	वृत्तपत्र व्यवहारात भाषेचे महत्व.....	युवराज भामरे	55
17	वृत्तपत्रे लोकशाहीचा चौथा स्तंभ	प्रा. छाया शिंदे	59
18	फेसबुक आणि मराठी साहित्य.....	डॉ. विद्या सुर्वे - वोरसे	63
19	कलाकृतीचे माध्यमांतर	डॉ. राजेंद्र थोरात	69
20	साहित्य, सिनेमा आणि पटकथालेखन	डॉ. पिंगळे किरण	75
21	प्रसार माध्यमातील लेखक : ह. मो. मराठे	डॉ. राजेंद्र देवरे	79
22	जनसंचार माध्यमों में हिंदी	डॉ. पूनम वोरसे	83
23	Freedom of Press in India	Prof. Vardhaman Ahiwale	88
24	The Principles of Social Media Censorship	Dr. Vivek V. Jawale	93
25	Use of Multimedia in English Language Teaching ...	Prof. Pranjali B. Vidyasagar	98

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

❖ Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

जनसंचार माध्यमों में हिंदी

डॉ. पूनम बोरसे, अध्यक्ष, हिंदी विभाग
कला, विज्ञान, एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल
तहसिल- त्र्यंबकेश्वर, जि.नाशिक

हिंदी के विविध रूप -

प्रकृति ने मनुष्य को भाषा दी है। भाषा के माध्यम से वह अपने भावों तथा विचारों का आदान प्रदान करता है। आज विश्व में कुल मिलाकर तीन हजार से अधिक भाषाएँ बोली जाती हैं। भारतवर्ष बहुभाषा-भाषी देश है, जहाँ लगभग सोलह सौ बावन्न भाषाएँ बोलचाल में तथा विचार-विनिमय में काम लायी जाती हैं। लेकिन इनमें हिंदी ही एकमात्र ऐसी समर्थ भाषा है, जो भारत के विशाल भू-भागों में बोली और समझी जाती है। अर्थात् भारत की अस्सी प्रांतगत जनता हिंदी में अपने भावों तथा विचारों का आदान - प्रदान करती है। आज हिंदी दस प्रांतों की जनभाषा और राजभाषा है। लेकिन सभी राज्यों में हिंदी का एक रूप नहीं मिलता। राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रयोग हम आवश्यकता के अनुसार अनेक रूपों में करते हैं। अर्थात् उसके नाना रूप प्रचलित हैं। जैसे वह बोली भाषा, साहित्य की भाषा और व्यवहार की भाषा के रूप में प्रयुक्त होती है। आम जनता के बीच आपसी बातचीत या बोलचाल में हिंदी का प्रयोग अधिक है। साहित्य भाषा का रूप मुख्यतया साहित्य रचना और पत्र-पत्रिकाओं में होता है। यह हिंदी का मानक रूप है। १४ सितंबर, सन १९४९ को भारतीय संविधान ने हिंदी को राजभाषा के रूप में मान्यता दी है। अर्थात् हिंदी का प्रयोग सरकार के सभी कार्यालयों, न्यायालयों, संसद तथा विधान मंडलों में होता है। हिंदी के इस रूप को 'प्रयोजनमूलक' या 'व्यावहारिक' हिंदी भी कहा जाता है। हिंदी भारत की जनभाषा, राष्ट्रभाषा और राजभाषा के साथ संपर्क भाषा और संचार भाषा भी है। आज अंग्रेजी के साथ-साथ समाज, राजनीति, धर्म, व्यापार और पर्यटन आदि क्षेत्रों में हिंदी 'कॉन्टेक्ट लैंग्वेज' के रूप में काम आ रही है। इतना ही नहीं संचार माध्यमों की भाषा के रूप में भी इस्तेमाल हो रही है।

संचार भाषा हिंदी -

आज हिंदी जनसंचार माध्यमों की भाषा होने के कारण संचार भाषा के नाम से भी पहचानी जाती है। 'संचार' शब्द अंग्रेजी के 'communication' शब्द का पर्यायवाची है। अर्थात् 'communication' उस प्रक्रिया को कहा जाता है, जिसके द्वारा किसी भाव, विचार, सूचना या जानकारी को हम दूसरों तक संप्रोषित करते हैं। अतः 'संचार' शब्द का अर्थ हुआ-किसी भाव, विचार या सूचना को शब्द या प्रतिकों द्वारा एक स्थान से दूसरे स्थान तक पहुंचाना। इस काम के लिए माध्यमों के रूप में - रेडियो, दूरदर्शन, टेलिफोन, फिल्म, पत्र-पत्रिकाएँ, कम्प्यूटर टेपरिकॉर्डर, और कैसेट आदि सभी आते हैं। आज अंग्रेजी के साथ-साथ हिंदी भी इन संचार माध्यमों की भाषा है। इसी कारण आज उसका क्षेत्र इतना व्यापक और विस्तृत हो चुका है, कि अब वह जन-जीवन तथा समाज के हर क्षेत्र की भाषा बन गई है।

जनसंचार माध्यमों में हिंदी -

वर्तमान युग में संचार के सभी साधनों और माध्यमों में हिंदी का प्रयोग हो रहा है। अर्थात् जनसंचार के इन माध्यमों की भाषा हिंदी बन चुकी है और बनती जा रही है। संचार के इन सभी साधनों या माध्यमों में मानक

भाषा या राजभाषा हिंदी को ही अपनाया जा रहा है। संचार के इन समस्त माध्यमों को हम सांवधा के लिए निम्न भागा में विभाजित कर सकते हैं -

अ) दृश्य संचार माध्यम - इस माध्यम के अंतर्गत दूरदर्शन, फिल्म तथा वीडियो आदि आते हैं। इन माध्यमों में आँखों तथा कानों को विशेष भूमिका हुआ करती है।

ब) श्रव्य संचार माध्यम - संचार के इस माध्यम के अंतर्गत रेडियो, दूरदर्शन, टेलिफोन, वायरलेस, मोबाइल आदि आते हैं। संचार के इन माध्यमों में श्रव्य अर्थात् कानों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है।

क) शब्द संचार माध्यम - संचार के इस माध्यम के अंतर्गत समाचार पत्र, पत्र-पत्रिकाएँ, पुस्तकें, टेलीप्रिंटर, तथा फेक्स आदि आते हैं। शब्द संचार माध्यम में आँखों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है।

उपयुक्त प्रमुख संचार माध्यमों में प्रयुक्त हिंदी भाषा का विवरण संक्षेप में प्रस्तुत है -

'आकाशवाणी' (रेडियो) में हिंदी -

रेडियो अर्थात् आकाशवाणी एक ऐसा संचार माध्यम है, जो ध्वनि पर आधारित है। ध्वनि के द्वारा हम अपने विचार दूसरों तक पहुँचा सकते हैं। रेडियो की एक विशेषता यह है कि, रेडियो से प्रसारित कार्यक्रम को निम्नलिखित व्यक्ति भी समझ सकता है। समाचार पत्रों का प्रसार शहरों तक ही सीमित है, जबकि रेडियो ग्रामीण इलाकों में भी सुलभ है।

इटली के प्रसिद्ध वैज्ञानिक मारकोनी ने रेडियो का आविष्कार किया था। भारत में रेडियो की स्थापना सन १९२७ में हुई थी। सन १९३६ में रेडियो का नाम 'ऑल इंडिया रेडियो' पड़ा। स्वतंत्रता के बाद इसका 'आकाशवाणी' नाम पड़ा। दूरदर्शन के प्रसारण के पूर्व भारत में रेडियो सबसे प्रभावशाली सूचना माध्यम था। हिंदी के प्रचार-प्रसार में रेडियो की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। रेडियो के माध्यम से ध्वनि-नाटकों को नवजीवन प्राप्त हुआ। रेडियो के अन्य हिंदी कार्यक्रमों के अंतर्गत संगीत, भेंटवाताएँ, पॉपचर्चा, रेडियो नाटक, लोकसंगीत, शास्त्रीय संगीत, खेती और गृहस्थी के कार्यक्रम, विविध भारती के कार्यक्रम, समाचार बुलेटिन आदि का प्रसारण किया जाता है। आज दूरदर्शन का अत्यधिक प्रचार-प्रसार होने के बावजूद भी ग्रामीण परिक्षेत्र में रेडियो का महत्व बरकरार है।

दूरदर्शन में हिंदी -

दृश्य-श्रव्य जनसंचार माध्यमों में दूरदर्शन अब एक सशक्त और लोकप्रिय साधन बन चुका है। घर-घर में अपनी पहुँच के कारण दूरदर्शन ने रेडियो और फिल्मों की लोकप्रियता से आगे निकलकर अपनी अलग पहचान बनायी है। दूरदर्शन ने १५ सितंबर सन १९५९ को एक प्रायोगिक सेवा के रूप में हमारे देश में पदार्पण किया था। आगे चलकर १५ अगस्त, सन १९६५ से इसका नियमित प्रसारण प्रारंभ हुआ। इसके पश्चात सन १९८० के बाद रंगीन टेलिविजन का विचार सामने आया। सन १९८४ में ओलंपिक खेलों को दूरदर्शन पर दिखाने के उद्देश्य से प्रसारण किया गया। आज देश भर में २५ मुख्य केंद्र तथा ५४० दूरदर्शन रिले केंद्र हैं। सैटेलाइट की सहायता से अब सैकड़ों चैनलों के माध्यम से देश की जनसंख्या का ८० प्रतिशत भाग दूरदर्शन की सेवा का लाभ उठा रहा है।

दूरदर्शन के साथ हिंदी का रिश्ता प्रारंभ से ही रहा है। चाहे कवि सम्मेलन हो अथवा किसी धारावाहिक या नाटक का प्रसारण अथवा किसी महान हस्ती का साक्षात्कार - दूरदर्शन से हिंदी संसार जुड़ गया है। दूरदर्शन के अन्य प्रसारित कार्यक्रमों में कृषि-दर्शन, बालकों तथा महिलाओं के कार्यक्रम, समाचार, खेल तथा अन्य उत्सवों का आँखों देखा हाल, फिल्म, संगीत आदि सभी का नया रूप सामने आया। दूरदर्शन के हिंदी सिरियलों में

- हम लोग, रामायण, महाभारत, चाणक्य आदि ने हिंदी को उँचाई तक पहुँचा दिया है। दूरदर्शन के विभिन्न चैनलों की हिंदी सुन्ने के बाद सहज ही अनुभव किया जा सकता है कि हिंदी भाषा को कितना प्रभावित किया है। अब दूरदर्शन के माध्यम से हिंदी सशक्त हो गयी है। कई चैनलों पर तो हिंदी की जगह 'हॉग्लिश' का प्रसारण हो रहा है। बहरहाल, हिंदी ने अपनी इस उपयोगिता के अनुरूप दूरदर्शन पर अपनी संभावनाओं का भारी पैमाने पर विस्तार किया है, जिससे उसका रूप सरल, सुगम, सुबोध और सहज होता जा रहा है।

फिल्मों में हिंदी -

जनसंचार के माध्यमों में फिल्मों का महत्व सर्वाधिक रहा है, क्योंकि फिल्में सर्वाधिक लोकप्रिय संचार माध्यम हैं। मनोरंजन के लिए गरीब-अमीर सभी लोग फिल्मों को प्रार्थमिकता देने हैं। भारतवर्ष में सिनेमा का आगमन सन १९०१ में हुआ था। इसके बाद सन १९१३ में दादासाहेब फाल्के ने 'राजा हरिश्चंद्र' फिल्म का निर्माण किया। सन १९३१ में भारत में पहली बोलती फिल्म 'आलम आरा' का निर्माण हुआ। इसके बाद तकनीकी स्तर पर फिल्मों में अनेक परिवर्तन हुए। देश में फिल्म एक उद्योग बन चुका है। प्र. देश में लगभग १२ कराड़ सिनेमाघर हैं और प्रतिवर्ष लगभग आठ सौ से अधिक फिल्मों का निर्माण होता है। अधिकांश फिल्में हिंदी में बनाई जाती हैं। फिल्म निर्माण के लिए स्टूडिओ बनाए गए हैं। फिल्म सेंसर बोर्ड स्थापित किया गया है। कलाकारों का प्रशिक्षण देने के लिए पुणे में 'नैशनल फिल्म इंस्टिट्यूट' की स्थापना की है। भारत सरकार ने श्रेष्ठ फिल्मों का पुरस्कृत करने के लिए राष्ट्रीय फिल्म पुरस्कारों की स्थापना भी की है। प्रतिवर्ष फिल्मोत्सव भी आयोजित किए जाते हैं।

हिंदी फिल्मों ने विश्व के कोने-कोने में अपनी अपूर्व कला का परिचय दिया है। मुंबई, कोलकाता और चेन्नई में फिल्मों का निर्माण व्यापक स्तर पर होता है। व्ही.शांताराम, महबूब खान, साहेब मोदी, जैमिनी स्टूडिओ, सत्यजीत राय, राज कपूर, बी.आर.चोपड़ा, यश चोपड़ा, मनमोहन देसाई, रमेश खोमी आदि ने अनेक सफल फिल्मों का निर्माण किया है। हिंदी फिल्मों ने किसी भी विषय को अछूता नहीं छोड़ा है। प्रेम, युद्ध, धार्मिक एकता, देशप्रेम, डाकु-समस्या, महिला-समस्या, गरीबी, शोषण, अत्याचार आदि अनेक विषयों पर फिल्में बनायी गयीं। देश - विदेशों में फिल्मों ने हिंदी का प्रचार और प्रसार व्यापक रूप से किया है। हिंदी गानों ने तो हिंदी भाषी प्रदेशों में ही नहीं देश-विदेशों में भी लोकप्रियता प्राप्त कर ली है। हिंदी को संचार भाषा के रूप में प्रतिष्ठापित करने में हिंदी फिल्मों का बड़ा योगदान रहा है।

कम्प्यूटर में हिंदी -

कम्प्यूटर का आविष्कार विज्ञान की बहुत बड़ी उपलब्धि है, जिसने मनुष्य के सोचने, समझने और निर्णय लेने की क्षमता में आश्चर्यजनक वृद्धि की है। कम्प्यूटर एक प्रकार से कैलकुलेटर, टाइपराइटर और टेलीटाइप का मिला-जुला रूप है। सन १९२२ में ब्रिटिश गणितज्ञ चार्ल्स बेबेज ने छोटासा गणक यंत्र तैयार किया था, जिसका विकसित रूप सन १९४६ में कम्प्यूटर के रूप में सामने आया। भारत में पहला कम्प्यूटर सन १९५५ में भारतीय सांख्यिकी संस्थान कोलकाता में आया और सन १९६४ में प्रथम भारतीय कम्प्यूटर तैयार किया गया। आज भारत में चालीस से अधिक संस्थाएँ कम्प्यूटर का निर्माण कर रही हैं। संभवतः देश भर में दो लाख से अधिक कम्प्यूटर कार्यरत हैं, जिन्होंने जादूगर की तरह कार्यालयों, उद्योगों, संस्थानों और घरों में अपने पैर जमा लिए हैं और इतना ही नहीं संचार जगत में क्रांति उत्पन्न कर दी है।

कम्प्यूटर की सहायता से लगभग सभी प्रकार के कार्य सिद्ध किए जा सकते हैं। कम्प्यूटर से सबसे अधिक प्रभावित हुआ है- संचार माध्यम और इसी कारण सूचना तकनीक का निरंतर विकास हुआ है। कम्प्यूटर में हिंदी के प्रयोग की संभावनाएँ बढ़ रही हैं। आज कम्प्यूटर के द्वारा हिंदी का प्रचार-प्रसार तेजी से हो रहा है।

हिंदी का प्रयोग आज 'इंटरनेट' और 'ई-मेल' में संभव हो गया है तथा हिंदी में अनेक पोर्टल भी प्रारंभ हो गए हैं। पोर्टल के माध्यम से देश-विदेश की खबरें, विज्ञापन, कारोबार संबंधी सूचनाएँ, शेअर बाजार, शिक्षा, मौसम, खेलकूद, पर्यटन, साहित्य, संस्कृति, धर्म और दर्शन आदि के बारे में ताजा जानकारी प्राप्त की जा सकती है। पोर्टल में हिंदी ई-मेल की सुविधा भी उपलब्ध है। अनेक सरकारी और गैर-सरकारी संस्थाओं में हिंदी के पोर्टल उपलब्ध हैं। उससे रेलवे तथा विमान आरक्षण की सुविधा पूरा भारत में एक साथ उपलब्ध है। वेबसाइट का श्रीगणेश हो चुका है। हिंदी में कई सॉफ्टवेयर भी तैयार हो चुके हैं। राजभाषा विभाग ने हिंदी में अनेक सॉफ्टवेयर तैयार किए हैं, जिससे हिंदी शिक्षण के लिए सुविधा हो सकती है। इसी प्रकार आई.आई.टी. हैदराबाद और कानपुर ने अंग्रेजी-हिंदी अनुवाद के सॉफ्टवेयर तैयार किए हैं। 'केन्द्रीय हिंदी संस्थान आगरा' और 'भारतीय इलेक्ट्रॉनिकी अनुसंधान केंद्र नोएडा' की ओर से 'हिंदी विश्वकोश' को इंटरनेट पर प्रस्तुत किया जा रहा है। इस प्रकार कम्प्यूटर ने भी हिंदी के प्रचार-प्रसार में अमूल्य योग दिया है।

पत्रकारिता में हिंदी -

पत्रकारिता दैनिक जीवन की प्रमुख घटनाओं का संकलन और आकलन है। सभी प्रकार की घटनाएँ पत्रकारिता के विषय नहीं हैं। जिन घटनाओं का सामाजिक, राजनीतिक महत्व होता है वे समाचार पत्रों में जगह प्राप्त कर सकते हैं। संपादक का काम घटनाओं का चयन और विश्लेषण करने का है। पत्रकारिता का मुख्य उद्देश्य सूचना देना है तथा सूचनाओं को समाचार के रूप में प्रस्तुत करना है। इसके साथ जन-समुदाय को घटनाओं से अवगत कराते हुए उचित-अनुचित की ओर प्रेरित करना है। आज इस पत्रकारिता उद्योग में लाखों कर्मचारी, संवादाता, संपादक और आलेखक आदि कार्यरत हैं। पत्रकारिता केवल सूचना देने का काम नहीं करती बल्कि, वह भाषा गढ़ती है और भाषा का परिष्कार भी करती है। समाचार पत्रों ने संचार भाषा हिंदी को समृद्ध बनाने का काम किया है। हिंदी की प्रारंभिक पत्रकारिता से लेकर अबतक सूचना और दृष्टिकोण दोनों को अलग नहीं माना गया है। स्वतंत्रता पूर्व काल में 'उदंत मार्तण्ड', 'बंगदूत', 'बनारस अखबार', 'मालवा अखबार', 'सुधाकर', 'कविवचनसुधा', 'हरिश्चंद्र मैगैजिन', 'सरस्वती', 'इंदु', 'मर्यादा', 'नवनीत', 'प्रताप', 'हंस', 'माधुरी', 'नवभारत', 'आर्यावर्त', 'विश्वामित्र', 'सरिता', 'दैनिक जागरण', 'नई दुनिया', आदि पत्र-पत्रिकाओं का प्रकाशन हुआ। हिंदी के इन पत्रों में व्यापार, व्यवसाय, सामाजिक, राजनीतिक साहित्यिक तथा साहित्येतर समाचारों की प्रमुखता रही है। इस काल में छपे हुए हिंदी के पत्र-पत्रिकाओं ने हिंदी भाषा का विकास और परिष्कार करने का महत्वपूर्ण काम किया है।

स्वतंत्रता के पश्चात् पत्रकारिता का विस्तार हुआ और पत्रकारिता एक व्यवसाय का रूप ले चुकी है। इस दौर के पत्रों में हिंदी भाषा का मानक रूप मिलता है। स्वतंत्रता के बाद 'समाचार भारती' गठन हुआ है। पचास-साठ के दशकों में साप्ताहिक, मासिक, त्रैमासिक पत्रिकाएँ निकलीं, जिन्होंने हिंदी भाषा के परिष्कार का काम किया। सन १९५७ में हिंदी समाचार पत्रों की संख्या मात्र एक हजार थी। सन १९८२-८३ में यह संख्या बढ़कर पाँच हजार तक हो गयी। आज साहित्यिक पत्र-पत्रिकाओं के साथ-साथ धर्म, संस्कृति, खेल, विज्ञान, उद्योग, फिल्म, बालक और महिला तथा चिकित्सा जगत् संबंधी हजारों हिंदी पत्र-पत्रिकाएँ हिंदी के प्रचार-प्रसार में योगदान कर रही हैं। हिंदी के प्रमुख दैनिक समाचार पत्रों में - 'आज', 'आर्यावर्त', 'नई दुनिया', 'नवभारत', 'नवभारत टाइम्स', 'पंजाब केसरी', 'दैनिक जागरण', 'अमर उजाला', 'हिंदुस्तान', 'स्वतंत्र भारत', 'जनसत्ता', 'दैनिक भास्कर', आदि का उल्लेख किया जा सकता है, जो हिंदी के प्रचार-प्रसार में योग दे रहे हैं। हिंदी की प्रमुख पत्रिकाओं में - 'धर्मयुग', 'सारिका', 'हंस', 'अक्षरा', 'गंगा',

भाषा', 'वामा', 'वीणा', 'कविता', 'कांदर्बनी', 'नई धारा', 'दस्तावेज', 'लहर', 'समीक्षा', 'समालोचना', 'आलोचना', 'पराग', 'क ख ग', 'ज्ञानोदय', 'सत्यकथा', 'मनोहर कहानियाँ', 'फिल्म फेअर', 'मायापुरी', 'माया', 'कल्याण', 'गृहशोभा', 'प्रतियोगिता दर्पण', 'व्हेटज' आदि ने हिंदी भाषा और साहित्य का बड़ा उपकार किया है। आज समाचार पत्रों की भाषा में बदलाव आ गया है। यह बदलाव कहीं हिंदी भाषी समाज के जागरण का प्रातिफल है, तो कहीं-नए संचार माध्यमों की तेज रफ्तार का परिणाम है। आज हिंदी पत्रकारिता महज समाचार और विचार बौटने का काम नहीं कर रही है, बल्कि उसमें सोच और व्यवहार को नई दिशा देने का संकल्प भी है। इसी संकल्प के अनुरूप पत्रकारिता में हिंदी का बदला हुआ चेहरा हमें आकर्षित करता है।

संचार भाषा से विश्वभाषा के रूप में हिंदी -

स्वतंत्रता पूर्व काल तक हिंदी बोली भाषा के साथ-साथ साहित्य की भाषा थी। राष्ट्रभाषा के रूप में भी इसका स्थान अक्षुण्ण था। लेकिन स्वतंत्रता के पश्चात वह राजभाषा, जनभाषा, संपर्क भाषा और संचार माध्यमों की भाषा भी कहलाने लगी। आज हिंदी के प्रचार-प्रसार का दायरा देखें तो वह विश्व की दूसरी बड़ी भाषा है। भारत तथा विदेशों में हिंदी बोलने और समझनेवालों की संख्या लगभग साठ करोड़ है। विश्व के लगभग १५० विश्वविद्यालयों में हिंदी के अध्ययन और अध्यापन की सुविधा है। मॉरिशस, फीजी, गुआना, सुरीनाम, त्रिनिडाड, दक्षिण कोरिया, मलेशिया, सिंगापुर, पाकिस्तान, आदि देशों में हिंदी पढ़ाई जाती है। इसी प्रकार यूरोप, अमेरिका, रूस, आफ्रिका आदि महाद्वीपों के अनेक देशों में भी हिंदी का अध्ययन-अध्यापन होता है।

कुल मिलाकर उपर्युक्त विवेचन का आशय यह है कि, जनसंचार के माध्यमों ने खासकर आकाशवाणी, दूरदर्शन, कंप्यूटर, फिल्मों और पत्र-पत्रिकाओं ने हिंदी को विश्वभाषा बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह किया है। अर्थात् आज हिंदी ज्ञान-विज्ञान के सभी क्षेत्रों की भाषा बन चुकी है। विशेषतः प्रिंट और इलेक्ट्रॉनिक मिडिया की भाषा हिंदी है। अंग्रेजी के समान ही हिंदी ने अधिकांश संचार माध्यमों पर अपना अधिकार कर लिया है। भारत दुनिया की तीसरी बड़ी महाशक्ति बनने जा रहा है। आज के वैश्वीकरण के युग में जनता की भागीदारी बढ़ाने के लिए तथा विश्व व्यापार के क्षेत्र में जनसंचार माध्यम और हिंदी अपना काम बखूबी निभा रही है। संचार भाषा हिंदी का विश्वभाषा की ओर अग्रसर होने का हमें गर्व है।

संदर्भ ग्रंथ -

१. प्रयोजनमूलक हिंदी	-	डॉ. कमल कुमार बोस
२. प्रयोजनमूलक हिंदी	-	डॉ. कैलाशचंद्र भाटिया
३. हिंदी भाषा का स्वरूप विकास	-	डॉ. जगतपाल शर्मा
४. हिंदी भाषा का परिचय	-	सं. डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे
५. अनुप्रायोगिक हिंदी	-	डॉ. कृष्णकुमार गोस्वामी
६. भाषा दक्षता - भाग - १	-	डॉ. पूरनचंद टंडन
७. हिंदी विविध व्यवहार की भाषा	-	डॉ. सुवास कुमार
८. राष्ट्रभाषा संदेश	-	प्रयाग
९. संचारिका	-	जुलाई - अगस्त २००४, औरंगाबाद

Category

INDEXED JOURNAL

SUGGEST JOURNAL

JOURNAL IF

REQUEST FOR IF

DOWNLOAD LOGO

CONTACT US

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

Institute for Information Resources

TOGETHER WE REACH THE GOAL

News Update: Now Annual membership fee is of just 40 Dollars for existing members and they can renew their membership for year 2016

SJIF Evaluation Request
The Editorial Staff who decide to use of the option will receive the SJIF Impact Factor within 7 days.

SJIF Publishers Panel
Register journal (Free Service)
It is a board of prestigious scholars of world's journals.

Manage journal (Free Service)
This feature allows you to give information about the journal, articles, and publications etc.

SJIF Journal Rank
SJIF has a journal rank list of 20000 journals from all over the world.

Logo
SJIF logo clearly states that the Journal is indexed in SJIF.

Certificate
A proof of being indexed in SJIF Journal Rank List.

Evaluation and Overview
FAQ

Research Journey

SJIF 2016:

Under evaluation
Area: Microbiology
Evaluated within 30 days

Previous evaluation SJIF

2015: Not indexed
2014: 3.000
2013: Not indexed
2012: Not indexed

The Journal is indexed in:

SJIFactor.com SJIF Scientific Journal Impact Factor

Basic information

Journal Name
Research Journey
Abbreviated title
RJIF
URL
Country
India
Journal's discipline
General Science
Frequency
Quarterly
Logo
Fast availability

Contact Details

Editor-in-Chief
Prof. Dhanraj Dhangar
M.D.V. SARTHS & CONFERENCE COLLEGE, VILVA, DIST. NAGUR
Phone

Research Journey

Research Journey
2348-7143 (E)
ISSN: 2348-7143 (E)
India
Scientific
Quarterly
Free for educational use
Free

Get Involved

Home
Evaluation Method
Journal List
Apply for Evaluation/Free Service
Journal Search
Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348 7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.555
2015	0.676

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

July 2021

Special Issue 268

माध्यम लेखन में रोजगार के अवसर

विशेषांक संपादक

डॉ. पूनम बोरसे

हिंदी विभागाध्यक्ष,

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,

हरसूल, तह. त्र्यंबकेश्वर, जिला. नासिक (महाराष्ट्र)

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

REQUEST IF

Category

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gagan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No	+91 7709752390
Cosmos Impact Factor	<u>2015 3.452</u>

SAMPLE EVALUATION

SAMPLE EVALUATIONHEET

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

Due to large number of application please allow us time to update your

Research Journey

SJIF 2019:

6.625

Previous evaluation SJIF

2018 6.428

2017 6.261

2016 6.087

2015 3.986

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Name title: **Research Journey**

Other title (English): Research Journey

Abbreviated title:

ISSN: 2348-7143 (E)

URL: <http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET>

Country: India

Journal's character: Scientific

Frequency: Quarterly

License: Free for educational use

Text availability: Free

Contact Details

Editor in chief: Prof. Dhanraj Dhangar

M.G.V. ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA - DIST. NASHIK

India

MRG. SWATI SONAWANE

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.585
2015	0.676

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
*	संपादकीय	डॉ. पूनम बोरसे	05
1	समाचार पत्रों में 'पृष्ठ सज्जा' की भूमिका	डॉ. जिभाऊ मोरे	06
2	फीचर लेखन की परिभाषा एवं अवधारणा	डॉ. रमा सिंह	08
3	मीडिया जगत की नवीनतम विधा : फीचर	डॉ. अशोक मराठे	13
4	फीचर लेखन की परिभाषा और रेडियो फीचर	डॉ. निशाराणी देसाई	17
5	संचार क्रांति एवं सूचना प्रौद्योगिकी का शिक्षा के क्षेत्र में महत्व	डॉ. गीता परमार	20
6	नव माध्यम : कंटेंट लेखन, ब्लॉग लेखन में रोजगार के अवसर	श्रीमती ज्योति	24
7	समाचार लेखन की भाषा-शैली	डॉ. सजित खांडेकर	29
8	समाचार लेखन एवं रोजगार के अवसर	प्रा. कैलास बच्छाव	33
9	फीचर लेखन : एक कला और विज्ञान	डॉ. मल्लिनाथ बिराजदार	36
10	समाचार पत्रों के स्वामित्व, प्रबंधन और मुद्रण में रोजगार के अवसर	डॉ. योगिता हिरे	40
11	फीचर लेखन : एक अवधारणा	डॉ. बबलू कुमार	44
12	संचार क्रांति एवं सूचना प्रौद्योगिकी का भविष्य	डॉ. विजयप्रकाश शर्मा	48
13	संचार क्रांति एवं सूचना प्रौद्योगिकी का भविष्य	डॉ. तुषी पटेल	52
14	प्रतिवेदन लेखन के प्रकार एवं उपयोगिता	डॉ. पूनम बोरसे	56
15	अनुवाद के क्षेत्र में रोजगार की संभावनाएँ	डॉ. यशोदा मेहरा	60
16	फीचर फिल्म लेखन के सामग्री संकलन स्रोत	डॉ. वाल्मीकि सूर्यवंशी	65
17	त्रिासत पर्यटन के विकास में नवसंचार माध्यमों की भूमिका	डॉ. प्रणव देव	69
18	नवसंचार माध्यमों (न्यू मीडिया) का महिलाओं के प्रति दृष्टीकोण	डॉ. अर्चना द्विवेदी	77
19	अनुवाद का व्यावसायिक परिप्रेक्ष्य	डॉ. गणेश शेकोकर	83
20	फीचर लेखन की अवधारणा और रोजगार की संभावनाएँ	डॉ. पोपट बिरारी	87
21	ऑनलाइन शिक्षा में रोजगार के अवसर	रामसिया चर्मकार	90
22	नव माध्यम - ब्लॉग लेखन	डॉ. योगिता घुमरे	96
23	फीचर लेखन की परिभाषा एवं अवधारणा	डॉ. जयश्री कुमावत	99
24	माध्यम लेखन : फीचर के विभिन्न प्रकार	डॉ. एम.पी. भवर	103
25	रेडियो फीचर का महत्व	डॉ. रघुनाथ वाकळे	108
26	फीचर लेखन का अर्थ, परिभाषा, स्वरूप एवं अवधारणा	युवराज गातवे	111
27	जनसंचार माध्यमों का समाज पर प्रभाव	डॉ. विष्णु राठोड	114
28	फीचर लेखन - एक कला	डॉ. शैलजा जायसवाल	118
29	वैंक, ई-वैंकिंग और भाषा	प्रा. शांताराम बळवी	120
30	फीचर : परिभाषा एवं अवधारणा	प्रा. हर्षल बच्छाव, प्रो. डॉ. अनिता नेरे	126
31	फीचर लेखन : स्वरूप तथा प्रकार	प्रा.दिपाली तांबे, डॉ.शरद शिरोळे	130
32	पृष्ठसज्जा के विविध अंग	प्रा. वृषाली वडगे	134
33	फीचर लेखन की परिभाषा और प्रकार	प्रा. समाधान गांगुर्डे	137
34	संचार क्रांति एवं सूचना प्रौद्योगिकी का भविष्य	प्रा.राजेंद्र जाधव	142
35	माध्यम विधा: एक परिचय	प्रा. राकेश बळवी, प्रा. संतोष पगार	145
36	प्रतिवेदन : अवधारणा, स्वरूप एवं महत्व	प्रो. अनिता नेरे, प्रा.अनिता राजवंशी	149

प्रतिवेदन लेखन के प्रकार एवं उपयोगिता

डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसुल,
तहसील-व्यंत्रकेश्वर, जिला- नाशिक, महाराष्ट्र
मोबाइल नं. 9158989304

Email :

'प्रतिवेदन' शब्द हिंदी में एक छोटा, सारगर्भित तथा अनेक भावों और अर्थों से संपन्न वह शब्द है जिसे अंग्रेजी के 'रिपोर्ट' शब्द के पर्याय के रूप में ग्रहण किया जाता है। केंद्रीय सरकार के कार्यालय में 'प्रतिवेदन' और 'रिपोर्ट' दोनों शब्द प्रचलित हैं। प्रतिवेदन शब्द का अर्थ और स्वरूप रिपोर्ट से काफी भिन्न है। रिपोर्ट शब्द से तात्पर्य है- वृत्त, वृत्तांत, विवरण, सूचना, रपट, समाचार तथा संवाद। समाचार-पत्रों या पत्रिकाओं में दूरदर्शन या आकाशवाणी पर संवाददाता जब किसी घटना, स्थिति, विवरण या समाचार आदि की सूचना भेजता है, तो उसे वृत्तांत या विवरण तो कहा जा सकता है पर प्रतिवेदन नहीं। प्रतिवेदन का अर्थ होता है अनुभव संपन्न विशद जानकारी। प्रतिवेदन का प्रयोजन यह होता है कि जिस व्यक्ति, समाज का किसी विषय, घटना, विवरण या जानकारी से सरोकार तो हो, पर वे उसके बारे में तथ्यों को न जानते हों। उनके लिए यथावश्यक सूचना प्रतिवेदन प्रस्तुत करना है। यह सूचना या प्रतिवेदन किसी भी समारोह, उत्सव, उद्घाटन से सम्बद्ध हो सकता है।

प्रतिवेदन का उद्देश्य मात्र विवरण देना ही नहीं, बरन समस्या के कारण बताते हुए उसके समाधान सुझाना भी होता है। प्रतिवेदन अधिकारी या समिति को घटना, स्थिति या प्रकरण आदि का दायित्व निश्चित करने के लिए विभिन्न पक्षों, तथ्यों, तर्कों या प्रमाणों की जाँच-पड़ताल, अध्ययन एवं परीक्षा के बाद ही निर्णय तक पहुँचना होता है। इस यात्रा के बाद ही वे संवद्ध उपयुक्त कारवाई की सिफारिश कर सकते हैं या सुझाव दे सकते हैं। मात्र रिपोर्ट, कोरी सूचना या वृत्तांत भर से प्रतिवेदन को तैयार नहीं किया जा सकता। जाँचकर्ता वरिष्ठ अधिकारी, विषय विशेषज्ञ या उसका जानकार, निर्विवाद व्यक्ति तथा न्यायाधीश आदि हो सकते हैं। प्रतिवेदकों को प्रतिवेदन अंतिम रूप में तैयार कर प्रस्तुत करने के लिए घटना या समस्यानुसार एक निश्चित समय दिया जाता है। इस समग्र विवेचन के आधार पर यदि हम प्रतिवेदन को उसके सभी गुण एवं विशेषताओं को ध्यान में रखते हुए परिभाषित करें, तो कह सकते हैं कि -

"किसी घटना, दुर्घटना, प्रकरण, स्थिति या विवाद आदि की जाँच पड़ताल करने अथवा गति-प्रगति को जानने के लिए, किसी सरकारी या गैर सरकारी संस्था से या उसके द्वारा विशेषतः नियुक्त एक या एकाधिक व्यक्तियों द्वारा, विचारधीन मामले की वारीकी से खोजबीन करते हुए, प्रमाण पुष्ट एवं लिखित अभिमत प्रस्तुत करना ही प्रतिवेदन कहलाता है।"

संबोध शब्द :-

प्रतिवेदन, रिपोर्ट, सर्वेक्षण, अन्वेषण, साक्षात्कार, प्रमाण, अभिमत, जाँचकर्ता, विवरण, घटना

प्रतिवेदन के क्षेत्र :-

प्रतिवेदन के क्षेत्र विशेष की यों तो कोई सीमा नहीं। किसी भी क्षेत्र से किसी भी तरह से प्रतिवेदन की कभी भी आवश्यकता पड़ सकती है। जैसे किसी कार्यालय, संस्थान, मंत्रालय, विभाग या अनुभाग के स्तर पर अनेक विषयों संबंधी पूछताछ, छानबीन, जाँच या विशिष्ट अध्ययन आदि की आवश्यकता पड़ती है। उस संबंध

में भी एक या अनेक व्यक्ति, समिति, उपसमिति, या आयोग के रूप में अपना प्रतिवेदन प्रस्तुत करते हैं। किसी संचालन मंडल के सदस्य से कहा जा सकता है कि व्यवसाय से संबद्ध अमुक मामले कि जाँच करके अपना प्रतिवेदन प्रस्तुत करें। किसी प्रबंधक से कहा जा सकता है कि व्यापार में कोई नया आयाम जोड़ने कि इच्छा या आवश्यकता के बारे में परिस्थितियों का अध्ययन करके अपना प्रतिवेदन दें। किसी लेखापाल से कहा जा सकता है कि हिसाब-किताब कि पद्धति के संदर्भ में विस्तृत जाँच करके अपेक्षित परिवर्तनों के लिए अपना प्रतिवेदन प्रस्तुत करें। इसी प्रकार व्यापार संस्थाओं या अन्य संगठनों कार्यालयों में भी कभी-न-कभी प्रतिवेदन प्रस्तुत करने के अवसर आ पड़ते हैं। इन सभी कि तरह किसी दंगाग्रस्त क्षेत्र में दंगों के कारण संबंधी प्रतिवेदन, राज्यों के सीमा विवाद संबंधी प्रतिवेदन, वृथ कैप्चरिंग संबंधी प्रतिवेदन, किसी नेता, मंत्री या अधिकारी पर लगे आरोपों से संबद्ध प्रतिवेदन, शिक्षा-नीति संबद्ध प्रतिवेदन, आयात-निर्यात-नीति से सम्बद्ध प्रतिवेदन, कानून की बिगड़ती स्थिति से सम्बद्ध या बिजली पानी से बढ़ती किल्लत से संबद्ध प्रतिवेदन भी देखे जा सकते हैं। अतः स्पष्ट है कि समय, स्थिति एवं अपेक्षानुसार किसी भी क्षेत्र की किसी भी घटना या प्रकरण पर प्रतिवेदन की आवश्यकता पड़ सकती है।

प्रतिवेदक से अपेक्षा :

प्रतिवेदन तैयार करनेवाले व्यक्ति या प्रतिवेदक अथवा प्रतिवेदन समिति से जो अपेक्षाएँ रखते हैं वे इस प्रकार हैं –

1. प्रतिवेदक को चाहिए कि वह पूरा अध्ययन करने के बाद जब प्रतिवेदन तैयार करने लगे, तो सर्वप्रथम विषय को स्पष्ट करनेवाला एक मार्थक शीर्षक अवश्य दे।
2. यदि प्रतिवेदन का विषय या सामग्री अत्यंत विस्तृत हो तो उसे अनुच्छेदबद्ध या अलग अलग अध्यायों में विभाजित कर ले।
3. प्रतिवेदक चाहे तो महत्वपूर्ण मुद्दों को बताकर शेष को सारांश में दे सकता है।
4. प्रतिवेदन से सम्बद्ध सभी तथ्यों, प्रमाणों, विवरणों, पाण्डुलिपियों, फाइलों, पत्रों, एवं शोध सामग्री को सुझाव एवं निर्णयोपरान्त, मजबूती से संलग्न कर देना चाहिए।
5. प्रतिवेदन स्पष्ट एवं निश्चिंत होना चाहिए तथा सभी सदस्य मित्रागिणों के लिए एकत्रित होने चाहिए।
6. प्रतिवेदक को अंत में अपने हस्ताक्षर करने चाहिए। यदि समिति के अन्य सदस्य हो, तो उनके हस्ताक्षर भी करने चाहिए तथा संलग्न किए गए सभी दस्तावेजों को सूची भी देनी चाहिए।

प्रतिवेदन के प्रकार :-

प्रतिवेदन किसी व्यक्ति, समिति या आयोग द्वारा भी लिखे जा सकते हैं। इस दृष्टि से यदि विभाजन करें तो प्रतिवेदन दो प्रकार के माने जा सकते हैं –

1. व्यक्ति या विशेषज्ञ द्वारा तैयार किया गया प्रतिवेदन
व्यक्ति या विशेषज्ञ द्वारा तैयार किए गए प्रतिवेदन अधिकांशतः पत्र रूप में ही देखे या पाए जाते हैं। इनमें प्रथम पुरुष का या कहें कि निर्व्यक्तिक का प्रयोग किया जाता है। व्यक्ति द्वारा तैयार किए गए प्रतिवेदन को अनौपचारिक प्रतिवेदन कहा जाता है।
2. समितियों या उपसमितियों द्वारा तैयार किए जानेवाले प्रतिवेदन
विषय के विस्तार एवं व्यापकता के परिप्रेक्ष्य में कुछ लोग मिल-जुलकर जब विचार और अन्वेषण करते हुए रिपोर्ट तैयार करते हैं तो उसे समिति या उपसमिति द्वारा तैयार किया गया प्रतिवेदन कहा जाता है। इन प्रतिवेदनों का दायित्व समिति अध्यक्ष, सचिव तथा सभी सदस्य अपने हस्ताक्षर करके अपने ऊपर लेते हैं। समिति द्वारा तैयार किए गए प्रतिवेदनों को औपचारिक प्रतिवेदन कहा जाता है।

प्रतिवेदन कि उपयोगिता :-

वर्तमान युग में प्रतिवेदन-लेखन एक महत्वपूर्ण कार्य के रूप में उभरा है। प्रतिवेदक विभिन्न ज्ञात-अज्ञात तथ्यों कि जाँच, सर्वेक्षण, अन्वेषण, साक्षात्कार तथा विश्लेषण आदि से जो निष्कर्ष निकालता है, उन्हें जनहित को ध्यान में रखते हुए प्रस्तुत करता है। अतः जब भी कोई विषय, मामला, मुद्दा, व्यक्ति या संस्था आदि जनहित विरोधी जान पड़ते हैं तो उस विवादास्पद विषय कि छानबीन करना सम्बद्ध अधिकारियों का कर्तव्य हो जाता है। ऐसी स्थिति में ही प्रतिवेदन कि आवश्यकता होती है। सरकारी, अर्द्धसरकारी या गैरसरकारी कार्यालयों एवं संस्थाओं में छोटी-बड़ी अनियमितताओं, गड़बड़ियों और विवादों कि जाँच तथा उनकी रिपोर्ट आदि कि आवश्यकता बनी ही रहती है। आज के औद्योगिक एवं प्रतिस्पर्धा के युग में तो यों भी प्रतिवेदन का अपना विशिष्ट स्थान है। यही हमारी प्रजातन्त्रीय शासन प्रणाली का सूचक भी है।

प्रतिवेदन के मुख्य तत्व :-

1. प्रकरण, घटना या स्थिति विशेष - कोई प्रकरण, घटना या स्थिति विशेष का होना प्रतिवेदन का मुख्य तत्व है। प्रतिवेदन तभी लिखना होता है जब किसी विवादित प्रश्न, घटना, दुर्घटना, ज्वलंत समस्या, स्थिति, विवाद, फसाद, आरोप, शिकायत, दंगा आदि कि जानकारी पर कारवाई कि जानी होती है।
2. मनोनीत प्रतिवेदक या गठित समिति कि नियुक्ति - किसी घटना या प्रकरण के संदर्भ में जब प्रतिवेदन कि आवश्यकता महसूस कि जाती है तो उस समस्या, घटना या प्रकरण से सम्बद्ध वरिष्ठ अधिकारी, कार्यालय व्यवस्थापक, राज्य या देश कि सरकार उस प्रकरण विशेष कि जाँच करवाने के लिए व्यक्ति, विशेषज्ञ या समिति को नियुक्त करती है।
3. सूक्ष्म निरीक्षण या पूर्ण जाँच पड़ताल - प्रतिवेदक का कार्य अत्यंत कठिन होता है। प्रतिवेदक को सूक्ष्म निरीक्षण तथा पैनी जाँच दृष्टि से निष्कर्षों तक पहुंचाने की यात्रा पूरी करनी होती है। प्रतिवेदक हर प्रकार की तकनीकी, न्यायिक, वैधानिक एवं सुरक्षा संबंधी सहायता प्राप्त कर सकता है। तभी वह प्रतिवेदन के प्राण तत्व को ग्रहण कर पाता है।
4. प्रमाण एवं तथ्य - प्रतिवेदन की प्रामाणिकता उसके अंतर्गत दी गई साक्षियों एवं तथ्यों पर निर्भर करती है। तथ्य एवं प्रमाण ही प्रतिवेदन को एक महत्वपूर्ण दस्तावेज़ का स्वरूप देते हैं। इन्हीं से आरोप-प्रत्यारोपों की सत्यता या असत्यता सिद्ध कि जाती है।
5. प्रतिवेदन कि सुझावात्मकता - प्रतिवेदन की मार्थकता प्रतिवेदन में दिए गए निष्कर्ष एवं सुझावों से सिद्ध होती है। सुझावों के बिना प्रतिवेदन निरर्थक सिद्ध होता है। उत्तम प्रतिवेदन में तो घटना की मूलभूत समस्या एवं सम्बद्ध प्रश्नों के सभी पहलुओं पर विचार करते हुए सुझाव एवं सिफारिशों की सदैव अपेक्षा कि जाती है।
6. निश्चित अवधि तथा लेखनवद्धता - प्रत्येक प्रकार के प्रतिवेदन को प्रस्तुत करने के लिए निश्चित समय की सीमा रखी जाती है। यह समय सीमा एक दिन, दो माह, एक वर्ष तथा तीन वर्ष भी हो सकता है। प्रतिवेदक से यह अपेक्षा होती है कि वह निश्चित समय में अपनी सिफारिशें प्रस्तुत कर दे। इसके साथ ही यह भी अपेक्षा कि जाती है कि प्रतिवेदक अपना अभिमत लिखित या टंकित रूप में हो दे।

प्रतिवेदन लेखन की प्रक्रिया :-

1. प्रतिवेदन प्रक्रिया का प्रथम सोपान है सम्बद्ध विषय या प्रकरण का गहन अध्ययन करने हुए उसके उद्देश्य को आत्मसात करना।
2. प्रतिवेदन के अपेक्षित उद्देश्यों को ध्यान में रखते हुए एक रूपरेखा बनाना।
3. प्रतिवेदन संबंधी विषय से सम्बद्ध सभी तथ्य, चित्र, पत्र, सूचना एवं आँकड़ों आदि का प्रमाण एकत्रित करना तीव्रग चरण है।

4. विविध लोगों एवं सम्बद्ध व्यक्तियों से मिलकर तथा पक्ष-विपक्ष के विचारों से अवगत होकर पुराने प्रतिवेदनों, फाइलों एवं प्रपत्रों आदि को एकत्रित कर आवश्यक सूचनाएँ जुटाना प्रतिवेदन लेखक का अगला चरण होता है।
5. फिर सर्वेक्षण एवं साक्षात्कार आदि से प्राप्त सभी तथ्यों, आँकड़ों, प्रमाणों एवं विवरणों का विश्लेषण करते हुए सारणीबद्ध अथवा वर्गीकृत किया जाता है।
6. इस चरण के बाद सभी निष्कर्ष एवं सुझावों की रूपरेखा तैयार करते हुए प्रतिवेदन का एक कच्चा प्रारूप बनाया जाता है।
7. फिर एकाधिक प्रतिवेदकों या समिति-उपसमिति के होने पर परस्पर विचार-विमर्श एवं संशोधन-परिवर्तन करते हुए प्रतिवेदन को अंतिम रूप दिया जाता है।

अंत में सभी मंलग्रहों की जाँच-पड़ताल करते हुए टंकण या प्रेस कॉपी तैयार कर उसे टंकित या मुद्रित कराया जाता है तथा इसके उपरान्त इसका पुनः पढ़न कर सभी प्रतिवेदक हस्ताक्षर कर नियोक्ता को प्रस्तुत कर देने है।

प्रतिवेदन का उद्देश्य :-

प्रतिवेदन का उद्देश्य बीते हुए समय के विशेष अनुभवों का संक्षिप्त संग्रह करना है ताकि आगे किसी तरह की भूल या भ्रम न हो पाये। प्रतिवेदन में उसी कठोर सत्य की चर्चा रहती है, जिसका अच्छा या बुरा अनुभव हुआ है। प्रतिवेदन का दूसरा लक्ष्य भूतकाल को वर्तमान से जोड़ना भी है। भूतकाल की भूल से लाभ उठाकर वर्तमान को सुधारना उसका मुख्य प्रयोजन है। किंतु प्रतिवेदन डायरी या दैनंदिनी नहीं है। प्रतिवेदन में यथार्थ की तस्वीर रहती है।

निष्कर्ष:-

प्रतिवेदन लेखन के लिए भी निरंतर एवं सतत अभ्यास का होना आवश्यक होता है। प्रतिवेदन सहज, सरल, स्पष्ट तथा तापि-तुली भाषा में ही तैयार किया जाना चाहिए। पूर्वाग्रहों से बचते हुए प्रतिवेदन लेखक को सुझाव एवं निष्कर्षमयी भाषा में ही प्रतिवेदन प्रस्तुत करना चाहिए। प्रतिवेदन संक्षिप्त एवं विषयनिष्ठ होना चाहिए। उसमें मुहावरों, लोकोक्तियों, कथाओं-उपकथाओं या विस्तृत उदाहरणों आदि का समावेश नहीं किया जाना चाहिए। सरकारी, अर्धसरकारी या गैरसरकारी संस्थाओं में प्रतिवेदन की आवश्यकता होती ही है। आज के औद्योगिक एवं प्रतिस्पर्धा के युग में प्रतिवेदन का अपना विशिष्ट स्थान है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. भाषा-अनुप्रयोग -5 - डॉ. पूनचंद टंडन, दिल्ली विश्वविद्यालय द्वारा अनुमोदित एवं स्वीकृत
2. प्रयोजनमूलक हिंदी - डॉ. विशाला शर्मा
3. प्रयोजनमूलक हिंदी - डॉ. कमलकुमार बोस
4. पत्रकारिता एवं जनसंचार विभाग : उत्तराखंड मुक्त विश्वविद्यालय
5. (Online)

September 2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

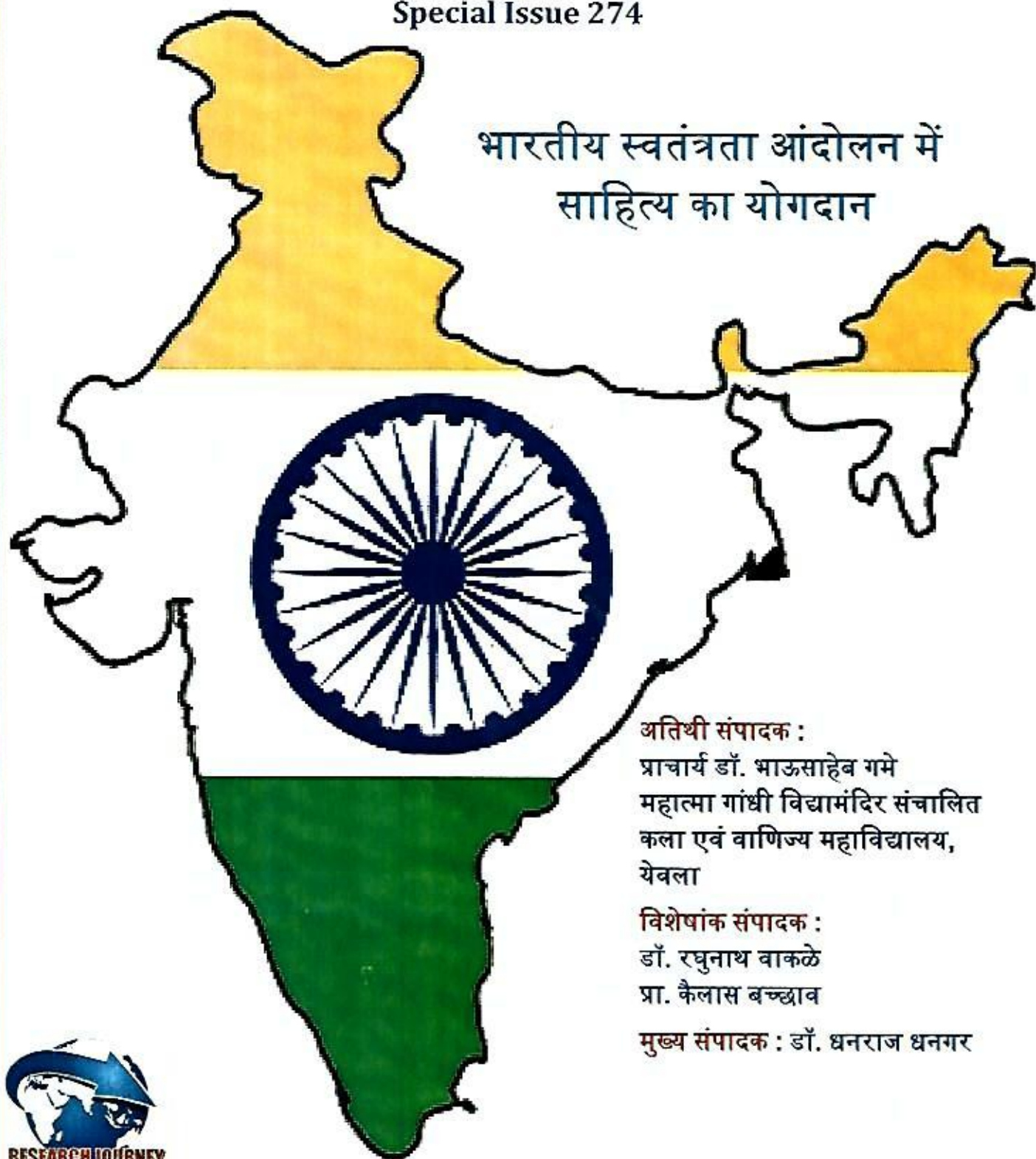
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue 274

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में
साहित्य का योगदान

अतिथी संपादक :
प्राचार्य डॉ. भाऊसाहेब गमे
महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
येवला

विशेषांक संपादक :
डॉ. रघुनाथ वाकळे
प्रा. कैलास बच्छाव

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

September-2021

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue 274

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में
साहित्य का योगदान

अतिथी संपादक :

प्राचार्य डॉ. भाऊसाहेब गमे
महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, येवला

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

विशेषांक संपादक :

डॉ. रघुनाथ वाकळे
प्रा. कैलास बच्छाव
महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, येवला

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

अनुक्रमणिका

अ.नं.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ. क्र.
हिंदी विभाग			
1	स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्रकारिता का योगदान	डॉ. नितीन पंडीत	05
2	काव्य विधा में स्वतंत्रता आंदोलन का योगदान	डॉ. वाल्मिकि सूर्यवंशी	08
3	काव्य विधा में स्वतंत्रता आंदोलन	डॉ. भारती धोंगडे	11
4	आत्मकथाविधास्वतंत्रता आंदोलन के दौरान: एक अध्ययन	अनू पाण्डेय	14
5	काव्य विधा में स्वतंत्रता आंदोलन का योगदान (माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य में)	डॉ. मालती शिंदे	16
6	दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय भावना की अभिव्यक्ति	डॉ. पूनम बोरसे	19
7	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी काव्य का योगदान	डॉ. मंगला भवर	24
8	मोहनदास नैमिशराय के उपन्यास में स्वतंत्रता आंदोलन का योगदान (वीरांगना झलकारी बाई के विशेष संदर्भ में)	प्रा. अशोक उघडे	28
9	छायावादी काव्य का स्वतंत्रता आंदोलन में योगदान	प्रा. हर्षल बच्छाव	32
10	दिनकर के काव्य में स्वतंत्रता आंदोलन का योगदान	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	37
11	पत्रकारिता का स्वतंत्रता आंदोलन में योगदान	डॉ. रघुनाथ वाकळे	43
12	भारतीय स्वाधिनता आंदोलन में हिंदी भाषा का योगदान	प्रा. कैलास बच्छाव	47
13	स्वतंत्रता आन्दोलन में मैथिलीशरण गुप्त के काव्य का योगदान	प्रा. रवींद्र ठाकरे, प्रोफ. डॉ. अनिता नेरे	50
14	मैथिलीशरण गुप्तजी और भारत का स्वतंत्रता आंदोलन	डॉ. संदीप देवरे	56
15	राष्ट्रीय स्वतंत्रता आन्दोलन और हिंदी कविता	श्री. निलेश पाटील	59
16	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में उपन्यास विधा का योगदान : पंकज सुब्बीर का उपन्यास 'ये वह सहर तो नहीं' में 1947 का स्वतंत्रता संग्राम	सविता मुंडे, डॉ. शशिकला साळुंखे	66
17	हिंदी कवियों का स्वतंत्रता आंदोलन में योगदान	डॉ. विष्णु राठोड	69
18	हिंदी काव्य विधा का स्वतंत्रता आंदोलन में योगदान	डॉ. मुख्त्यार शेख, श्री जयवंतराव पाटील	73
मराठी विभाग			
19	७२ वे अ.भा.सा.संमेलन अध्यक्ष कविवर्य वसंत बापट यांच्या काव्यातील राष्ट्रीय जाणीवा	डॉ. शंकर बोन्हाडे, निलेश आहरे	78
20	स्वातंत्र्य आंदोलनातील साने गुरुजींच्या कवितांचे योगदान	डॉ. आनंदा सोनवणे	83
21	मराठी चरित्र - आत्मचरित्र बाळूयाचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान	प्रा. नाना धुगे	89
English Section			
22	Kanthapura : A Piece of the Freedom Movement	Dr. Subhash Randhir	93
23	Folk Elements in Ghashiram Kotwal	Mr. Kushaba Salunke & Dr. Abdul Anees Abdul Rasheed	95
25	The Special Relationship between Hamlet and his Dead Dad	Prof. T. B. Bidgar	100
26	Heaven of Freedom : Tagore's Conception of Ideal Freedom	Dr. Manisha Gaikwad	104
27	Historical and Postmodern Perspectives of Partition through Chaman Nahal's 'Azadi'	Dr. Kamalakar Gaikwad	109

दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय भावना की अभिव्यक्ति

डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे

कला विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हर्मूल

तहसील-व्यंकेश्वर, जिला- नाशिक, महाराष्ट्र

Email- bhujarepoonam7@gmail.com

Mobile no. 9158989304

भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी कवियों की ओजस्वी उद्धारो तथा उनसे मिली प्रेरणा ने अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभाई जिसे कतई विस्मृत नहीं किया जा सकता। आधुनिक खड़ी बोली हिंदी के प्रवर्तक भारतेन्दु हरिश्चंद्र, राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त, माखनलाल चतुर्वेदी, रामनरेश त्रिपाठी, महाकवि जयशंकर प्रसाद, सुभद्राकुमारी चौहान, बदरीनारायण चौधरी आदि अनेक कवियों ने अपनी कविता के माध्यम से भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में अपनी भूमिका का निर्वाह किया है और अपनी कविताओं के माध्यम से स्वतंत्रता संग्राम की अलख जगाने में अपना योगदान देते रहे। हिंदी साहित्य के आधुनिक कवियों में राष्ट्रकवि रामधारी सिंह दिनकर जी राष्ट्रीय तथा प्रगतिवादी काव्यधारा के प्रतिनिधि, युगदृष्ट और बहुमुखी प्रतिभा के कवि के रूप में हमारे सामने आते हैं। जब छायावादी काव्यधारा विकास की चरम सीमा को प्राप्त करके हासोन्मुखी होने लगी थी तब दिनकर जी जैसे कवियों ने हिंदी कविता को जीवन की नई परिस्थितियों के अनुरूप नई दिशा की ओर उन्मुख किया। जब कल्पना प्रधान अंतर्मुखी प्रवृत्ति की अतिशयता के कारण छायावाद लौकिक जीवन से बहुत दूर जा पड़ा तब उसकी अत्यंत सूक्ष्म कल्पना प्रधान व्यक्ति परक भावनाओं का विरोध करता हुआ प्रगतिवाद भौतिक जीवन की समस्याओं को आत्मसात करता हुआ हिंदी जगत् के समक्ष उपस्थित हुआ। वास्तव में यह प्रगतिवाद कल्पना-लोक के विरुद्ध स्थूल जगत् की प्रतिक्रिया है और कविवर रामधारी सिंह दिनकर जी इस प्रगतिवादी तथा राष्ट्रीय काव्यधारा के प्रतिनिधि कवि हैं। उन्होंने हिंदी कविता को कल्पना-लोक से उतारकर भौतिक जीवन के ठोस धरातल पर प्रतिष्ठित किया है।

'राष्ट्र' शब्द बहुत ही व्यापक अर्थ रखता है। इसमें समस्त जनता की भावनाओं, विचारों, संस्कृति, सभ्यता, धर्म, भाषा आदि बातें आती हैं। राष्ट्रीयता में भौगोलिक एकता, जातीय एकता, सांस्कृतिक एकता आदि तत्व आते हैं। राष्ट्रीयता का अर्थ किसी देश की भौगोलिक सीमा के भीतर निवसित जनसमूह की राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और ऐतिहासिक चेतना के समन्वित स्वरूप से है। राष्ट्रीयता एक ऐसी भावना है, जो देश की जनता को संगठित रखती है, गुलामी के दिनों में स्वतंत्रता की चेतना मुक्ति-संग्राम में मर मिटने का आह्वान करती है और कवियों तथा रचनाकारों को राष्ट्र, जाति और धर्म की रक्षा के लिए आंदोलन जगाने और राष्ट्र पर सर्वस्व समर्पण की भावना भरनेवाली रचनाएँ लिखने का प्रोत्साहन देती है। दिनकर जी के काव्य की सबसे प्रमुख विशेषता राष्ट्रीय चेतना की अभिव्यक्ति है। उनके काव्य में जो राष्ट्रीयता का ओज पाया जाता है, उसका बीज तो उनके स्कूली जीवन में राष्ट्रीय विद्यालय में बोया गया था। आगे चलकर दिनकर जी ने राजगुरु धुरेंद्र शास्त्री से राष्ट्र-प्रेम, स्वदेशानुराग एवं राष्ट्रभाषा प्रेम के प्राथमिक पाठ पढ़े। राष्ट्रकवि दिनकर जी की प्रतिभा का जो ढाँचा गढ़ा गया था उसमें रूप-रंग भरने का काम उनके समकालीन कवि पं. माखनलाल चतुर्वेदी, मैथिलीशरण गुप्त, रामनरेश त्रिपाठी, सुभद्राकुमारी चौहान, रवींद्रनाथ टैगोर, नज़रुल, इकबाल, जोश

मलीहाबादी आदि शिल्पियों ने किया। दिनकर जी अपने समय की देश की दुःख स्थिति से उदासीन नहीं रह सके। अंग्रेज शासकों की सेवा में रहते हुए, वाणी की परतंत्रता ने कवि को इस प्रकार उद्वेलित किया कि उनकी समस्त काव्यगत चेतना राष्ट्रीयता की ओर मूड गयी। दिनकर जी ने स्वयं स्वीकार किया है कि –‘राष्ट्रीयता मेरे व्यक्ति के भीतर नहीं जनमी उसने बाहर से आकर मुझे आक्रांत किया’।

दिनकर जी ने अपने युग की संपूर्ण परिस्थितियों के प्रति सजग होकर काव्यरचना की है। डॉ. रामदरश मिश्र के शब्दों में- “दिनकर की सबसे बड़ी विशेषता है- अपने देश और युग के सत्य के प्रति जागरूकता। कवि देश और काल के सत्य को अनुभूति और चिंतन दोनों स्तरों पर ग्रहण करने में समर्थ हुआ है। कवि ने राष्ट्र को उसकी तात्कालिक घटनाओं, यातनाओं, विषमताओं, समताओं आदि के ही रूप में नहीं, उसकी संक्षिप्त सांस्कृतिक परंपरा के रूप में पहचाना है और उसके प्राचीन मूल्यों का नये जीवन- संदर्भों के परिप्रेक्ष्य में आकलन कर एक ओर उन्हें जीवंतता प्रदान की है”। कवि दिनकर वस्तुजगत् से निराश स्वप्नदर्शी कवि नहीं हैं, अपितु धूल और धरती के गायक, सांप्रतिक युग परिवेश के चारण रहे हैं। ये हिंदी कविता के पराक्रमी कवि हैं। स्वदेश के कण-कण से इन्हें गहरा अनुराग है। भारतीय अतीत इतिहास के करुण एवं मार्मिक स्थलों, भारतीय संस्कृति की विशिष्टताओं से पूर्ण परिचित है और इन्हें इनके प्रति पूरी आस्था है। इनके काव्यों में नवजीवन का स्पंदन है, विरोध का गर्जन है और भावी युग का दर्शन है। ये वीर भावों यथा पौरुष, तेज, आवेग, उद्वोधन, जोश, उमंग, उत्साह, आक्रोश, ज्वाला, तूफान एवं क्रांतिकारी भावों के गायक हैं। कारयित्री और भावयित्री दोनों क्षेत्रों में इन्होंने अपनी युग-विधायिनी प्रतिभा का परिचय दिया है। ये समकालीन जन-जीवन के महान कवि, जन-समाज के प्रतिनिधि रचयिता, भारतीय नवोत्थान के पुरस्कर्ता, मानवतावादी, भौतिक-सांस्कृतिक काव्यधारा के विशिष्ट कवि हैं।

दिनकर की राष्ट्रीयता वास्तव में भाववादी राष्ट्रीयता है। उसमें चिंतन की संगति की अपेक्षा आवेग और आवेश ही प्रधान है। पराधीन वातावरण में अंग्रेजों के शोषण और अत्याचारों की प्रतिक्रिया का शक्तिशाली रूप दिनकर में दिखाई देता है जिसमें उत्साह है, उमंग है, प्रेरणा है और आस्था है। विदेशी शासन, प्राचीन परंपराओं एवं रूढ़ियों के प्रति विद्रोह की भावना जाग्रत करने, प्राचीन इतिहास एवं संस्कृति के प्रति गौरव की भावना और जाति-वर्ग-गत भेदभाव को मिटाकर सारे देश को शक्तिशाली एवं उन्नत बनाने के प्रयत्न में दिनकर की राष्ट्रीय भावना प्रकाश में आती है। ‘रेणुका’, ‘हुंकार’, ‘शहीद अशफाक के प्रति’, ‘बायसराय की घोषणा पर’, ‘उपासना’, ‘महात्मा गांधी’, ‘तलवार की धार पर’, ‘शहीदों के नाम पर’, ‘प्रणभंग’, ‘मूक बलिदान’ और ‘तपस्या’ आदि उल्लेखनीय हैं। प्रसिद्ध क्रांतिकारी शहीद अशफाक जो काकोरी षड्यंत्र में शरीक थे जिन्हें सन 1927 ई. में फांसी दी गयी थी। उनकी शहादत पर कवि लिखते हैं-

“माँ की मीठी गोद छोड़कर, प्रलय बेली पर लिखना
कितना उन्मद आह! रहा, होगा फांसी से मिलना”।

‘मूक बलिदान’ कविता भगतसिंह के शहीद होने पर लिखी है जिसमें कवि का राष्ट्रप्रेम अभिव्यक्त हुआ है -

“कितने वीर चढ़ा चुपके-से, प्राणों के उपहार चले।
एक भगत के विग्रह-दाह में रोते हैं हम हतभागे”।

'रेणुका' की कविताओं में प्रमुख और प्रखर स्वर राष्ट्रीय चेतना का है। इस संग्रह की 'ताण्डव', 'हिमालय', 'बोधिमत्व', 'कम्मै देवाय' तथा 'कविता की पुकार' आदि में राष्ट्रीय जीवन की ज्वलंत समस्याओं का चित्रण किया है। 'रेणुका' का 'मंगल आह्वान' राष्ट्रीय गीत इतिहास और संस्कृति के आवरण में लिखा गया है। अपने पूर्ववर्ती राष्ट्रीय कवियों की परंपरा का अनुसरण करते हुए, उन्होंने भी इतिहास को काव्य में ध्वनित करने की चेष्टा की है और वर्तमान की चित्रपटी पर अतीत को संभाव्य बनाना चाहा है। यथा –

“ प्रियदर्शन इतिहास कंठ में, आज ध्वनित हो काव्य बने,
वर्तमान की चित्रपटी पर, भूतकाल संभाव्य बने।
जहाँ-जहाँ घन-तिमिर हृदय में, भर दो वहाँ विमा प्यागी,
दुर्बल प्राणों की नस-नग में, देव! फूंक दो चिनगारी”।

'रेणुका' की आरंभिक कविता 'ताण्डव' में कवि का उग्र और क्रांतिकारी विचार प्रकट हुआ है। 'ताण्डव' में रुद्र का आह्वान वास्तव में जनता की रौद्र भावनाओं का आह्वान है। ताण्डव का हाहाकार सुनिष्ट –

“वहरे प्रलय-पयोद गगन में, अंध-धूम हो व्याप्त भुवन में,
बरसे आग, बहे झंझानिल, मचे त्राहि जग के आंगन में
फटे अतल पाताल, धंसे जग, उछल-उछल कूदें भूधर!
नाचो, हे नाचो, नटवर”।

दिनकर जी ने मातृभूमि-प्रेम की भावना अपनी कतिपय कविताओं में व्यक्त की है। हिमालय शीर्षक रचना में कवि ने भारत की ऐतिहासिक गरिमा, प्राकृतिक सौंदर्य और सांस्कृतिक वैभव को व्यक्त किया है। उन्होंने हिमालय को साकार, दिव्य, गौरव विराट, पौरुष के पूँजीभूत ज्वाल के रूप में देखा है। उसे भारत माता के हिम किरीट तथा भारत के दिव्य भाल जैसे शब्दों द्वारा संबोधित किया है। 'बोधिमत्व' नामक कविता अछूतोद्धार आंदोलन की प्रेरणा से लिखी गयी है। दिनकर जी ने व्यापक युगधर्म की याद दिलाकर बोधिमत्व का आह्वान इन शब्दों में किया है -

“जागो, गाँधी पर किए गए नरपशु-पतितों के वारों से
जागों, मैत्री-निर्घोष! आज व्यापक युगधर्म पुकारों में।
जागो, गौतम! जागो महान! जागो, अतीत के क्रांति-गान।
जागो, जगती के धर्म-नत्व! जागो, हे! जागो, बोधिमत्व!”

'रेणुका' में क्रांति की जो चिनगायियाँ धीरे-धीरे सुलग रही थीं, 'हुंकार' में आकर उन्होंने प्रज्वलित अग्नि का रूप धारण कर लिया। 'हुंकार' दिनकर की पहली रचना है, जिसमें यौवन की हुंकार भरी है, साथ ही इसमें क्रांति की तीव्र भावना भरी हुई है और जो कवि के राष्ट्रीय विचारों से ओतप्रोत ऐसी रचना है, जिसमें विप्लव एवं विद्रोह की आग बरसानेवाली कविताएँ संकलित हैं। विद्रोहात्मक कविताओं में 'आमुख', 'अममय आह्वान', 'स्वर्ग दहन', 'आलोकधन्वा', 'हाहाकार', 'दिगंबरि', 'अनल-किरीट', 'विपश्चगा' आदि उल्लेखनीय हैं। आलोच्य संग्रह की 'आमुख' कविता में उनके आक्रोश ने ब्रिटिश सरकार की दमन नीति को चुनौती देते हुए इस तरह चिल्ला-चिल्ला कर गाया है -

“वर्तमान की जय, अभीत हो खुलकर मन की पीर बजे,

एक राग मेरा भी गण में, वंदी की जंजीर बजे।
नई किरण की सखी, बाँसुरी के छिद्रों से मूक उठे,
साँस-साँस पर खड़ग-धार पर नाच हृदय की हूक उठे।

कवि ने नव जागृति काल के जलते हुए तरणों और मूक होकर अत्याचार सहती हुई सशक्त जनशक्ति को क्रांति के लिए आह्वानात्मक चुनौती दी है। 'असमय आह्वान' दिनकर जी की प्रसिद्ध क्रांतिकारी कविता है। यथा -

“फेंकता हूँ, लो, तोड़-मरोड़, अगी निछुरे। वीन के तार,
उठा चाँदी का उज्ज्वल शंख, फूँकता हूँ भैरव-हुंकार।
नहीं जीते-जी सकता देख, विश्व में झुका तुम्हारा भाल,
वेदना-मधु का भी कर पान, आज उग लूँगा गरल कराल”।

‘हाहाकार’ कविता में उनकी दृष्टि चारों ओर फैले हुए शोषण, अत्याचार और राजनीतिक दमन पर केंद्रित हुई। शोषक वर्ग शोषित वर्ग की रोटियाँ छीन कर उन्हें शांति, अहिंसा, प्रेम, सभ्यता और संस्कृति का पाठ पढ़ाता है। कवि ने शोषित वर्ग की पीड़ा और शोषक वर्ग की क्रूरता के तनाव को इस तरह उद्घाटित किया है-

“टाँक रही हो मुई चर्म, पर, शांत रहें हम, तनिक न डोलें,
यही शांति, गरदन कटती हो, पर, हम अपनी जीभ न खोलें।
बोले कुछ मत क्षुब्धित, रोटियाँ श्वान छीन खायें यदि कर से,
यही शांति, जब वे आयें, हम निकल जायें चुपके निज घर से
कब-कब में अवध वालकों की भूखी हड्डी रोती है,
दूध, दूध की कदम-कदम पर सारी रात सदा होती है”।

सन 1942 में लिखी गयी कविता “वह प्रदीप जो दीख रहा है झिलमिल, दूर नहीं है” में विषम परिस्थितियों और भयंकर अत्याचारों से पीड़ित जनता को आशा बैधाई गई है, उसे सांत्वना देने का प्रयास किया गया है। यह कविता सत्याग्रहियों को यह आश्वासन देती है कि उनकी विजय समीप है -

“अपनी हड्डी की मशाल से, हृदय चीरते तम का,
सारी रात चले तुम दुख, झेलते कुलिश निर्मम का।
एक खेल है शेष किसी विध, पार उसे कर जाओ,
वह देखो, उस पार चमकता, है मंदिर प्रियतम का।
आकर इतना पास फिरे, वह सच्चा शूर नहीं है,
थककर बैठ गये क्या भाई। मंजिल दूर नहीं है”।

‘जवानियाँ’ और ‘साथी’ में भी समय की यही आग व्यक्त है। आज़ाद हिंद फौज के शौर्य और बलिदान की कहानी ‘मरहद के पार’ और ‘फलेगी डालों में तलवार’ नामक कविताओं में की गयी है। इन कविताओं का उद्देश्य जनता के हृदय में क्रांति की आग उत्पन्न करना था, पहली कविता में यह आग आज़ाद हिंद सेना के एक साधारण सिपाही की वाणी से फूटी है। यथा -

"यह झण्डा, जिसको मुर्दे की मुट्ठी जकड़ रही है,
छिन न जाय, इस भय से अब भी कस कर पकड़ रही है,
थामो इसे, शपथ लो, वनि का कोई क्रम न रुकेगा
चाहे जो हो जाय, मगर ?, यह झण्डा नहीं झुकेगा।"

आज़ाद हिंदी सेना के निर्माण के बाद असंख्य प्रवासी भारतीयों ने अपने प्राण और सर्वस्व सुभाषचंद्र बोस के चरणों पर समर्पित कर दिये। उनके शौर्य की नई-नई कहानियाँ रोज कही जाती थी तथा उनके भारत आने की चर्चा प्रायः दिन-रात हुआ करती थी। दिनकर जी ने उनके आगमन की संभावना इन शब्दों में व्यक्त की है

"देश के दरवाजे पर रोज, खड़ी होती उषा ले माल |
कि जाने तुम आओ किम रोज, वजाते नूतन रुद्र-निषाण
किरण के रथ पर हो आसीन, लिये मुट्ठी में स्वर्ण-विहान।"

द्वितीय महायुद्ध में सहायता देने के लिए भारत की ओर से रखी गई शर्तों के अस्वीकृत हो जाने पर भारतीय नेताओं ने 'भारत छोड़ो का प्रस्ताव पास किया, जिसके परिणामस्वरूप सन 1942 की क्रांति हुई, परंतु साम्यवादी दल विद्रोह का विरोध और युद्ध का समर्थन करता रहा। दिनकर जी ने इसी स्थिति को लक्ष्य करके 'दिल्ली और मास्को' कविता लिखी। इस कविता के पहले भाग में विश्व में बढ़ती हुई "लाल लहर" के भीषण प्रकाश, भयानक विप्लव तथा उसकी शक्ति का चित्रण किया, दूसरे भाग में भारत में साम्यवादी दल की नीति पर व्यंग्य किया है। यथा –

"चिल्लाते हैं 'विश्व, विश्व' कह जहाँ चतुर नर जानी,
बुद्धि-भीरु सकते न डाल जलते स्वदेश पर पानी।"

निष्कर्ष :

उपर्युक्त विवेचन के परिप्रेक्ष्य में यह निष्कर्ष निकलता है कि भारत में राष्ट्रीय भावना के जो भी तत्व उभरे हैं, भले ही वे आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक एवं सांस्कृतिक हों, सभी की साहित्यिक परिणति दिनकर जी के साहित्य में हुई है। विसवी शती की राष्ट्रीय भावना के संपूर्ण तत्व दिनकर जी के काव्य तथा गद्य साहित्य में समाहित हैं। आधुनिक काल में राष्ट्रीयता की भावना को अग्रसर करने का महत्तर कार्य दिनकर जी ने अन्य राष्ट्रीय कवियों के समान किया है। दिनकर जी जनजागरण संबंधी आधुनिक राष्ट्रीय काव्याधरा के सर्वश्रेष्ठ वैतालिक हैं। उनकी राष्ट्रीय उपलब्धियों को देखते हुए उन्हें राष्ट्रीय काव्याधारा के साथ प्रगतिशील काव्याधरा का प्रतिनिधि भी कहा जा सकता है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय भावना , डॉ. सुनीति, आगरा
2. दिनकर वैचारिक क्रांति के परिवेश , डॉ. पी. आदेश्वर राव , वाणी प्रकाशन, दिल्ली
3. रामधारी सिंह दिनकर के साहित्य में जीवन दर्शन, डॉ. शोभा सूर्यवंशी, विकास प्रकाशन, कानपुर
4. दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय भावना, डॉ. शिवाकांत गोस्वामी, प्रगति प्रकाशन, आगरा
5. दिनकर के काव्य , लालधर त्रिपाठी , आनंद पुस्तक भवन, वाराणसी

Category

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gaganan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015: 3.452

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

Research Journey

Due to large number of application please allow us time to update your

SJIF 2019:

6.625

Previous evaluation SJIF

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

2018: 6.428

2017: 6.261

2016: 6.087

2015: 3.986

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title: **Research Journey**

Other title (English): Research Journey

Abbreviated title:

ISSN: 2348-7143 (E)

URL: <http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET>

Country: India

Journal's character: Scientific

Frequency: Quarterly

License: Free for educational use

Text's availability: Free

Contact Details

Editor-in-chief: Prof. Dhanraj Dhangar

M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK

India

Publisher: MRS. SWATI SONAWANE

Get Involved

Home

Evaluation Method

Journal List

Apply for Evaluation Free Service

Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Problems and Prospects of GST in India

Mr. Devanand Kashinathji Mandavdhare

Assistant Professor in Economics

MGV's Arts, Science & Commerce College Harsul,

Tal. Trambakeshwar, Dist. Nashik

Email ID: dkmeco1982@gmail.com, Mobile No. 9823680937

Abstract:

After 17 years of a marathon journey of the most crucial tax reform in the country, entailing rounds of debates, discussions, meetings, consultations and disagreements, the Goods and Services Tax (GST) came into effect in India on July 1, 2017. The journey started in 2000 during the Atal Bihari Vajpayee government with the setting up of a committee to suggest a GST model, followed by the formation of a task force under the chairmanship of Vijay Kelkar in 2003. There has been no looking back since then and the Central government has been working consistently along with the state governments to ensure its earliest implementation. With the implementation of GST, India joins the league of over 160 odd countries, including Germany, Italy, UK, South Korea, Japan, Canada, Australia, Russia, China, Singapore and Malaysia, which have introduced a GST / VAT regime. France was the first country to implement a GST regime way back in 1954 to address the problem of tax evasion. The introduction of GST in India is a big step in the direction of improving the country's image in the world.

Through this research article, I have tried to discuss about the Problems and Prospects to implements the Goods and Service Tax in India

Key Words: Central Government, Goods and Service Tax, Indirect Tax, State Government and Value Added Tax.

Introduction:

GST is a destination-based single tax on the supply of goods and services from the manufacturer to the consumer, which has replaced multiple indirect taxes levied by the Central and state governments, thereby converting the country into a unified market. Among other benefits, GST is expected to improve the ease of doing business in tax compliance, reduce the tax burden by eliminating tax-on-tax, improve tax administration, mitigate tax evasion, broaden the organized segment of the economy and boost tax revenues for the exchequer. It has also lowered the taxes paid for industrial products from an earlier average rate of 25-28 per cent to 18 per cent now. GST seeks to replace 17 indirect taxes (8 Central + 9 state levels) and 23 Cesses of the Centre and states, eliminating the need for filing multiple returns and assessments and rationalizing the tax treatment of goods and services along the supply chain from producers to consumers. GST comprises of Central GST (CGST) and the State GST (SGST), subsuming levies previously charged by the Centre and state governments respectively.

Indirect Taxes Subsumed by GST

Sr. No.	Central Government	State Governments
1	Central Excise Duty	State VAT
2	Duties of Excise (Medicinal and Toilet Preparation)	Central Sales Tax
3	Additional Duties of Excise (Goods of Special Importance)	Luxury Tax
4	Additional Duties of Excise (Textiles and Textiles Products)	Entry Tax (all forms)
5	Additional Duties of Customs (CVD)	Entertainment and Amusement tax (except when levied by local bodies)
6	Special Additional Duty of Customs (SAD)	Taxes on Advertisements
7	Service Tax	Purchase Tax
8	Central Surcharges and Cesses so far as they relate to supply of goods & services	Taxes on Lotteries, betting and gambling
9	--	State surcharges and Cesses so far as they relate to supply of goods & services

Research Objectives:

1. To discuss the Problems in implementation of GST in India.
2. To discuss the Prospects of GST in India after it's Implementation.

Research Methodology:

- Types of research - Analytical Research

Data collection –

Secondary data from various authors books, journals and different web sites related to the information of GST

The study is based on secondary data collected from various sources such as various authors' books, journals and different web sites related to the information of GST, CGST, SGST, IGST and UTGST etc.

Problems with GST

1. Administration issue

GST is subsumed of various types Indirect Taxes where revenue will be divided between the Central and State Government. But there may occur various problems in this case regarding the matter of authority- who will control the system? Who will decide the Tax rate and how will

the administration work? On the basis of the discussion of the first paper we can suppose that there will be separate Tax management both for the Centre and each State level. The administration of the State GST will be under the control of State while Central GST will be under the Central Government.

2. Tax Awareness among the stakeholders

When GST implemented in Canada in 1990, Canadian Government "Department of Finance" spent \$11.6 million on print, radio and television media for awareness of people on the matter of GST that how it will work. A video was exposed by satellite in cable television stations across the country. Around \$5 million was spent on operating costs for GST by the Communication Groups within the department. They provided the service of toll-free hotline which attended 6,000 calls per day. In 1990-1991, Excise and Customs Department have also spent \$ 10.6 million on GST, and another \$9.2 million for printing and mailing materials for the explanation of how the new Tax will work. Total expenditure on GST was \$ 85 million. In 1989, Proctor & Gamble was the largest private-sector advertiser, which spent \$ 56.7 million on the advertisement of GST. India is a developing country and more than 60% Goods and service tax in India: problems and prospects people lives in rural areas. The (Central and State Government) have to spend a large amount of money for the awareness of people on the matter of GST.

3. Political issue

Presently VAT is levied by 29 States and 7 Union Territories of India. Every State has authority to decide the Tax rate and to control the Tax system as per their convenient. If it is handed over to the Central Government, they will control the Tax rate along with the Tax system. It is a matter of great concern, but the question arises why all the States hand over their right to the Union Government.

4. Inflation

Australia has implemented GST on 1st July 2000. Critics have argued that it is a regressive Tax; means a person with higher income will pay lower Tax compared to those are earning the lower income. Due to the reduction in federal Sales Tax and some fuel Taxes, State banking Tax that was implemented when the GST was introduced. Australia is a conservative nation as India. Before implementation of GST, the consumer has purchased goods in bulk and stored. When GST Tax came into effect, consumer consumption and economic growth declined in the first fiscal quarter of 2001. First time in last decade, Australian economy recorded negative economic growth. The Government was also criticized by small-scale industry due to the excess

of administrative responsibilities. This study has focused on the problems associated with GST which may arise here also. The Government will have to control consumer consumption and economic growth of the country so that the country will not face the same problem like Australia.

Prospects of GST

1. India and GST

India has federal structure. Union Government has planned for a dual GST model where Central Goods and Services Tax (CGST) and a State Goods and Services Tax (SGST) will be levied on the Taxable value of goods plus services.

2. Benefit to industry

The GST is expected to be complimentary to the user of the supply chain of goods and services which include from beginning to ending the whole industry, Agriculture and trade via a comprehensive Tax regime. This is expected to generate the higher amount of revenue for the industry as well as business prospects as Tax burden goes down.

3. Benefit to exports

The cost of manufactured goods and services will decrease with the comprehensive reduction of input cost of major Central and State Taxes in GST. This will create a competitive environment of goods and services of India, in the international market.

4. Benefit to Consumer

The management of GST should be transparent and rationalized so that consumers will get benefits from lowering the Tax burden on goods and services consumed by them.

5. Reduction in Cost

As per the Government report of India "Task Force on Goods and Services Tax: Thirteenth Finance Commission" 2009, shows that the implementation of the GST will result in a sharp decline in the prices of cotton textiles (by 6.44 percent), wool, silk & synthetic fibre textiles (by 11.4 percent), and textile products including wearing apparel (by 17.45 percent). To the extent, the contribution of expenditure on clothing in the total overheads on consumption is relatively higher than in the case of the rich, the poor will be benefited more from deduction in prices. To some extent it will also help to solve the burning question poverty. Implementation of GST will increase the actual returns of land, labour and capital.

Conclusion:

In the light of the above discussion, I have recommended that GST system is more beneficial for the Government as well as stakeholders from the management and analysis point of view. We believe that CGST must have the authority to collecting Tax and SGST should be given the power to take the decision regarding Tax rate. In case, if there is any change in the Tax rate it should be decided through democratic consent so that there are minimum chances of political interference. GST is also helpful in avoiding Tax evasion, improved Tax collection and compliances. It reduces the cost of goods and services to some extent and creates a supportive environment for the facilitation of international trade, thereby helping in revenue generation leading to the increase in the GDP of the country. Similarly, it will also be helpful in lowering the Tax burden on the various segments of the economy. Industries, dealers, retailers and the agriculture sector as a whole will benefit from GST. It is found that in countries where GST has been implemented had positive impact on their economies. It can be looked as simplification of Taxes in country and avoiding unnecessary complexities.

My observation is in support of GST system, experience of other countries strengthen the belief that it will be a milestone in the development of Taxation in India. As for challenges are concern it is between State and Central Government proportion in Taxes majorly, but directly or indirectly it is adding wealth to nation only. It has great prospects in favour of the nation.

RESEARCH JOURNEY

References:

- 1 Agrawal A. (2011), India's Goods and Services Tax – A Primer, STCI Primary Dealer Ltd, Delhi
- 2 Modi A. (2009), Report of the Task Force on Goods & Services Tax. New Delhi, Thirteenth Finance Commission.
- 3 Patel J. K. (2011), Goods and Service Tax - An Introductory Study. Golden Research Thoughts, Delhi
- 4 Rao M. G., & Vaillancourt F., (1994), Inter State Tax Disharmony in India: A Comparative Perspective. Oxford University Press, Mumbai
- 5 YOJANA Journal, Issue August 2017, Publication of Government of India.
- 6 <http://www.gstindia.com/basics-of-gst-implementation-in-india>
- 7 Wikipedia GST

Role of Statistics in Research of Social Sciences

Devanand Kashinathji Mandavdhare

Assistant Professor in Economics

MGV's Arts, Science & Commerce College Harsul,

Tal. Trambakeshwar, Dist. Nashik

Email Id: dkmeo1982@gmail.com / Mobile No. 9823680937

Abstract:

Statistics is a mathematical science involving the collection, interpretation, measurement, enumerations or estimation analysis, and presentation of natural or social phenomena, through application of various tools and technique the raw data becomes meaningful and generates the information's for decision making purpose. It is the systematic arrangement of data and information exhibits their inner relation between the things. Statistics plays a vital role in every fields of human activity and has important role in determining the existing position of per capita income, unemployment, population growth rate, housing, schooling medical facilities etc. in a country, by which the decision making and development plans of the government becomes concentric. Now statistics holds a central position in almost every field of research like Industry, Commerce, Trade, Physics, Chemistry, Economics, Mathematics, Biology, Botany, Psychology, Astronomy, management of decision making etc.

Through this research article, I have tried to discuss about the role and use of Statistics in various sociological and applied fields, also discusses the integration and co-ordination of statistical tools with the computer technology, which makes the calculation and interpretation data in very efficient and effective manner. Computer technology has becomes as lifeline of statistical tools and software's.

Key Words: Statistics, Statistical tools & techniques, Social Sciences Research, Computer

Introduction:

Statistics is a mathematical science involving the collection, interpretation, measurement, enumerations or estimation analysis, and presentation of natural or social phenomena, through application of various tools and technique the raw data becomes meaningful and generates the information's for decision making purpose. It is the systematic arrangement of data and information exhibits their inner relation between the things. Statistics plays a vital role in every fields of human activity and has important role in determining the existing position of per capita income, unemployment, population growth rate, housing, schooling medical facilities etc. in a country, by which the decision making and development plans of the government becomes concentric. Now statistics holds a central position in almost every field of research like Industry, Commerce, Trade, Physics, Chemistry, Economics, Mathematics, Biology, Botany, Psychology, Astronomy, management of decision making etc.

Research Objectives:

1. To discuss the role of Statistics in research of Social Sciences.
2. To discuss the use of Statistical tools and techniques in research of Social Sciences with the help of computer technology.

Research Methodology:

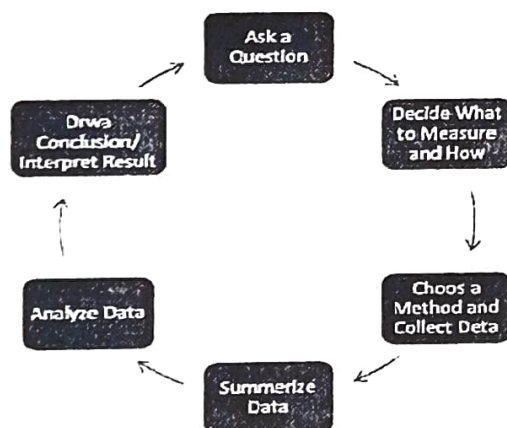
- Types of research - Analytical Research

Data collection –

Secondary data from various authors books, journals and different web sites based on statistical tools and techniques.

The study is based on secondary data collected from various sources such as various authors books, journals and different web sites based on information of statistical tools and techniques.

Statistics is a particularly useful branch of mathematics that is not only studied theoretically by advanced mathematicians but one that is used by researchers in many fields to organize, analyze, and summarize data. Statistical methods and analyses are often used to communicate research findings and to support hypotheses and give credibility to research methodology and conclusions. It is important for researchers to understand statistics so that they can be informed, evaluate the credibility and usefulness of information, and make appropriate decisions. The information in the steps listed below can be used when planning and conducting your research. It can also be used to evaluate the research of others when completing your literature review.

Step 1: Ask a Question

This step is related to our Research Problem or Research Question.

Step 2: What to Measure and How

Measurement generally refers to the assigning of numbers to indicate different values of variables. If our research involved determining if there was a relationship between height and weight of boys, it would make sense to measure the height and weight of boys using a scale. But if you were attempting to determine if there is a correlation between self-esteem and achievement of fifth grade girls, what scale could we use? We would look at grades, scores on a IQ test, how well each girl created a project. How can such abstract concepts like intelligence or self-esteem be measured? We can use following measure

1. Individual Achievement Test.
2. Wide Range Achievement Test.
3. Psycho educational Measures.
4. Psycho-social/Health Measures

5. Physiotherapy Database of Measures
6. Measures of Personality and Social Psychological Attitudes
7. Communication Research Measures
8. Happiness Measures.

Step 3: Collecting Data

Once we have decided what types of data we need for your study, we can determine whether our data can be gathered from existing sources/databases or whether we need to collect new information through other means. Even when using existing data, it is important to know how the data was collected so that the limitations of the generalizability of results may be determined and the proper analyses may be performed.

The researcher should be able to select and defend an appropriate method of data collection.

1. Collecting Data/Sampling Error
2. Survey Design
3. The Survey System
4. Survey Monkey Design Software
5. Sample Size Formula and Calculator
6. Sampling (Probability vs. Non Probability Sampling)

Step 4: Summarizing and Displaying Data

1. Measures of Central Tendency indicate what is typical of the average subject.

Time Series

2. Measures of Variance indicate the distribution of the data around the center.

Standard Deviation and Variation

3. Correlation refers to the degree to which two variable move in sync with one another.

Co-efficient of Correlation

#Scatter plots and Correlation

Graphical Displays are powerful tools for teaching and persuasion. A picture is really worth a thousand words as many people understand pictures better than a lecture.

#Handling All That Data – Tools for Displaying Data

#Statistical Graphs

#Statistical Software

Step 5: Analyzing Data and Interpreting Results

Hypothesis Testing-Hypothesis testing is the use of statistics to determine the probability that a given hypothesis is true. At the beginning of our research project, we no doubt started with an idea we thought it might be true.

Eg. Perhaps we think that the oral polio vaccine causes HIV. This is our hypothesis. No matter how much data we collect, there is always a chance that someone might contract HIV due to "chance" (all other reasons besides the vaccine). So in order to gather support for our claim, we have to first nullify the idea that the phenomenon occurred due to chance. In hypothesis testing, we look to reject or fail to reject the null hypothesis. Rejecting the null hypothesis gives credibility to your hypothesis being true, but at this point more research

would probably still be in order. Failing to reject the null hypothesis does not mean the null hypothesis is true. It simply means that there is not enough data to prefer one hypothesis over the other. There are lots of software applications that can do the test for us and display the results in top notch fashion.

Conclusion:

Statistics and statistical analyses have become a key feature of research in social science. Statistics is employed in economics, psychology, political science, sociology and anthropology. There is a debate regarding the uses and value of statistical methods in social science, especially in political Statistics in the social sciences science, with some statistician questioning the policy conclusions of political partisans who overestimate the interpretive power that non-robust statistical methods such as simple and multiple linear regression allow. Indeed, an important axiom that social scientists cite, but often forget, is that "correlation does not imply causation."

The use of statistics has become so widespread in the social sciences that many Universities such as Harvard, have developed institutes focusing on "quantitative social science." Harvard's Institute for Quantitative Social Science focuses mainly on fields like political science that incorporate the advanced causal statistical models that Bayesian methods provide. However, some experts in causality feel that these claims of causal statistics are overstated.

References:

- 1 Niraj R. Hatekar, Principles of Econometrics An Introduction, Sage Texts Publisher, Mumbai (2010)
- 2 S. C. Gupta, Fundamentals of Statistics, Himalaya Publishing House Pvt. Ltd., Delhi (2016)
- 3 P. C. Vainketesh, Essential of Research Methodology, Mark Publisher, Jaypur(2012)
- 4 Yogesh Kumar Singh, Fundamentals of Research Methodology and Statistics, New Age International Publisher Pvt. Ltd., New Delhi (2006)
- 5 Wikipedia

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या

देवानंद काशिनाथजी मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७

ई-मेल: dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

भारतीय समाज हा अनेक जाती, धर्म, पंथ, भाषा, संस्कृती इत्यादींच्या आधारावर विभागला गेलेला आहे. जातीव्यवस्था हे भारतीय समाजव्यवस्थेचे एक अभिन्न अंग आहे. भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था ही एक महत्वाची सामाजिक संस्था आहे. भारतात व्यक्तीची सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय जीवनपद्धती व सामाजिक संबंधांचे स्वरूप जातीनुसार ठरते. म्हणून जातीव्यवस्थेला भारतीय समाजरचनेचा पाया मानले जाते. भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेची निर्मिती किंवा व्युत्पत्ती नेमकी केव्हा व कशी झाली हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. परंतु भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीव्यवस्था खोलवर रुजलेली आहे. कोणताही समाज अनेक व्यक्तींनी मिळून बनलेला असतो, प्रत्येक व्यक्ती समूह करून राहतो. जेव्हा मानवी समूहातील परस्पर संबंधांचे संघटन होते तेव्हा समाज अस्तित्वात येतो. भारतातही याच प्रक्रियेमधून समाज अस्तित्वात आला आहे. कालांतराने भारतीय समाजामध्ये वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था निर्माण झाली आणि समाज वर्ण तसेच जाती-उपजातींमध्ये बंदिस्त झाला आहे.

जातीव्यवस्थेचा सामान्य अर्थ:

“जातीव्यवस्था म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था कि, ज्यामध्ये व्यक्तीला विशिष्ट सामाजिक गटात जन्माद्वारे प्रवेश मिळतो, व्यक्ती ज्या गटातील आहे त्याच गटातील व्यक्तीवरोवर त्याला विवाह करावा लागतो तसेच त्या गटातील जातपंचायतीने ठरवून दिलेले नियम व परंपरा पाळाव्या लागतात.”

वर्णव्यवस्थेच्या आधारे जातीव्यवस्था अस्तित्वात आली, जन्मानुसार जात प्राप्त होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात त्याप्रमाणे व्यवसायानुसार जाती निर्माण झाल्या नाही तर जातीनुसार व्यवसायाचे स्वरूप ठरले आहे. निकृष्ट व अप्रतिष्ठेची कामे अवर्णाकडे सोपविली गेली. या संदर्भात लक्ष्मणशास्त्री जोशी स्पष्टीकरण देतात कि, मल व मृत जनावरांची विल्हेवाट या संबंधीच्या कामांमुळे अस्पृश्यता निर्माण झाली तसेच उपरोक्त कामांशी संबंध असलेल्या लोकांना अस्पृश्य मानले गेले.

अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाला १९ व्या शतकात गुजरात मधील संत नरसिंह मेहता यांनी सर्वप्रथम ‘हरिजन’ संबोधले आहे. नंतर गांधीजींनी हा शब्दप्रयोग अस्पृश्यांसाठी वापरून त्याचे उदात्तीकरण केले आहे. १९०१ साली इंग्रजांनी केलेल्या जनगणनेत हिंदू व अस्पृश्य जातींचे भिन्न समाजघटक म्हणून गणना केली होती. त्यानंतर १९११ मध्ये अस्पृश्य जातींची पडताळणी करण्यासाठी ब्रिटिशांनी एका समितीची सुद्धा नियुक्ती केली होती. मार्च १९१६ मध्ये अस्पृश्य समाजघटकास सवलती देण्याबाबत विचार सुरू झाला व त्यासाठी एक परिपत्रक काढून तशा सूचना स्थानिक सरकारांना देण्यात आल्या होत्या. १९२१ मध्ये इंग्रज सरकारने केलेल्या जनगणनेत अस्पृश्य जाती समूहासाठी ‘Depressed Classes’ हा शब्दप्रयोग केला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्य जातींसाठी ‘Depressed Classes’ हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम केला होता. ब्रिटीशांनीही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा हा शब्दप्रयोग उपयोगात आणला होता. १९३० मध्ये सायमन कमिशनने अस्पृश्य जातींसाठी नवीन शब्द रूढ केला तो म्हणजे ‘Scheduled Casts’. १९३१ मध्ये इंग्रज सरकारने जनगणना करतांना अस्पृश्य जातींचा ‘Scheduled Casts’ असा नामोल्लेख करून त्यांचा या समूहघटकात समावेश केला. नंतर १९३५ मध्ये केलेल्या कायद्याच्या पाचव्या अनुसूचीच्या कलम १९ मध्येही ‘Scheduled Casts’ या शब्दाचा अधिकाधिक वापर करण्यात आला होता. अस्पृश्य जातींच्या समूहघटकास

सवलती देण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने १९३६ मध्ये एक अनुसूची (Schedule) तयार केली होती. त्यावरून अस्पृश्य जातींना अनुसूचित जाती असे नाव पडले आणि पुढे हेच नाव रूढ झाले.

सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने अतिशय दुर्बल व कमकुवत समाजघटकांना भारतीय संविधानाने मागासवर्ग असे संबोधले आहे. भारताच्या राज्यघटनेत अस्पृश्य जातींसाठी 'Scheduled Casts' हा शब्दप्रयोग करण्यात आला आहे. या शब्दाचे मराठी भाषांतर अनुसूचित जाती असे होते. अनुसूचित जाती हा एक संविधानिक शब्द आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३४१ (१) मध्ये असा स्पष्ट उल्लेख आहे कि, देशाचे राष्ट्रपती एखाद्या राज्याबाबत किंवा केंद्रशासित प्रदेशाबाबत तेथील राज्यपालांशी विचार-विनिमय करून अधिसूचनेच्या माध्यमातून विशिष्ट जातींचा या सूचिमध्ये समावेश करू शकतात, अशा जातींना अनुसूचित जाती समजण्यात येईल. राज्यघटनेच्या कलम ३४१ (२) प्रमाणे संसद किंवा कायद्याद्वारे एखाद्या जातीचा समावेश अनुसूचित जातीत केला जाऊ शकतो. भारतात जवळपास ११०० जातींचा अंतर्भाव अनुसूचित जाती समुहात केला आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत विचार केला तर, अनुसूचित जाती समूहामध्ये ५९ जातींचा समावेश होतो. त्यापैकी महार (नवबौद्ध), मातंग आणि चांभार या जातींची लोकसंख्या एकूण अनुसूचित जाती समूहाच्या लोकसंख्येमध्ये जवळपास ९० % असल्याचे दिसून येते.

शासकीय स्तरावर अनुसूची तयार करतांना अनुसूचित जातींच्या पुर्वाश्रमी होणाऱ्या शोषणाच्या बाबतीतील साम्य, सवर्ण जातींकडून होणारा भेदभाव, अन्याय, विषमतेची वागणूक इत्यादी घटक लक्षात घेऊन पूर्वास्पृश्य जातींना एकत्रित करण्यात आले आहे. अनुसूचित समाविष्ट जातींचा विकास साधण्यासाठी या यादीचे प्रयोजन आहे. अनुसूचित जातींना आरक्षित जाती असे सुद्धा संबोधले जाते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास १७ % लोकसंख्या अनुसूचित जातींची आहे. हा सामाजिक घटक भारतीय समाजातील सर्वाधिक वंचित घटक म्हणून ओळखला जातो. पुरातन काळापासून चालत आलेल्या जातीभेदावर आधारित आर्थिक वंचितता, सामाजिक भेदभावाची वागणूक व अस्पृश्यता वाटयला आलेले हे घटक आहेत. आर्थिक व सामाजिक प्रगतीचे कोणतेही निकष लावले तरी हे सामाजिक घटक भारतातील इतर कोणत्याही सामाजिक घटकांपेक्षा खूपच मागासलेले असल्याचे दिसून येते.

अनुसूचित जातीचा अर्थ:

भारतीय समाजात मागासवर्गीय समूहांचा विचार जातीच्या संदर्भातच करावा लागतो. वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था भारतीय समाजव्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या भूत, वर्तमान आणि भविष्याचा विचार जात या संस्थेला वाजूला ठेवून करता येत नाही. प्राचीन काळी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेनुसार चार वर्ण होते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णां शिवाय पाचवा वर्ण अस्तित्वात होता त्याला अवर्ण किंवा अस्पृश्य असे म्हणत असत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, अस्पृश्यतेचा जन्म ई.स. ४०० च्या दरम्यान झाला आहे, अस्पृश्य हे हिंदू धर्माच्या वर्ण व जातिव्यवस्थेच्या बाहेरचे असल्यामुळे त्यांना अवर्ण मानण्यात आले. आज संविधानिक भाषेत हा शुद्र किंवा अस्पृश्य वर्ग अनुसूचित जाती म्हणून ओळखला जातो. खालील व्याख्यांच्या आधारे अनुसूचित जातीचा अर्थ अधिक स्पष्ट होतो.

- कैलाशनाथ शर्मा: "अस्पृश्य जाती म्हणजे अशा जाती कि, ज्यांच्या स्पर्शाने स्पृश्य व्यक्ती अपवित्र होते असे मानले जाते आणि स्पृश्य व्यक्तीला पवित्र होण्यासाठी काही प्रायश्चित विधी करावे लागतात."
- जी. ए. मुजुमदार: "अस्पृश्य जाती म्हणजे अशा जाती कि, ज्यांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या अयोग्य मानले जाते व ज्यांच्यावर उच्च जातींनी परंपरेद्वारा अनेक निर्बंध लादले आहेत."
- जी. एस. घुर्ये : "अनुसूचित जाती म्हणजे असा जातसमूह की, ज्याचा समावेश राज्यघटनेच्या अनुसूचित जातींच्या यादीत झाला आहे."

अनुसूचित जाती कोणत्या जातीस म्हणावे या संदर्भात भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३६६ च्या खंड २४ व २५ मध्ये असे स्पष्ट करण्यात आले आहे कि, पूर्वाश्रमीच्या अतिशूद्र व अस्पृश्य जातींना अनुसूचित जाती समजावे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्था व अनुसूचित जाती याविषयीची माहिती जाणुन घेणे.
- महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या कोणत्या सामाजिक व आर्थिक समस्या आहेत याविषयी चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्था व अनुसूचित जातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या या विषयाची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

जातिव्यवस्थेशी निगडीत असलेल्या सामाजिक भेदभावाची आणि विषमतेची तसेच दलितानांच्या उत्पन्नाच्या साधनांवर येणारी मर्यादा आणि त्यामुळे त्यांच्या वाट्याला येणाऱ्या दारिद्र्या विषयीची यथार्थ जाणीव निर्माण करणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती:

महाराष्ट्रात अनुसूचित जातींची संख्या ५९ आहे. महार (नवबौद्ध), मातंग, चर्मकार, ढोर, होलार, खाटिक, मेडगी, होलीया, डोंब, कैकाडी, बेडर, शेणवी, मेहतर इत्यादी प्रमुख जातींचा त्यात समावेश होतो. त्यापैकी महार, मातंग व चर्मकार या जातींचे प्रमाण अनुक्रमे सर्वात जास्त आहे. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींची विभागणी प्रदेशानुसार भिन्न दिसून येते. महार, मातंग, चर्मकार हे संपूर्ण महाराष्ट्रात तर ढोर हे मुख्यतः दक्षिण महाराष्ट्रात, होलार मध्य महाराष्ट्रात, डोंब व कैकाडी नागपूरजवळ, शेणवी मुंबई, पुणे व कोकणात अशा प्रकारचे चित्र दिसते.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या:

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती, जमाती व इतर जातींच्या ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण

सामाजिक गट	एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	ग्रामीण	नागरी	एकूण %
अनुसूचित जाती	११.८	५६.५	४३.५	१००
अनुसूचित जमाती	९.४	८५.७	१४.३	१००
इतर	७८.८	५०.९	४९.१	१००
एकूण लोकसंख्या	१००	५४.६	४५.४	१००

स्रोत: भारताची जनगणना २०११ (टक्केवारीत) नोंद: इतरांमध्ये सर्व मागास व अमागास जातींचा समावेश आहे.

वरील आकडेवारीमध्ये महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा योग्य प्रमाणात अंदाज केला गेलेला नाही असे दिसून येते. कारण अनुसूचित जातींची गणना करतांना अनुसूचित जातीतील धर्मांतरित नवबौद्धांची या ठिकाणी गणना केली गेली नाही असे दिसते. त्यामुळे राज्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा कमी प्रमाणात अंदाज केला गेला आहे. जनगणना करतांना ज्यांनी महार जात सांगितली त्यांचा समावेश अनुसूचित जातीत करण्यात आला व ज्यांनी नवबौद्ध अशी नोंद केली त्यांचा अनुसूचित जातीत समावेश करण्यात आला नाही असे दिसते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अंदाज २ ते ३ % कमी दिसून येतो.

अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अंदाज कमी दर्शविल्यामुळे नोकरी, राजकीय आरक्षण, शिक्षण व इतर क्षेत्रातील राखीव जागांचे निर्धारण यावर तसेच अनुसूचित जातीच्या विशेष घटक निधीच्या वाटपावर विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या साक्षरतेचा दर:

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येच्या साक्षरतेचे प्रमाण

राज्याचा (२०११)	साक्षरता दर	अनुसूचित जाती / एकूण	अनुसूचित जाती/ग्रामीण	अनुसूचित जाती/नागरी
एकूण	८२.३४	७९.७	७५.८	८४.६
पुरुष	८८.३८	८७.२	८४.६	९०.५
स्त्रिया	७५.८७	७१.९	६६.६	७८.६

स्रोत: भारताची जनगणना २०११ (टक्केवारीत)

पूर्वी अस्पृश्यांना कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण घेता येत नव्हते कारण शिक्षणावर फक्त उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी होती. परंतु आज हे चित्र बदललेले आहे. उपरोक्त आकडेवारी महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण दर्शविते. यात असे आढळून येते कि, सामान्य व अनुसूचित जाती दोन्ही गटातील स्त्रियांचा साक्षरतेचा दर हा पुरुषांपेक्षा कमी आहे. अनुसूचित जातीच्या बाबतीत ग्रामीण भागातील साक्षरता दर हा नागरी भागातील साक्षरता दरापेक्षा कमी आहे.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या समस्या:

भारतात सवर्ण जातीतील लोकांनी अस्पृश्य जातीतील लोकांवर अनेक सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक निर्वंध लादले होते. त्यामुळे या जाती सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत व त्यातून या वर्गाच्या पुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

सामाजिक समस्या:

अस्पृश्य जातींवर अनेक निर्वंध लादल्यामुळे हजारो वर्षांपासून या जातींना हीन दर्जाचे अत्यंत निकृष्ट जीवन जगावे लागले आहे. धार्मिक ग्रंथांचा आधार असलेली जातीव्यवस्था व अस्पृश्यतेच्या प्रथेची बंधने हेच या समाजाच्या विविध समस्यांचे मूळ कारण आहे. भारतीय संविधानाने अस्पृश्यता कायद्याने नष्ट केली असली तरी लोकांच्या मनातील अस्पृश्यतेची भावना अजूनही नष्ट झालेली नाही. आजही सवर्ण जाती अनुसूचित जातींना तिरस्काराने वागवितात, हीन समजतात. अनुसूचित जातीतील एखादी व्यक्ती शिकून-सवरून मोठी झाली आणि उच्च पदावर कार्यरत असली तरी जातीव्यवस्थेत तिला योग्य तो दर्जा दिला जात नाही. आजही अनुसूचित जातींवर अनेक सामाजिक निर्वंध आहेत. ग्रामीण भागात या सामाजिक निर्वंधांची अधिक प्रचीती येते. असे सामाजिक निर्वंध त्यांनी झुगारण्याचा प्रयत्न केला तर इतर जातींचे लोक त्यांच्यावर बहिष्कार टाकतात. त्यांच्या घरांची जाळपोळ व त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ले केले जातात. त्यामुळे अनुसूचित जातीच्या लोकांना वाईट प्रथा, परंपरा यातून बाहेर पडणे सहज शक्य नाही. आजही ग्रामीण भागात सार्वजनिक विहिरींवरून अनुसूचित जातींच्या लोकांना पाणी भरू दिले जात नाही. त्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. सामाजिक अन्याय, शोषण, दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा इत्यादींमुळे त्यांना स्वाभिमानाने जीवन जगता येत नाही.

खेड्यापाड्यात राहणारा दलित समाज हा इतरांच्या तुलनेत संख्येने कमी असल्यामुळे व त्याची उपजीविका सवर्ण जातींवर अवलंबून असल्यामुळे (शेतीची व तत्सम कामे) तो बहुसंख्याकांसमोर सामंजस्याची भूमिका घेतो. नेमक्या याच परिस्थितीचा फायदा सवर्ण जातीतील लोक घेतात व दलितांवर होणाऱ्या छोट्या-छोट्या अन्यायाचे स्वरूप वाढत जाते. दलितांवर जणू आपलीच मालकी आहे अशा सरंजामी मानसिकतेने सवर्ण जातीचे लोक वागतात.

२००१ ते २०१२ या कालावधीत महाराष्ट्रातील दलितविरोधी अत्याचारांच्या गुन्ह्यांच्या नोंदी:

अनु. क्र.	गुन्ह्यांचे प्रकार	२००१ ते २०१२ नोंदीची एकूण संख्या	वार्षिक सरासरी
१	हत्या	२४३	२०.२५
२	बलात्कार	८७९	७३.२५
३	बळजबरीचे अपहरण	१५१	१२.५८
४	दरोडेखोरी	१२२	१०.१६

५	लुवाडणूक	९७	६.५८
६	जाळपोळ	१०९	९.०८
७	अमानुष छळ	७६६	६३.८३
८	अन्य गुन्हे	५३५४	४४६.१६
९	नागरी हक्क कायदा १९५५	३७८	३१.५
१०	अत्याचार प्रतिबंधक कायदा १९८९	३२१०	२६७.५
	एकूण	११३०९	९४२.४१

स्त्रोत: क्राईम इन इंडिया स्टॅटिस्टिक्स २०१२, नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्यूरो, गृह मंत्रालय भारत सरकार नवी दिल्ली.

महाराष्ट्र राज्यात २००१ ते २०१२ या कालावधीत दलितविरोधी अत्याचारांच्या ज्या घटनांची पोलीसात नोंद झाली आहे ती आकडेवारी वरील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे. या आकडेवारीतून समोर येणारी दाहक वस्तुस्थिती महाराष्ट्र कोणत्या अर्थाने पुरोगामी आहे याविषयी प्रश्नचिन्ह निर्माण करते.

२०११ ते २०१६ या कालावधीत महाराष्ट्रातील (अॅट्रासिटी) अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्या अंतर्गत नोंद झालेल्या गुन्ह्यांची संख्या:

जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद	जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद	जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद	जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद
मुंबई	१७८	नंदुरवार	६३	वीड	४४४	यवतमाळ	३५०
नवी मुंबई	८४	कोल्हापूर	२६०	उस्मानाबाद	२३८	नागपूर	२४७
ठाणे, पालघर	२९२	पुणे	६६२	नांदेड	३५९	वर्धा	११६
रत्नागिरी	९२	सोलापूर	४४९	परभणी	४५४	भंडारा	९७
सिंधुदुर्ग	४०	सातारा	३८२	हिंगोली	२३७	गडचिरोली	४४
नाशिक	२६०	सांगली	१६०	अमरावती	३२६	चंद्रपूर	१५५
जळगाव	२७७	औरंगाबाद	३३२	अकोला	१४३	पुणे रेल्वे स्टेशन	१
धुळे	१५५	गोंदिया	१५६	बुलढाणा	२६०	मुंबई रेल्वे स्टेशन	५
अहमदनगर	४३४	जालना	२९९	वाशीम	२५४	नागपूर रेल्वे स्टेशन	८
एकूण							८६९८

स्त्रोत: दैनिक लोकसत्ता, लोकरंग पुरवणी, रविवार, दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६

महाराष्ट्रातील (अॅट्रासिटी) अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्या अंतर्गत गुन्हे सिध्द होण्याचे प्रमाण:

अनु. क्र.	वर्ष	गुन्हे सिध्द होण्याची टक्केवारी
१	२०११	६.७७ %
२	२०१२	५.०३ %
३	२०१३	६.७७ %
४	२०१४	७.०४ %
५	२०१५	७.८० %
६	२०१६	६.४१ %

स्त्रोत: दैनिक लोकसत्ता, लोकरंग पुरवणी, रविवार, दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६

राज्यातील जनतेच्या जीविताचे व मालमत्तेचे रक्षण करणे ही राज्यशासनाची जबाबदारी असते आणि राज्यशासन त्याबाबतीत वेळोवेळी घोषणासुद्धा करते. असे असले तरीही स्वातंत्र्याच्या सात दशकानंतरही

समाजात उपेक्षित असलेल्या अनुसूचित जातींवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले नसल्याचे चित्र वरील दोन्ही ताकत्यांमधून दिसून येते.

अस्पृश्य जातींची घरे वेशीबाहेर असत. सवर्ण लोकवस्तीजवळ त्यांची घरे असू नये असा दंडक होता. त्यामुळे अस्पृश्य लोकांची वसतिस्थाने गावाबाहेर होती. एकंदरीत हा समाज अत्यंत दुर्दैवी होता, त्यांची अवस्था पशूपेक्षाही निकृष्ट होती. अनुसूचित जातींच्या निवासव्यवस्थेत आजही फार मोठा बदल झालेला दिसून येत नाही. डॉ. सुखदेव थोरात यांनी आपले 'दलितांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या' या पुस्तकामध्ये १९९३ ते २०१२ या कालावधीतील दलितांच्या निवास व्यवस्थेची माहिती दिली आहे. त्यांनी काही सुविधांच्या आधारे निवासव्यवस्था सुनिश्चित केली आहे. १. घरात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था. २. घरात शौचालयाची सुविधा असणे. ३. घरगुती वापरासाठी विजेची उपलब्धता. ४. घराच्या छताचे स्वरूप व्यवस्थित असणे. हे चार निकष योग्य निवासाची लक्षणे आहेत हे त्यांनी स्पष्ट केले व खालील परिस्थिती सांगितली आहे. पिण्याच्या पाण्याची सुविधा नसलेली अनुसूचित जातींच्या घरांची संख्या ६३ % होती. शौचालयाची सोय नसलेल्या घरांचे प्रमाण अनुसूचित जातींच्या बाबतीत ६७ % दिसून आले होते. ग्रामिण भागातील वीज नसलेल्या सर्व घरांचा विचार केला तर २६ % घरांना वीज पुरवठा होत नव्हता. त्यामध्येही अनुसूचित जातीचे प्रमाण ३२ % होते. ४० % अनुसूचित जातींच्या लोकांना चांगल्या छतासहित घरांची उपलब्धता नव्हती.

आर्थिक समस्या:

अस्पृश्य जातींना व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नव्हते, त्यांना आपला व्यवसाय सोडून इतर कोणताही व्यवसाय करण्यावर निर्बद्ध घालण्यात आले होते. कमी प्रतीची व हीन दर्जाची कामे त्यांना देण्यात येत असत. गलीच्छ व सेवाचाकरीसारखी कामे या समाजाच्या वाट्याला आली होती. त्यांना स्वतःच्या मालकीची जमीन ठेवता येत नव्हती. बऱ्याचदा कामाच्या अभावी उपासमार सुद्धा होत असे. या सर्व परिस्थितीमुळे अस्पृश्य जातीत दारिद्र्याचे प्रचंड प्रमाण होते.

अनुसूचित जातींची आर्थिक परिस्थिती आजसुद्धा अत्यंत दयनीय स्वरूपाची आहे. या समाजातील बहुसंख्य लोक हे भूमिहीन शेतमजूर आहेत. ज्यांच्याकडे थोडीफार जमीन आहे त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. हा समाज करीत असलेली शेतीसुद्धा निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आल्यामुळे त्यांचा नाईलाज आहे. जमिनीतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे अनुसूचित जातीचे लोक नको ती जमीन म्हणून परंपरागत रीतीने प्राप्त झालेला जमिनीचा तुकडा विकून गावातून शहरांकडे स्थलांतरित होत आहेत. शहरांमध्ये सुद्धा औद्योगिक कौशल्याच्या अभावी मजुरी करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही. आगीतून निघून फोफाट्यात पडावे अशीच अवस्था आज या समाजाची दिसून येते.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील दलितांवर अजूनही जातीयातेने आखून दिलेली कामे करण्याची सक्ती केली जाते. नॅशनल सॅम्पल सर्वेच्या सर्वेक्षणानुसार सर्वेक्षण केलेल्या गावांपैकी ५० % गावात अजूनही जातीयतेच्या आधारावर आखून दिलेले व्यवसाय करण्याची प्रथा प्रचलित आहे. महार जातीचे लोक आजही त्याची विल्हेवाट लावणे अशी निम्नस्तरीय व गलीच्छ स्वरूपाची कामे करतांना आढळतात. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण:

ग्रामीण लोकसंख्या		नागरी लोकसंख्या		एकूण लोकसंख्या	
अनुसूचित जाती	एकूण	अनुसूचित जाती	एकूण	अनुसूचित जाती	एकूण
४४.८	२९.६	४३.२	३२.२	४४.०	३०.७

स्रोत: नियोजन आयोग, नवी दिल्ली २००४-०५ (टक्केवारीत)

वरील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते कि, अनुसूचित जमाती सोडून इतर समाज घटकांच्या तुलनेत अनुसूचित जातींमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण अतिशय जास्त आहे. दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या अनुसूचित जातींच्या लोकांमध्ये जास्तीत जास्त प्रमाण भूमिहीन शेतमजुरांचे आहे. शेतमजुरी शिवाय त्यांना उदरनिर्वाहाचे दुसरे कोणतेही साधन नाही.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या कुटुंबांना विविध रोजगार योजनांमधून मिळालेला रोजगार:

राज्य/देश	रोजगार योजना				
	MGNREGA	PMEGA	SGSY	SJSRY	इतर
महाराष्ट्र	६.२	०.१	०.४	-	०.२
भारत	२८.४	०.३	०.३	०.१	१.५

स्रोत: रोजगार व बेरोजगारी सर्वे २०१५-१६, श्रम मंत्रालय भारत सरकार (टक्केवारीत)

नोंद: MGNREGA=महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, PMEGA=प्रधानमंत्री रोजगार हमी कायदा, SGSY=स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, SJSRY= स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना.

वरील आकडेवारीवरून अनुसूचित जातींना महाराष्ट्रात विविध रोजगार योजनांमधून मिळणाऱ्या रोजगाराचे प्रमाण दिसून येते.

कुठल्याही समाजात सामाजिक न्यायाची कसोटी ही त्या समाजातील सर्वात खालच्या स्तरावरील लोकांच्या कल्याणावरून ठरते. एखाद्या प्रक्रियेचा समाजाच्या खालच्या स्तरावर चांगला परिणाम होत असेल तर तिचे समर्थन केले जाते आणि याउलट परिस्थितीत त्या प्रक्रियेचा विरोध केला जातो. भारताच्या संदर्भात अर्थातच ही कसोटी जागतिकीकरणाचा दलितांवर होणारा परिणाम ही आहे. दलितांच्या आर्थिक प्रश्नांची दोन अंगे आहेत एक म्हणजे त्यांचे सध्याचे दारिद्र्य व दुसरे म्हणजे हजारो वर्षांपासून जातिव्यवस्थेच्या माध्यमातून त्यांचे झालेले सर्व प्रकारचे शोषण. जोपर्यंत या दोन्ही घटकांवर चर्चा होणार नाही तोपर्यंत ते विक्षेपण एकांगी असेल.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात सरकारी किंवा सार्वजनिक क्षेत्रातील आरक्षणाची अवस्था दिवसेंदिवस बिकट होत चालली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या खाजगीकरणाच्या नावाखाली या कंपन्यातील आरक्षणाच्या धोरणाचे उच्चाटन केले जात आहे. एकीकडे नवीन नोकऱ्यांच्या निर्मितीचा दर नगण्य आहे तर दुसरीकडे आरक्षणविरोधी धोरणांची अंमलबजावणी या परिस्थितीचा दलितांवर वाईट परिणाम होत आहे. शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये अशा प्रकारचे धोरण अवलंबिले गेले तर अनुसूचित जातीचे लोक या विकासप्रक्रियेतून नक्कीच बाहेर फेकले जातील यात काहीच शंका नाही.

समारोप:

ऐतिहासिक काळापासून भारतीय लोकजीवनात जातीव्यवस्थेने एक सामाजिक आणि आर्थिक चौकट निर्माण केलेली आहे. या चौकटीमध्ये व्यक्तीची जात ही त्याच्या सामाजिक व आर्थिक व्यवहारांचे नियंत्रण करते. प्रत्येक जातीत जन्माला आलेल्या व्यक्तीचे सामाजिक व आर्थिक अधिकार तिच्या जन्मापासूनच ठरलेले असतात. आर्थिक व सामाजिक अधिकारांची उपलब्धता ही जातीच्या श्रेणीनुसार विषम प्रमाणात होत असल्यामुळे वरच्या स्तरावरील जातींना विशेषाधिकार प्राप्त होतो तर खालच्या स्तरावरील जातींच्या वाट्याला तिरस्कार येतो. अस्पृश्य जाती किंवा दलित किंवा आजच्या अनुसूचित जाती या जातीय उतरंडीमध्ये सर्वात खालच्या स्तरावर असल्यामुळे त्यांचे सर्वाधिक नुकसान झालेले आहे. शारीरिक कष्टाची कामे व वरच्या जातीतील लोकांची सेवा करणे ही कामे त्यासोबतच शिक्षणास व संपत्ती किंवा मालमत्ता ठेवण्यास असलेली बंदी यामुळे अनुसूचित जातींच्या वाट्याला पराकोटीचे दारिद्र्य आले आहे.

जातीव्यवस्था विषमतेवर आधारित असल्यामुळे अनेक महान विचारवंतांनी तिला कडाडून विरोध केला आहे व ती नितीमत्ता व नैसर्गिक समानतेच्या संकल्पनेच्या कशी विरुद्ध आहे हे सिद्ध केले आहे. जातीव्यवस्थेमधून निर्माण झालेल्या असमानता, बहिष्कार व वंचितता या गोष्टींची जाणीव राज्यकर्त्यांना झाल्यानंतर १९५० मध्ये जेव्हा राज्यघटना अस्तित्वात आली तेव्हा भारत सरकारने सामाजिक भेदभावांवर बंधने घातली व आरक्षणा सारख्या सामाजिक भेदभाव विरोधी धोरणांचा विकास केलेला आहे. या सर्व प्रयत्नांमुळे अनुसूचित जातींच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झालेली आहे. परंतु अजूनही अनुसूचित जातीतील लोकांना काही प्रमाणात जातीय विषमतेचा सामना करावा लागत आहे आणि आजही त्यांची सामाजिक व आर्थिक वंचना फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे हे वरील विक्षेपणाच्या आधारावर स्पष्ट करता येते.

संदर्भ:

1. डॉ. वी. आर. आंबेडकर, जातीसंस्थेचे उच्चाटन (मराठी अनुवाद), राज प्रकाशन अकोला, २००८.
2. सुखदेव थोरात, दलित निरंतर विषमता आणि दारिद्र्य, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००७.
3. सुखदेव थोरात, दलितांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या (१९९३-२०१२), नीरज प्रकाशन औरंगाबाद, २०१५.
4. सुखदेव थोरात, महाराष्ट्रातील सामाजिक भेदभाव, नागरी हक्कभंग आणि अत्याचार, सुगावा प्रकाशन पुणे, २०१२.
5. सुहास पळशीकर, जातीसंस्थेचे बदलते आधार व समकालीन जातीव्यवस्था, सुगावा प्रकाशन पुणे, २०१२.
6. वी. एम. कऱ्हाडे, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर, २०१०.
7. एस. एस. गाठाळ, आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलाश प्रकाशन औरंगाबाद, २०१०.
8. अनिल कठारे, महारांचा इतिहास, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००९.
9. हनुमंत मिसळ, महाराष्ट्रातील दलितांचे अंतरंग, कैलाश प्रकाशन औरंगाबाद, २००६.
10. आनंद तेलतुंबडे, सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण, लोक-वड्ड:मय गृह प्रकाशन पुणे, २०१०.
11. उत्तम कांवळे, जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००२.
12. पी. के. कुलकर्णी, दलितांचे आणि आदिवासींचे समाजशास्त्र, डायमंड प्रकाशन पुणे, २०१२.
13. भारताची जनगणना २०११.
14. राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग अहवाल २०१४-१५.
15. दैनिक लोकसत्ता, रविवार, लोकरंग पुरवणी, दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६.
16. दैनिक लोकसत्ता, लेख मधु कांवळे, रविवार, दिनांक २७ सप्टेंबर २०१५.
17. दैनिक सकाळ, सतरंग पुरवणी, रविवार, दिनांक १५ फेब्रुवारी २०१५.
18. Wikipedia.

शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगात रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी

देवानंद काशिनाथजी मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७, ई-मेल: dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती क्षेत्राच्या विकासावरच देशाचा औद्योगिक व आर्थिक विकास अवलंबून आहे. त्यामुळे या क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाल्यास त्याचे विपरीत परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासावर होतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६८.८४ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असून त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती किंवा शेतीशी संबंधित आहे. देशातील एकूण श्रमशक्तीपैकी जवळपास ५५ % श्रमशक्ती शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. त्यामुळे शेती हाच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मूलाधार आहे. पूर्वी उत्तम शेती, मध्यम व्यापार कनिष्ठ नोकरी हे सूत्र होते. अलीकडच्या काळात या सूत्रात बदल होऊन उत्तम नोकरी, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ शेती अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. शेतीविषयक विविध चुकीच्या धोरणांमुळे आज शेती व शेतकरी विविध समस्यांच्या चक्रव्यूहात अडकलेले आहेत. इतरांना रोजगार देणारा शेतकरी आज स्वतःसाठी रोजगार शोधू लागला आहे. शेती क्षेत्राला नवसंजीवनी दिल्याशिवाय सर्वसमावेशक विकासाचे ध्येय साध्य होवू शकणार नाही.

कोणत्याही क्षेत्राचा आर्थिक विकास उत्पादन व त्यातून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून असतो. शेती क्षेत्राच्या बाबतीत मात्र उत्पादनातून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नात संबंधित शेतकऱ्याचे कुटुंब जगू शकेल अशी परिस्थिती दिसत नाही. आज अनेक शेतकरी कुटुंबांना उपजीविकेसाठी विंगर शेती क्षेत्राकडे वळावे लागत आहे. अनेक शेतकरी कुटुंबातील युवकांना कृषी क्षेत्राबाहेर पडण्याची संधी नसल्यामुळे त्यांना शेतीवरच अवलंबून राहावे लागत आहे. शेतीच्या विकासासाठी पाण्याची उपलब्धता हा महत्वाचा घटक आहे. देशाच्या विविध भागात पावसाचे दिवस व पर्जन्यमान यात मोठी तफावत असून पावसाचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत आहे. गरजेपेक्षा कमी पडणारा पाऊस व अपुऱ्या सिंचन सुविधा यामुळे शेतकऱ्यांपासून शेतमजुरांपर्यंत सर्वांच्या अडचणींमध्ये वाढ होत आहे. शेतकऱ्यांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण निसर्गासोबतच मानवाकडूनही केले जात आहे. शेतकरी वर्ग अल्पशिक्षित, बाजारपेठ वातावरणाशी अल्पपरिचीत, असंघटीत व नगण्य आर्थिक कुवतीचा असल्यामुळे शेतकरी वर्गाची सौदाशक्ती कमी आहे. शेतकऱ्यांना सन्मानाने योग्य आर्थिक स्थित जीवन जगता येईल अशी परिस्थिती आज राहिलेली नाही. शेती क्षेत्राचा जोपर्यंत विकास होत नाही तोपर्यंत देशाचा समतोल आर्थिक विकास होणार नाही व शेती क्षेत्राकडून केल्या जाणाऱ्या विविध अपेक्षा पूर्ण होणार नाहीत. या क्षेत्राचा विकास झाला तरच शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल व देशाच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होऊन रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण होण्यास मदत होईल.

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे जाहीर केले आहे. ही घोषणा प्रत्यक्ष अमलात येण्यासाठी शेतकऱ्यांचे प्रती हेक्टरी उत्पादन दुप्पट होणे व शेतमाला चांगली किंमत प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. हा पर्याय प्रत्यक्ष अमलात आल्यानंतर जर शेतीचे प्रती हेक्टरी उत्पादन दुप्पट न होता फक्त शेतमालाच्या किमती दुप्पट झाल्या तर त्याचे किंमतवाढीच्या रूपाने सर्वसामान्यांवर व एकूण अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतील. त्यामुळे पर्याय म्हणून शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या विकासाच्या माध्यमातून शेतीच्या विकासाला चालना देण्याची आवश्यकता आहे. शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या विकासांमुळे ग्रामीण भागात रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी वाढतील आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था समृद्ध होण्यास मदत होईल. शेती, शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण बेरोजगार युवकांसाठी अनुत्पादक योजना व प्याकेज राबविण्यापेक्षा कृषी प्रक्रिया उद्योगांना प्राधान्यक्रम देवून त्यातून रोजगार व

स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करणे अधिक परिणामकारक ठरेल. केंद्र व घटकराज्य सरकार यांच्याकडून शेती क्षेत्रात दीर्घकालीन गुंतवणूक करण्याच्या घोषणा वारंवार केल्या गेल्या आहेत परंतु प्रत्यक्षात शेतीतील गुंतवणूक कमी होत आहे. शेतकऱ्यांनी सुद्धा शेतीत गुंतवणूक करण्याचे प्रमाण कमी केले आहे ही वस्तुस्थिती आहे. आधीच गुंतवणूक कमी असलेल्या शेती क्षेत्रातील गुंतवणूक आणखी कमी झाली तर शेतीच्या उत्पादकतेवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. शेती क्षेत्रातील गुंतवणुकीवरोवरच शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगात गुंतवणूक वाढवल्यास ग्रामीण भागातील शेतकरी व शेतमजूर आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होण्यास मदत होईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भारतात शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगात रोजगारच्या कोणत्या संधी आहेत याचा अभ्यास करणे.
- कृषिमाल प्रक्रिया उद्योगांपुढील आव्हाने व उपाययोजना याविषयी चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगात रोजगारच्या संधी या विषयाची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगामध्ये रोजगारच्या संधी:

भारतामध्ये शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगात गुंतवणुकीस खूप मोठी संधी आहे. जागतिकीकरणानंतर भारतीय लोकांच्या उत्पन्नात झालेली लक्षणीय वाढ, त्यामुळे ग्राहकांची वाढत जाणारी क्रयशक्ती, वाढते नागरीकरण, उच्च राहणीमान यामुळे शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगातील विविध वस्तूंना असलेली मागणी दिवसेंदिवस वाढत जाणार आहे. परिणामी रोजगारच्या संधीत वाढ होणे अपेक्षित आहे. यासोबतच प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांच्या निर्यातीलासुद्धा खूप वाव आहे.

जागतिक पातळीवर शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगातून सुमारे ३६ अब्ज डॉलर्सची उलाढाल होते. इतक्या प्रचंड आर्थिक उलाढालीत भारताचा वाटा २.८० अब्ज डॉलर्स आहे. म्हणजेच जागतिक पातळीवर होणाऱ्या प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांच्या निर्यातीत भारताचा वाटा ७ ते ८ % इतकाच आहे. भविष्यात यामध्ये १२ ते १५ % पर्यंत वाढ होण्याची शक्यता आहे. भारत सरकारच्या केंद्रीय अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाच्या अहवालानुसार येणाऱ्या दशकात शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांना दिल्या जाणाऱ्या सोयी-सुविधांमध्ये वाढ होणे अपेक्षित असल्यामुळे त्यांच्या उत्पादित वस्तूंची मूल्यवर्धन क्षमता ३५ % पर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे.

शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातून शेतीला पर्यायाने ग्रामीण विकासाला चालना मिळू शकते हे लक्षात घेवूनच भारत सरकारने मेक इन इंडिया या योजने अंतर्गत शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांना महत्व दिलेले आहे. मेक इन इंडिया योजने अंतर्गत ज्या सुविधा व सवलती इतर उद्योगांना मिळतील त्या सर्वांचा लाभ शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांनाही मिळणार आहे. या योजनेत १४ हजार कोटी रुपये कृषी प्रक्रिया उद्योगांवर खर्च करण्याची तरतूद आहे. शिवाय या क्षेत्रात १०० % परकीय गुंतवणुकीला मान्यता देण्यात आली आहे. Confederation of Indian Industry या संस्थेच्या अंदाजानुसार आगामी काळात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगात रोजगारच्या मोठ्या संधी निर्माण होणे अपेक्षित आहे.

मुक्त अर्थव्यवस्था आणि ग्राहकांच्या वाढत्या क्रयशक्तीमुळे प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांना जागतिक बाजारपेठेत चांगली मागणी आहे. एका सर्वेक्षणानुसार जगातील सुमारे ३५ % मध्यमवर्गीय कुटुंबांना/ग्राहकांना प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांची गरज भासते. आज अनेक लोकांना नोकरी, व्यवसायाच्या निमित्ताने कुटुंबापासून दूर राहावे लागते, खवय्यांची संख्या उतरोत्तर वाढत आहे. त्यामुळे प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांना असलेली मागणी दिवसेंदिवस वाढत जाणार आहे. पुढील काळात शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त उत्पादनांची बाजारपेठ तिप्पटीने वाढण्याची शक्यता आहे.

शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगापुढील आव्हाने:

१. प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांच्या पोषक घटकांवावत ग्राहकांमध्ये जागृती निर्माण करण्यावावतचे आव्हान.
२. ग्राहकांना किफायतशीर किंमतीत ताजी उत्पादने पुरविण्यासाठी सुरक्षितता मानकांवावत उत्पादकांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे आव्हान.
३. स्थिर व बदलत्या भांडवलावारोवारच कुशल मनुष्यवळाच्या पुरवठ्याचे आव्हान.
४. कृषी क्षेत्राच्या प्रगतीशी संबंधित असलेल्या शासकीय संस्था, सहकारी संस्था, शेतकरी स्वयंसेवी संस्था या सर्वांचा सक्रीय सहभाग प्राप्त करून घेण्याचे आव्हान.
५. सामान्य शेतकऱ्याचे कृषी उत्पादकांमध्ये रुपांतर करण्यासाठी अत्यंत कमी खर्चाचे तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान.
६. संग्रहण, वाहतूक, विपणन, शीतगृहे इत्यादी पायाभूत सोयी-सुविधा तसेच मालाची हाताळणी, प्रक्रियायुक्त अन्नाचे प्याकेजिंग यावावतीतील संशोधन उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान.
७. शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त शेतमाल उत्पादनाच्या निर्यातीसाठी जिल्हास्तरावर आवश्यक सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान.
८. शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त शेतमाल उत्पादनाच्या गुणवत्तेत उतरोत्तर सुधारणा करण्याचे आव्हान.
९. शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त शेतमाल उत्पादनामध्ये व अन्नसुरक्षा विषयक कायद्यांमध्ये सुसूत्रता निर्माण करण्याचे आव्हान.
१०. जागतिकीकरणाच्या युगात बदलत्या परिस्थितीचा लाभ उठविण्यासाठी वाजारपेठांचे तंत्र, व्यापाराच्या पद्धती, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे कायदे, बौद्धिक स्वामित्व हक्क इत्यादी बाबींसंदर्भात उत्पादकांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे आव्हान.

उपाययोजना:

१. आवश्यक क्षमतांचा विकास - शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योगामध्ये संधी शोधणाऱ्या उद्योजकांमध्ये अचूक व जलद निर्णय क्षमता, स्वयंप्रेरित सकारात्मक विचारसरणी, उच्च महत्वाकांक्षा, कल्पकता, आग्रही वृत्ती इत्यादी क्षमतांचा विकास होणे आवश्यक आहे.
२. उद्योग उभारणीपूर्व अध्ययन - स्वतःच्या अर्थार्जनावरोवरच इतरांनाही रोजगार उपलब्ध करून देणाऱ्या नवीन उद्योजकांनी कृषिप्रक्रिया उद्योगाच्या गुणवत्तापूर्ण विकासासाठी कड्यामालाची उपलब्धता, वाजारपेठेचा आढावा, कार्यक्षेत्राची निवड, कायदेविषयक माहिती, आर्थिक नियोजन इत्यादी घटकांचे सूक्ष्म अध्ययन करणे आवश्यक आहे.
३. उद्योगासाठी अनुकूल घटकांची तपासणी - भांडवलाची उपलब्धता, आवश्यक मनुष्यवळाची उपलब्धता, पायाभूत सोई-सुविधांची उपलब्धता, कौटुंबिक सहकार्य इत्यादी शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योग उभारणीसाठी आवश्यक असलेल्या अनुकूल घटकांचा उद्योजकाने प्राधान्यक्रमाने विचार करण्याची आवश्यकता असते.
४. कौशल्य विकास - शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी उद्योजकाने स्वतःमध्ये संवाद कौशल्य, नेतृत्व क्षमता, स्वयंशिस्त, जोखीम स्वीकारण्याची तयारी, वेळेचे नियोजन, जनसंपर्क इत्यादी कौशल्यांचा विकास करणे आवश्यक असते.
५. पूरक घटक - शासकीय अनुदाने, शिक्षण-प्रशिक्षण, शासकीय प्रोत्साहन, संशोधन सहाय्य, कर्जपुरवठा व मार्गदर्शन इत्यादी पूरक घटकांची माहिती शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योग सुरु करतांना उपयुक्त ठरणारी असते.

समारोप:

ग्रामीण भागातील अल्परोजगार व बेरोजगारी हेच दारिद्र्याचे प्रमुख कारण आहे. ग्रामीण भागात शेती उत्पादनावर आधारित प्रक्रिया उद्योगांना चालना दिली गेली तर रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन ग्रामीण

भागातील दारिद्र्य कमी होण्यास निश्चितच मदत होईल. ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीचे रोजगारासाठी शहरी भागाकडे स्थलांतरण होत आहे त्यामुळे खेडी ओस पडू लागली आहेत. हे स्थलांतरण रोखण्यासाठी व्यावसायिक संरचनेमध्ये शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांना चालना देण्याची नितांत गरज आहे. ग्रामीण भागाची समृद्धी व पुनर्निर्माण शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातूनच शक्य आहे. जगातील अनेक देशांनी ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शेती प्रक्रिया उद्योगांना प्राधान्य दिल्याची उदाहरणे आहेत. देशाची वाढत जाणारी लोकसंख्या विकास प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी ग्रामोद्योगांवर अधिक भर देण्याची गरज आहे. या विपरीत परिस्थितीत बदल घडवून आणण्यासाठी शेती व्यवसायाला पूरक असणारे व खेड्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविणाऱ्या शेती प्रक्रिया उद्योगांना गावागावात उभे करण्याची आवश्यकता आहे. त्यामुळे गावातच रोजगाराच्या संधी निर्माण होवून शेतकऱ्यांना व वेगेजगार युवकांना आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध व स्वंपूर्ण करता येईल.

संदर्भ:

१. प्रा. चंद्रकांत अकोलकर, कृषीशास्त्र मुलतत्वे भाग १, निगली प्रकाशन पुणे, २०११.
२. शेतमाल प्रक्रिया उद्योग: काळाची गरज – Blog marathi.destatalk.com, 4 Sept. 2015.
३. ग्रामीण व कृषी उद्योग व्यवस्थापन, दैनिक लोकसत्ता, करिअर वृत्तान्त, २ नोव्हेंबर २०१५.
४. कृषीवार्ता, मेक इन इंडियात कृषी प्रक्रिया उद्योग, दैनिक लोकसत्ता, २९ जानेवारी २०१६.
५. योजना, कृषी विशेषांक, जानेवारी २०११.
६. अर्थनंवाद, एप्रिल-जून २०१५.
७. उद्योजक, मार्च २०१४.
८. Agriculture in India-Wikipedia

Gandhian Concept of Rural Development

Devanand Kashinathji Mandavdhare

Assistant Professor in Economics
Arts, Science & Commerce College Harsul,
Tal. Trambakeshwar, Dist. Nashik
Email ID: dkmeco1982@gmail.com,
Mobile No. 9823680937

Abstract:

In the Indian context rural development may be defined as maximising production in agriculture and allied activities in the rural areas including development of rural industries with emphasis on village and cottage industries. It attaches importance to the generation of maximum possible employment opportunities in rural areas, especially for the weaker sections of the community so as to enable them to improve their standard of living. Provision of certain basic amenities like drinking water, electricity, especially for the productive purpose, link roads connecting villages to market centres and facilities for health and education etc. figure prominently in the scheme of rural development.

Truth and Non-Violence are the foundation stones of Economic thoughts of Mahatma Gandhi. According to Gandhiji, work is not only an economic activity, It's necessary for spiritual growth as well. He wanted that India should have its own economic policy, It should not follow any foreign countries policy.

Theoretically, Mahatma Gandhi's approach to rural development may be labelled as 'idealist'. Because it attaches supreme importance to moral values and gives primacy to moral values over physical conditions. Gandhiji believed in a democratic social order in which people are supreme. Peoples supremacy is, however, not absolute. It is subject to moral values.

Key Words: Gandhian Economics, Rural Development, Ideal Village, Decentralisation, Self Sufficiency, Industrialisation, Trusteeship

Introduction :

In the Indian context rural development may be defined as maximising production in agriculture and allied activities in the rural areas including development of rural industries with emphasis on village and cottage industries. It attaches importance to the generation of maximum possible employment opportunities in rural areas, especially for the weaker sections of the community so as to enable them to improve their standard of living. Provision of certain basic amenities like drinking water, electricity, especially for the productive purpose, link roads connecting villages to market centres and facilities for health and education etc. figure prominently in the scheme of rural development.

No discussion on development of India in general, rural or tribal development in particular can be complete without a thorough and comprehensive understanding of Mahatma Gandhi's views and techniques of development. Truth and Non-Violence are the foundation stones of Gandhiji's Economic thoughts. According to Mahatma Gandhi, work is not only an economic activity, It's necessary for spiritual growth as well. Gandhiji wanted that India should have its own economic policy, It should not follow any policy of foreign country

Theoretically, Gandhian approach to rural development may be labelled as 'idealist', Because it attaches supreme importance to moral values and gives primacy to moral values over material conditions. He believe that the source of moral values in general lies in religion and Hindu holy books like the UPANISHADS and the GITA, in particular.

The concept of 'RAMA RAJYA' is the basis of Gandhiji's idea of an ideal social order. Gandhiji defined Rama Rajya as "sovereignty of the people based on moral authority". He did not view Rama as a king and people as his subjects. In the Gandhian concept, 'Rama' stood for God or one's own 'inner voice' Mahatma Gandhi believed in a democratic social order in which people are supreme. Peoples supremacy is, however, not absolute, It is subject to moral values.

Through this research article, I have tried to discuss about the Mahatma Gandhi's concept of Rural Development and its Importance as well as Limitations.

Research Objectives:

1. To discuss the Gandhian concept of rural development.
2. To discuss the importance and limitations of Gandhian concept of rural development.

Research Methodology:

- **Types of research – Social Analytical Research**

Data collection –

Secondary data from books of Mahatma Gandhi, various authors books, periodicals, journals, articles in newspaper, and different websites based on Gandian Economic philosophy.

The study is based on secondary data collected from various sources mentioned as above.

Gandhian concept of rural development is based on the following points.

Swadeshi:

Swedish may be defined as that spirit within us which restricts us to use the service of our immediate surroundings to the exclusion of the more remote. It aims at the removal of unemployment and poverty. It doesn't advocate rejection of foreign trade, in fact it advocate a healthy and non-exploitative form of trade. According to Mahatma Gandhi, Swadeshi is not just good, it do comprise of our culture, tradition and values. Gandhiji wanted that people in India should have sufficient demand for their product and therefore, he implored for the use of SWADESHI goods. However, it is wrong to assume that Mahatma Gandhi was totally against foreign goods. It's clear from his word that , "It is foolish to produce the goods which are not profitable to be produced in our country, instead of producing them we should import them."

Ideal Village:

The village is the basic unit of the Gandhiji's ideal social order. He pointed out that, "If the village destroy India will destroy too, we have to make a choice between India of the villages that is as ancient as itself and India of the cities which are a creation of foreign domination". Gandhi's ideal village belongs to the Pre-British period, when Indian villages were supposed to constitute the federation of self-governing autonomous republics. According to Mahatma Gandhi, this federation will be brought about not by force or compulsion but by the voluntary offer of every village republic to join such a federation. In this order the work of the central authority will only be to coordinate the work of different village republics and to supervise and manage things of common interest, as education, basic industries, health, sanitation etc.

The central authority will have no power to enforce its decisions on village republics except the moral pressure or power of persuasion. The economic system and transport system introduced by the British government have destroyed the "republican" character of the villages.

Mahatma Gandhi, admitted that in olden days tyranny and oppression were in fact practised by feudal chiefs. But, "odds were even". Today the odds are heavy. It is most demoralising." In this way in the Gandhian scheme of things the ancient 'republic', an Indian village without tyranny and exploitation serves as a model unit.

Decentralisation:

Mahatma Gandhi believes that village republics can be built only through decentralisation of social and political power. In such a system decision-making power will be

vested in the Village PANCHAYAT rather than in the State and the national capital. The representatives would be elected by all adults for a fixed period of five years. The elected representatives would constitute a council, called the PANCHAYAT. The PANCHAYAT exercises legislative, executive and judicial functions. It would look after education, health and sanitation of the village. It would be the responsibility of PANCHAYAT's to protect and uplift 'untouchables' and other poor people. Resources for Gandhian approach to managing village affairs would be raised from the villages.

All the conflicts and disputes would be resolved within the village. And as far as possible not a single case is to be referred to courts outside the village. The PANCHAYAT would play its role in propagating the importance of moral and spiritual values among the rural people for bringing about rural reconstruction.

Apart from managing its own affairs the village would also be capable of defending itself against any invasion from outside. A non-violent peace brigade of volunteers would be organised to defend the village. This corps would be different from the usual military formation. They would repose the utmost faith in non-violence and God.

Industrialization:

Mahatma Gandhi maintained that industrialization would help only a few and will lead to concentration of economic power. Industrialization leads to passive or active exploitation of the villages. It encourages competition. Large scale production requires marketing. Marketing means profit-seeking through an exploitative mechanism.

Moreover, industrialization replaces manpower and hence it adds to unemployment. In a country like India, where millions of labourers in the villages do not get work for even six months in a year, industrialization will not only increase unemployment but force labourers to migrate to urban areas. This will ruin villages.

In order to avoid such a adversity, village and cottage industries should be revived. They provide employment to meet the needs of the villagers and facilitate village self-sufficiency. Mahatma Gandhi was not against machine, if it meets two aims: self-sufficiency and full employment. According to Mahatma Gandhi, there would be no objection to villagers using even the modern machines and tools that they could make and could afford to use. Only they should not be used as a means of exploitation of others.

Mechanisation:

Mahatma Gandhi had no objection to mechanization of production if it doesn't hurt the dignity of man and self-reliance of villages. He believed that mechanization is good when the hands are few for the work to be done. In a country like India, here maximum industries should be labour intensive and not capital intensive. "The key to success is not mass production, but production by masses"

Trusteeship:

Mahatma Gandhi was not against the institution of private property. But he wanted to restrict the right of private property to what was necessary to yield an honourable livelihood. For the excess property he suggested the principle of trusteeship.

Mahatma Gandhi emphasized the principle of trusteeship in social and economic affairs. He firmly believed that all social property should be held in trust. The capitalists would take care not only of themselves but also of others. Some of their surplus wealth would be used for the rest of the society.

The poor workers, under trusteeship, would consider the capitalists as their benefactors; and would repose faith in their noble intentions. Mahatma Gandhi felt that if such a trusteeship were established, the welfare of the workers would increase and the clash between the workers and employers would be avoided. Trusteeship would help considerably "in realising a state of equality on earth."

Mahatma Gandhi believed that land should not be owned by any individual. Land belongs to God. Hence, individual ownership of land should be stopped. For that a landowner should be persuaded to become a trustee of his land. He should be convinced that the land he owns does not belong to him. Land belongs to the community and must be used for the welfare of the community. They are merely trustees. By persuasion the heart of landowners should be changed and they should be induced to donate their land voluntarily.

If the land owners do not oblige and continue to exploit the poor workers, the latter should organise non-violent, non-cooperation, civil disobedience struggles against them. Mahatma Gandhi rightly held the view that "no person can amass wealth without the cooperation, willing or forced, of the people concerned".

If this knowledge were to penetrate and spread amongst the poor, they would become strong and learn how to free themselves from the crushing inequalities which have pushed them to the verge of starvation. But the oppressed should not take recourse to violent methods. In the Gandhian Ideology, the principle of cooperation, love and service is most important and violence has no place in it. Violence is against "moral values" and civilized society is inconceivable in the absence of moral values.

Conclusion:

Mahatma Gandhi's concept of development is oriented to the uplift of the common man. He preferred village habitats to megalopolises and SWADESHI craft to imported technology for the economic well being of the common man. He stressed the need for cottage industries in place of gigantic industries and advocated for a decentralised economy instead of a centralised one.

He realised the need for integrated rural development and believed that education, health and vocation should be properly integrated. He emphasised the need for education and training which he called 'NAI TALIM' (New training) for rural reconstruction.

Mahatma Gandhi's approach to rural development strives to reconstruct village republics which would be non-violent, self-governed and self-sufficient so far as the basic necessities of ruralises are concerned. Apart from creating a new socio-economic order, it try hard to transform man; otherwise the changes in the socio-economic order will be short-lived.

Theoretically, Gandhian approach to rural development may be labelled as 'idealist'. But it is not the fault of his thinking; it is the fault of time.

References :

- Dr. I. Satyasundaram, Rural Development, Himalaya Publishing House Mumbai (2013)
- Ed. By Subhrat Mukharjee & Sushila Ramaswamy, Economic & Social Principles of Mahatma Gandhi, Deep & Deep Publication New Delhi (1998)
- Manoharlal Tripathy, Mahatma Gandhi Life & Works, Cyber Tech. Publication, New Delhi (2013)
- Ed. By Dr. Kiran Angra & Mrs. Manpreet Bajwa, India of Mahatma Gandhi's Dream, Pragatisheel Prakashan, New Delhi (2012)
- J. R. Kokandkar, Gandhian Thoughts, Central Techno Publication, Nagpur (2008)
- P. L. Shridharan Parkode, Mahatma Gandhi, A.P.H. Publication Corporation New Delhi (2012)
- M. K. Singh, Gandhian Contemporary World, Centrum Press, New Delhi (2013)
- Nuti Namita, Gandhi's Vision of Development: Relevance For 21st Century,
- Indian Journal of Public Administration, Vol. IX, No. 1, January-March 2014
- Amandeep Kaur & Bhupinder Singh, Relevance Of Gandhian Economic Thought: An Appraisal, International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences, Vol. 4 , No. 1, January 2015
- लोकराज्य मासिक: "महात्मा माणुसकीची मशाल" महाराष्ट्र शासन प्रसिद्धी संचालनालय, मुंबई, अक्टोबर २०१०.
- दैनिक लोकसत्ता (लोकरंग पुरवणी) नाशिक आवृत्ती, २९ जानेवारी २०१२.
- Wikipedia, www.mkgandhi.org, www.navajivantrust.org

भारतातील (FDI) प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचे क्षेत्रीय विश्लेषण

देवानंद काशिनाथजी मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७

ई-मेल: dkmeco१९८२@gmail.com

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशात होणाऱ्या भांडवल गुंतवणुकीवर अवलंबून असतो. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक FDI हे भांडवल गुंतवणुकीचे एक माध्यम किंवा घटक आहे. अल्पविकसित किंवा विकसनशील देशांच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक महत्वाची भूमिका पार पाडते. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीमुळे केवळ विदेशी भांडवलच उपलब्ध होत नाही तर, नव-नवीन तंत्रज्ञान, आधारभूत संरचनेचा विकास, रोजगाराच्या नव-नवीन संधी, उत्पादकतेत वाढ इत्यादींच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेची स्पर्धाशक्ती वाढून अर्थव्यवस्था सशक्त होते. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक ही अर्थव्यवस्थेला आपल्या वापराविना पडून राहिलेल्या साधनसंपत्तीचा युक्ततम वापर करण्याची संधी उपलब्ध उपलब्ध करून देते.

भारताच्या संदर्भात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीला विशेष महत्व प्राप्त झालेले आहे. कारण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीमुळे भारतातील विविध क्षेत्रांना आत्मनिर्भर होण्यासाठी मदत झालेली आहे व आर्थिक विकासाचे इंजिन म्हणून प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीने आपली भूमिका बजावलेली आहे.

१९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणानुसार १९९१ च्या औद्योगिक धोरणामध्ये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीसाठी मोठ्या प्रमाणात सेवा-सुविधा जाहीर करण्यात आल्या होत्या. त्याच्या परिणाम स्वरूप भारतीय अर्थव्यवस्था जगामध्ये वेगाने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था म्हणून नावरुपास आली आहे. भारताची प्रचंड बाजारपेठ, भारतातील संपन्न नैसर्गिक साधनसंपत्ती, प्रशिक्षित मानवी साधनसंपत्ती, भारताचे पोषक आर्थिक धोरण इत्यादींमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीसाठी आदर्श अर्थव्यवस्था बनलेली आहे. संयुक्त राष्ट्र व्यापार व विकास परिषदेच्या (UNCTAD) २०१३ च्या सर्वेक्षणानुसार भारतीय अर्थव्यवस्था ही २०१० ते २०१२ या कालावधीत सर्वात जास्त विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करणारी तिसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था होती. तसेच संयुक्त राष्ट्र व्यापार व विकास परिषदेच्या (UNCTAD) २०२१ च्या सर्वेक्षणानुसार भारतीय अर्थव्यवस्था ही २०२० मध्ये सर्वात जास्त विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करणारी पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. कोविड-१९ च्या महामारीनंतर २०२० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेने ६४ बिलियन डॉलर इतकी प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक प्राप्त केली आहे.

संशोधन विषयाचे महत्व:

विकसनशील देशांसाठी प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक ही अनेक दृष्टीकोनातून महत्वाची असते. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीमुळे नवीन रोजगार संधी निर्माण होतात, उत्पादकतेत वाढ होते, प्रगत तंत्रज्ञान प्राप्त होते, व्यवस्थापनात कार्यक्षमता येते, उत्पादन व बाजाराच्या बाबतीत नवप्रवर्तन केले जाते. या सर्व घटकांचा विकसनशील देशात अभाव असतो. तसेच विदेशी कंपन्या अर्थव्यवस्थेत स्पर्धा वाढवितात, एकाधिकारी लाभात घट करतात आणि वस्तू व सेवांची गुणवत्ता वाढवितात. वरील सर्व घटकांचा विचार करता प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या कार्यप्रणालीच्या अभ्यासाला विशेष महत्व प्राप्त होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भारतातील २००० ते २०१९ या कालावधीतील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचा अभ्यास करणे.
- भारतातील २००० ते २०१९ या कालावधीतील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचे क्षेत्रीय विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या अभ्यासासाठी भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या विविध आर्थिक सर्वेक्षणाचा, व्यापार व वाणिज्य मंत्रालयाच्या आकडेवारीचा तसेच Data.gov.in च्या आकडेवारीचा, यासोबतच या विषयाशी संबंधित वेगवेगळ्या लेखांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

भारतामधील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक प्रवाह (FDI):

भारतामध्ये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक ही प्रवाशी भारतीय (NRI), बहुराष्ट्रीय कंपन्या व इतर विदेशी व्यक्तिगत व संस्थात्मक गुंतवणूकदार यांच्या माध्यमातून केली जाते. खालील आकडेवारी वरून २०००-२००१ ते २०१८-२०१९ या कालावधीत भारतात किती प्रत्यक्ष गुंतवणूक झाली आहे हे स्पष्ट होते.

तक्ता १- २००० ते २०१२ या कालावधीत भारतात झालेली प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI)

Financial Year wise FDI inflow data from 2000-2001 to 2012-2013

Financial Year	Total FDI Flow (in Million US \$)	% Growth over Previous Year (in US \$ Term)
2000-2001	4029	--
2001-2002	6130	(+) 52 %
2002-2003	5035	(-) 18 %
2003-2004	4322	(-) 14 %
2004-2005	6051	(+) 40 %
2005-2006	8961	(+) 48 %
2006-2007	22826	(+) 146 %
2007-2008	34835	(+) 53 %
2008-2009	41874	(+) 20 %
2009-2010	37745	(-) 10 %
2010-2011	34847	(-) 8 %
2011-2012	46847	(+) 34 %
2012-2013 (April 2012)	2775	--
Accumulative Total From April 2000 to April 2012	256277	--

Source: Dept. of Industrial Policy & Promotion, Ministry of Commerce and Industry.

वरील तक्ता क्रमांक १ वरून हे स्पष्ट होते की, २०००-२००१ ते २०११-२०१२ या कालावधीत भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत वाढ झालेली आहे. परंतु ही वाढ निरंतर झालेली नाही तर काही वर्षांमध्ये यामध्ये चढउतार झालेला आहे. २००२-२००३ मध्ये १८ %, २००३-२००४ मध्ये १४ %, २००९-२०१० मध्ये १० % व २०१०-२०११ मध्ये ८ % इतकी प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत घट नोंदविण्यात आली आहे. या चार आर्थिक वर्षांचे अपवाद वगळता बाकी कालावधीत FDI मध्ये वाढ झालेली असल्याचे दिसून येते. FDI मध्ये सर्वात जास्त वाढ आर्थिक वर्ष २००६-२००७ मध्ये झालेली असल्याचे दिसते.

तत्का- २०१४-२०१५ ते २०१९-२०२० या कालावधीत भारतात झालेली प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI)
Financial Year wise FDI Inflow and FDI Equity Inflow from 2014-2015 to 2019-2020
(From Ministry of Commerce & Industry)

Financial Year	FDI Equity Inflow (amount in US\$ million)	FDI Inflow (amount in US\$ million)	FDI Inflow % Growth over Previous Year (in US \$ Term)
2014-15	29737	45148	--
2015-16	40001	55559	(+) 23 %
2016-17	43478	60220	(+) 8 %
2017-18 (P)	44857	60974	(+) 1 %
2018-19 (P)	44366	62001	(+) 2 %
2019-20 (P) (up to December, 2019)	36769	51429	(-) 17 %
Total	239208	335331	--

Source: <https://data.gov.in/search/site?query=fdi+>

वरील तत्का क्रमांक २ वरून हे स्पष्ट होते की, २०१५-२०१६ हे आर्थिक वर्ष वगळता २०१६-२०१७ ते २०१८-२०१९ कालावधीत भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत झालेली वाढ ही अतिशय कमी आहे. २०१९-२०२० (डिसेंबर पर्यंत) तर प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत (-) 17 % घट नोंदविण्यात आली आहे.

२०२१ मध्ये UNCTAD ने प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या आपल्या जागतिक गुंतवणूक अहवालामध्ये असे म्हटले आहे की, २०२० मध्ये भारतात ६४००० मिलीअन डॉलरची प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक झालेली आहे. इतक्या मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक आकर्षित करणारा भारत पाचव्या क्रमांकाचा देश आहे.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास २०००-२००१ ते २०१९-२०२० या कालावधीत भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत वाढ जरी झालेली असली तरी FDI च्या प्रवाहात निरंतरता नाही त्यात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचा क्षेत्रीय प्रवाह:

भारतामध्ये कोणकोणत्या क्षेत्रामध्ये प्रत्यक्ष गुंतवणूक किती प्रमाणात केली जाते याची आकडेवारी खालील प्रमाणे आहे.

तत्का-३ २०००- ते २०१२ या कालावधीतील भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचा क्षेत्रीय प्रवाह
Sector Attracting Highest FDI Equity Inflows from April 2000 to December 2014

Sector	Amount of FDI Inflows (In Rs million)	Amount of FDI Inflows (In US \$ million)	Percentage of Total Inflows
Services Sector	1995720	41755.46	17.5
Construction Development	1128210	24012.87	10.06
Telecommunications	826899.9	16832.83	7.05
Computer Software And Hardware	655991.2	13788.56	5.78
Drugs And Pharmaceuticals	633618.8	12813.02	5.37
Automobile Industry	578408.4	11393.6	4.77
Chemicals (Other Than Fertilizers)	485246.3	10210.87	4.28
Power	461359.2	9476.19	3.97
Miscellaneous Industries	409148.8	8737.58	3.66
Metallurgical Industries	399045.9	8347.02	3.5
Hotel And Tourism	397910.5	7708.57	3.23

Source: <https://data.gov.in/search/site?query=fdi+>

वरील तक्ता क्रमांक ३ मधील आकडेवारीनुसार भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचे विश्लेषण केल्यास हे स्पष्ट होते की, भारतात सर्वात जास्त गुंतवणूक सेवा क्षेत्रात करण्यात आली आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये प्रामुख्याने वित्तीय सेवा, विमा, बिगरवित्तीय व्यवसाय, आऊटसोर्सिंग, कुरिअर, तंत्रज्ञान चाचणी, विश्लेषण सेवा इत्यादींचा समावेश होतो. एप्रिल २००० ते डिसेंबर २०१४ या कालावधीत सेवा क्षेत्राने एकूण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीपैकी १७.५ % गुंतवणूक आकर्षित केल्याचे दिसून येते. अधिक गुंतवणूक आकर्षित करणारे दुसऱ्या क्रमांकाचे क्षेत्र म्हणजे बांधकाम क्षेत्र या क्षेत्रात घर बांधकाम, पायाभूत सुविधा बांधकाम आणि विकास प्रकल्पांचे बांधकाम इत्यादींचा समावेश होतो. एप्रिल २००० ते डिसेंबर २०१४ या कालावधीत बांधकाम क्षेत्राने एकूण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीपैकी १०.६ % गुंतवणूक आकर्षित केल्याचे दिसून येते. त्यासोबच दूरसंचार क्षेत्र, संगणक हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर क्षेत्र, औषध निर्माण क्षेत्र, वाहन उद्योग क्षेत्र हे अधिक गुंतवणूक आकर्षित करणारे प्रमुख क्षेत्रे आहेत. त्यांनी एकूण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीपैकी अनुक्रमे ७.०५ %, ५.७८ %, ५.३७ % व ४.७७ % गुंतवणूक आकर्षित केलेली आहे.

तक्ता-४ २०१४ ते २०१८ या कालावधीतील भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचा क्षेत्रीय प्रवाह

Sector Attracting Highest FDI Equity Inflows from April 2014 to March 2018

Sector	Amount (in US \$ million)	% age of Total Inflows
Services Sector	26725.37	16.78
Computer Software & Hardware	18005.31	11.31
Telecommunications	15994.87	10.04
Trading	13259.8	8.33
Construction (infrastructure) Activities	9971.38	6.26
Automobile Industry	8951.3	5.62
Chemicals (other Than Fertilizers)	4933.41	3.1
Power	4309.83	2.71
Hotel & Tourism	4157.8	2.61
Drugs & Pharmaceuticals	4119.35	2.59

Source: <https://data.gov.in/search/site?query=fdi+>

वरील तक्ता क्रमांक ४ मधील आकडेवारीनुसार भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचे विश्लेषण केल्यास हे स्पष्ट होते की, एप्रिल २०१४ ते मार्च २०१८ या काळात भारतात सर्वात जास्त गुंतवणूक सेवा क्षेत्रात करण्यात आली आहे. या कालावधीत सेवा क्षेत्राने एकूण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीपैकी १६.७८ % गुंतवणूक आकर्षित केल्याचे दिसून येते. या कालावधीत अधिक गुंतवणूक आकर्षित करणारे दुसऱ्या क्रमांकाचे क्षेत्र म्हणजे संगणक हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर क्षेत्र या क्षेत्राने एप्रिल २०१४ ते मार्च २०१८ या कालावधीत एकूण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीपैकी ११.३१ % गुंतवणूक आकर्षित केल्याचे दिसून येते. त्यासोबच दूरसंचार क्षेत्र, व्यापार, बांधकाम व वाहन उद्योग क्षेत्र हे अधिक गुंतवणूक आकर्षित करणारे प्रमुख क्षेत्रे आहेत. त्यांनी एकूण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीपैकी अनुक्रमे १०.०४ %, ८.३३ %, ६.२६ % व ५.६२ % गुंतवणूक आकर्षित केलेली आहे.

वरील दोन्ही तक्त्यातील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या क्षेत्रीय प्रवाहात सेवा क्षेत्र, दूरसंचार क्षेत्र, संगणक हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर क्षेत्र, औषध निर्माण क्षेत्र, वाहन उद्योग क्षेत्र, बांधकाम क्षेत्र इत्यादींना महत्वाचे स्थान आहे कारण याच क्षेत्रांनी अधिक प्रमाणात विदेशी गुंतवणूक आकर्षित केली आहे.

समारोप:

१९९१ च्या आर्थिक सुधारणांनंतर भारतात जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण या धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली गेली. या धोरणाच्या प्रभावामुळे भारतात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचा ओघ वाढायला लागला. २०००-२००१ ते २०१९-२०२० या कालावधीतील भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या आकडेवारीचा अभ्यास केला असता हे स्पष्ट जाणवते की, या कालावधीत प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत वाढ जरी झालेली असली तरी FDI च्या प्रवाहात निरंतरता नाही त्यात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत असलेले चढउतार दूर करून त्यामध्ये निरंतरता कशी आणता येईल आणि FDI मध्ये सलग कशी वाढ करता येईल यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

२०००-२००१ ते २०१७-२०१८ या कालावधीतील भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या क्षेत्रीय प्रवाहाच्या आकडेवारीचा अभ्यास केला असता हे स्पष्ट जाणवते की, या कालावधीत भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या क्षेत्रीय प्रवाहात सेवा क्षेत्र, दूरसंचार क्षेत्र, संगणक हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर क्षेत्र, औषध निर्माण क्षेत्र, वाहन उद्योग क्षेत्र, बांधकाम क्षेत्र इत्यादींचा दबदबा राहिलेला आहे. त्यामुळे या क्षेत्रांमध्ये भविष्यात प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा ओघ कशा प्रकारे वाढेल त्यासोबतच इतर क्षेत्रांमध्येही प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीत कशा प्रकारे वाढ होईल यासाठीही प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

१. प्रा. डॉ. दातीर आर. के., प्रा. लोमटे जी. जे., प्रा. चिंतामणी आर. एम., आर्थिक विकास आणि नियोजन, निराली प्रकाशन पुणे, २०१५.
२. प्रा. डॉ. ढमढेरे एस. व्ही., प्रा. डॉ. मंगरे एस. के., प्रा. डॉ. तुपे संजय, आर्थिक विकास आणि नियोजन, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, २०१५.
३. प्रा. डॉ. पगार एस. के., आर्थिक विकास आणि नियोजन, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, २०१५.
४. जोशी कौस्तुभ, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक आणि भारत, लेख दैनिक लोकसत्ता, ८ एप्रिल २०१९.
५. डॉ. घोडेस्वार उमेश, भारतातील एफडीआयचे स्वरूप, लेख योजना मासिक, अंक ५, डिसेंबर २०१४
६. Foreign Direct Investment in India-Wikipedia
७. <https://data.gov.in>
८. News Paper Article, India has FDI of 64 Billion \$ in 2020, Economic Times of India, 21st June 2021
९. Goel Anuj, Garg Preeti, Trends and Pattern of FDI Inflow in India, International Journal of Research and Analytical Reviews, Val. 7, Issue 4, October 2020.
१०. Adhana Deepak Kumar, Dr. Gulati Neelima, An Analysis of Foreign Direct Investment Inflows in India, International Journal of Research in Engineering Applications and Management, Vol. 5, Issue 1, April 2019.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

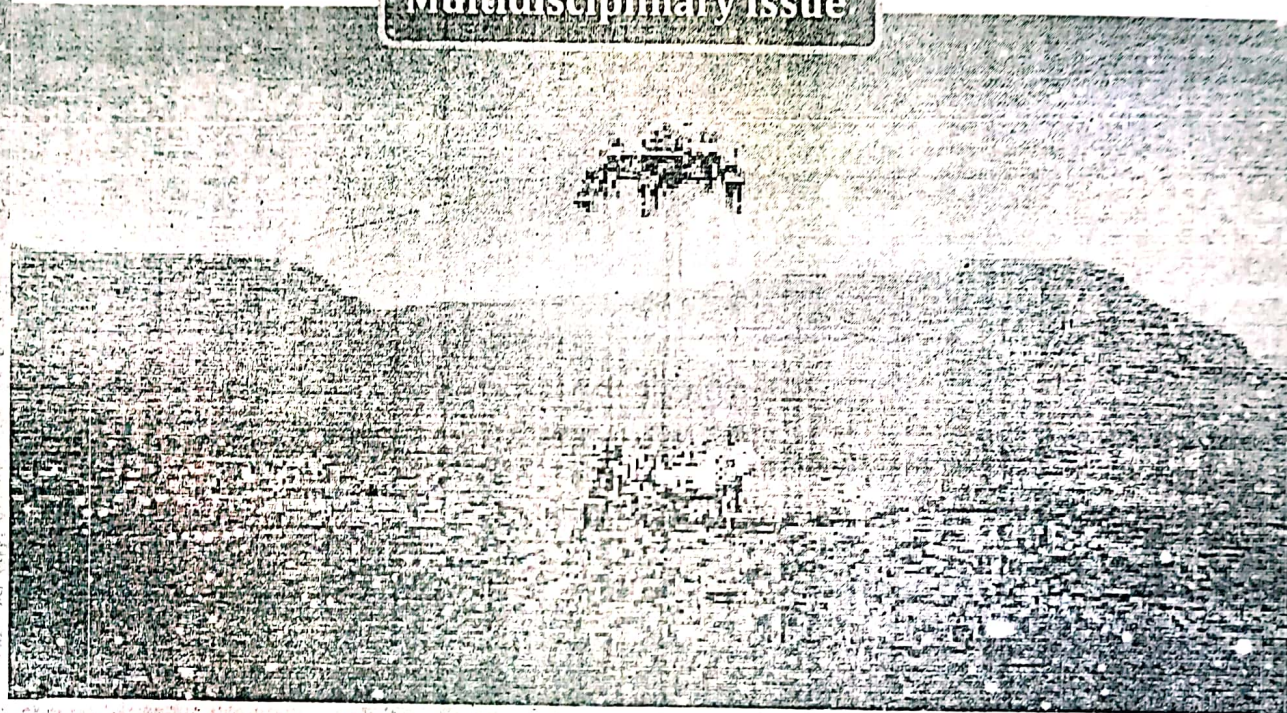
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February 2021

Special Issue 260 (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue -260 (B) - Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

February 2021

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February 2021

Special Issue 260 (B)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre- permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet - NASA's Perseverance Rover successfully touched down on Mars on Thursday, 18th February 2021.

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India**
- ❖ **Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Balgeria**
- ❖ **Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India**
- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India**
- ❖ **Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]**
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India**
- ❖ **Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] India**

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna Koscic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon**
- ❖ **Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India**
- ❖ **Dr. S. M. Tadmokdar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.**
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore**
- ❖ **Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road.**
- ❖ **Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.**

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, V.J.Somaiyya College, Kopergaon**
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari**
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada**
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati**
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon**
- ❖ **Dr. Sayyid Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon**
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule**
- ❖ **Dr. Amol Katgaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.**

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
०१	मांगे का समाज आणि बोली	प्रा. संदीप कदम	०५
०२	बौद्ध दर्शनाचा कर्मसिद्धान्त आणि योग दर्शनाचा कर्मसिद्धान्त-तुलनात्मक विवेचन सुपमा कांबळे		०९
०३	गौतम बुद्धांच्या मराठी चरित्रातील मिथकांचे स्वरूप	डॉ.शिवाजी गायकवाड	११
०४	ज्ञानेश्वरीतील स्त्री दर्शन	श्री.संदीप तांबे, डॉ.शिरीष लांडगे पाटील	२२
०५	लोकसंस्कृतीचा उपासक पोतराजाचे धार्मिक विधी	प्रा. माधवी पवार	२७
०६	वेणास्वामींच्या स्फुट काव्यातील आत्मानुभूती	डॉ. सुरेश जाधव, सी. शिल्पा शिवभक्त	३२
०७	मराठी ओवीगीतातील स्त्री चित्रण	डॉ. रामलीला पवार	३७
०८	वारकरी साहित्यातील 'समता' मूल्याचे दर्शन	श्री. जालिंदर येवले	४२
०९	लक्ष्मण महाराजांच्या अभंगांतील नवविधा भक्ती	डॉ. प्रवीण कारंजकर	४७
१०	भटक्या विमुक्तांची जात -पंचायत व स्त्री प्रश्न	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	५३
११	विश्वशांती व लोकसुधारणेची पाठशाळा : राष्ट्रसंतांची सामुदायिक प्रार्थना	डॉ. सतीश चहांदे	५९
१२	डॉ. दिनकर गायकवाड यांच्या कवितेतील सामाजिकता	डॉ. सुनील निगडे	६५
१३	प्रवासवर्णन वाङ्मयाचे स्वरूप	डॉ. गणपती मोरे	६९
१४	'अंतर्नाद' नियतकालिकाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	श्री. शरद दुधाट	७१
१५	महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची ज्वलंत प्रासंगिकता	डॉ. जी.डी. घोडे	७८
१६	डॉ. वावासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य	डॉ. लता आंदे	८३
१७	हमीद दलवाई यांचे मुस्लीम स्त्री सुधारक कार्य	डॉ. संदीप राऊत	८८
१८	नामदेव ढसाळ्यांच्या 'निर्वाणा अगोदरची पीडा' कवितासंग्रहातून व्यक्त झालेल्या जाणीवा : एक चिकित्सा	प्रा. सुरेश वर्धे	९३
१९	समकालीन जीवन व्यवहार आणि भाषेचे बदलते स्वरूप	डॉ. गजानन भामरे	१०६
२०	'हंडाभर चांदण्या' आणि ग्रामीण वास्तव	डॉ. विजय केसकर	१०९
२१	मराठी नाटकातील : जीवन संदर्भ काही निरीक्षणे	प्रा. आर. डी. कांबळे	११४
२२	तौलनिक साहित्याभ्यासाचे स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. सुवर्णा गाडगे	११९
२३	निवडक दलित कथेतील सामाजिक व वाङ्मयीन जाणिवा	डॉ.के.के. अहिरे, प्रा.अरुण मोरे	१२५
२४	दलित आत्मकथन : दुःखद जीवनाचा आलेख	प्रा. काशिनाथ तरासे	१२९
२५	व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी संभाषण व लेखन कौशल्ये	डॉ. धनराज धनगर	१३५
२६	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे 'प्रतिसरकार' : एक अभिनव प्रयोग	डॉ. राजू सावंत	१४०
२७	मराठेकालीन दुष्काळ व त्यावरील उपाययोजना	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	१४६

मराठेकालीन दुष्काळ व त्यावरील उपाययोजना

प्रा. आर. के. सूर्यवंशी (इतिहास)
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
हरसुल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक
E-mail- ramdassuryawanshi2014@gmail.com
मोबाईल नं. ९२७०८०४३८५

प्रस्तावना :-

दुष्काळ ही प्राचिन काळापासून ते आजपर्यंत चालत आलेली नैसर्गिक समस्या आहे. जगाच्या कोणत्या ना कोणत्या कानाकोपऱ्यात दरवर्षी दुष्काळ पडत असतो. महाराष्ट्राची परिस्थितीही फारशी वेगळी नाही. ओला दुष्काळ व कोरडा दुष्काळ असे दोन प्रकार सर्वसाधारण पणे दुष्काळाचे केले जातात. पावसाचे प्रमाण कमी होऊन अन्नधान्याचे उत्पादन घटते. तेव्हा अशा परिस्थितीस टंचाई असे म्हटले जाते. ही समस्या अल्पकाळ असते. ओला दुष्काळ पडला तर फारशी झळ शेतकऱ्यांना पोहचत नाही. परंतु कोरडा दुष्काळ शेतकऱ्यांच्या जीवनावर अतिशय वाईट परिणाम घडवतो. सर्वांचा पोशिंदा असणारा शेतकरी अडचणीत येतो.

“मानवी चूकांमुळेही दुष्काळाची समस्या निर्माण होते. युद्ध, मंदी, पाऊस न पडणे यामुळे दुष्काळाची परिस्थिती निर्माण होते”, मराठे कालखंडात शत्रुच्या प्रजेने पिके तूडवून जात होते अशा वेळी शेतकऱ्यांना हातां-तोंडाशी आलेला घास नष्ट होत असे म्हणून अशा वेळी त्या-त्या भागातील शेतकऱ्यांना दुष्काळाची परिस्थितीचा सामना करावा लागत होता. महाराष्ट्रात कोकण प्रांतात जास्त पाऊस पडतो. त्यामानाने सह्याद्रीच्या पूर्वे दिशेला हे पर्जन्यमान कमी होत जाते. व-याच वेळा लहानसहान सरिंवरच शेतकऱ्यांना समाधान मानावे लागते. पाऊस वेळच्या वेळी पडला नाही तर महाराष्ट्रात दुष्काळ ठरलेला असतो.

“इ.स. १६३० मध्ये शिवाजीचा जन्म झाला. त्यावर्षी भयंकर दुष्काळ पडला होता. शहाजीने निजामाची चाकरी सोडून ते दुस-या निजामाची चाकरी करू लागला होता”. १७ व्या शतकात अनेक दुष्काळ पडले परंतु १६३० चा दुष्काळ अतिशय उग्र स्वरूपाचा होता. कौटुंबिक जीवनाची वाताहत होण्यासाठी लोकांची वणवण. शेती भांडवलाचा नाश, लोकांची स्वेच्छा गुलामगिरी, आत्महत्येमुळे झालेले मृत्यु किंवा उपासमारीने झालेले मृत्यु, नरमांस खाण्याची लोकांवर आलेली वेळ ही या १६३० च्या साल-भा दुष्काळाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. यावरून असे दिसते की, १७ व्या शतकातील हा सर्वात मोठा दुष्काळ होता. कौटुंबिक जीवन उध्वस्त झाले होते. व-याच कालावधीत पाऊस न पडल्याने शेतीचे उत्पन्न आले नव्हते. त्यामुळे धान्यासाठी लोक मरत होते. लोक स्वतःला गुलाम म्हणून विकून घेऊ लागले. आत्महत्या करू लागले. माणसे माणसांचे मांस खाऊ लागली. शेती भांडवलाचा पूर्णपणे नाश झाला होता. पाऊस न पडल्याने पेरलेले बी वाया गेले होते. पाऊस न झाल्याने गवत उगवले नाही. त्यामुळे गुरेढोरे मेली व माणसे अन्न न मिळाल्याने मरत होती. सर्वत्र दुर्गंधी पसरली होती. गुरांवर माणसांची प्रेते खायची वेळ आली होती.

बादशहानामा या पर्शियन ग्रंथात १६३० च्या दुष्काळासंबंधी म्हटले आहे की, दक्षिण देश निदान एक पिढीपर्यंत तरी दारिद्र्यात राहिला. बादशहाच्या खजिन्यात एक पैसाही दक्षिण देशातून जमा झाला नाही. भाकरीच्या तुकड्यासाठी लोक स्वतःला विकून घ्यायला तयार होते पण विकत घेणारा कुणी नव्हता. पदाधिकारी सुद्धा पदाचा त्याग करायला तयार होते. यावरून दुष्काळाचे स्वरूप किती भेसूर होते हे दिसते. माणसे स्वतःला विकू लागली पण त्यांना घेणारा नव्हता अशा परिस्थितीत लोक घरेदारे सोडून

दाहीदिशा भटकू लागले होती. बादशहाच्या खजिन्यात पैसा नसल्याने पदाधिकारी लोकांचा पगार कुठून मिळणार म्हणून ते सुध्दा आपली पदे सोडायला तयार होती. राण माधव विलास चंपू या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत इतिहासाचार्य राजवाडे म्हणतात की, १६३० साली गोदातीरी वर्णने भयंकर दुष्काळ पडला. एक होणाला फक्त दोन शेर दाणे मिळत होते. तर शिवभारत या ग्रंथात प.मानंद म्हणतात की शेर भर रत्न देऊन शेरभर कूळीथ घेत होते. म्हणजेचे किती तरी प्रयत्न करून धान्य विकत घ्यावे लागे. जे जनावरांना खाऊ घातला जात होता तो कूळीथ विकत घेण्यासाठी शेरभर रत्न घ्यावे लागत होते.

दुष्काळाबाबत समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात, "तथापी मार्गची चालेना - भिक्षा मागता मिळेणा। अवघे भिकारीच जना। काय म्हणो।।" या काळात गांवे ओस पडली होती. इतका मनुष्य संहार झाला की विस लोकांमध्ये एखादाच वाचला होता. या दुष्काळाबाबत संत तुकाराम महाराज देखिल म्हणतात की, "दुष्काळे अठीले द्रव्य नेला माल। स्त्री ऐक अन्न करिता मेली। लज्जा वाटे जिवा भासतो या दुःखे। व्यवसाया देखे तुरी येता।"४. समर्थ रामदास स्वामी व संत तुकाराम महाराज हे राजांच्या समकालीन होते त्यांनी दुष्काळाचे वर्णन काव्यात सांगितले आहे. दुष्काळाने द्रव्य नेले होते. दुष्काळ इतका भयानक होता की, त्याचे वर्णन करतांना अंगावर शहारे उभे राहतात. सर्वच लोक भिकारी झाले होते. त्यामुळे भिक देखिल मिळत नव्हती. लोक आपली मालमत्ता, घरे-दारे विकायला तयार होती. पण घेणारे कोणी नव्हते. मध्ययुगीन भारताचा आर्थिक इतिहास लिहीणारा लेखक मोरलॅन्ड या ब्रिटिश लेखकाने From Akbar to Aurangzeb या ग्रंथात या दुष्काळाला थोरला दुष्काळ असे म्हटले आहे.

छ. संभाजी राजांच्या कारकिर्दीतही १६८५ ते १९८७ या काळात महाराष्ट्रात मोठे दुष्काळ पडल्याची वर्णने आढळतात. १६८५ मध्ये चाकणच्या बाजूस पाऊस पडला नव्हता. सातारा जिल्ह्यातील परगणा व माण येथेही पाऊस पडला नव्हता. पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यात देखिल दुष्काळ पडला होता. कित्येक लोकांनी गांवे सोडली होती. काहींनी आपली वतने विकली होती. यावरून मराठे काळीन दुष्काळाची तिब्रता लक्षात येते.

मराठे काळीन दुष्काळ निवारण्याचे उपाय :-

मराठे काळात दुष्काळ सारखी आपत्ती निर्माण झाली तर शेतकऱ्यांना विविध प्रकारची मदत करून संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. गोविंद पानसरे शिवाजी कोण होता या ग्रंथात म्हणतात की, "अवर्षणादी संकटसमयी शेतकऱ्यांना सडळ हाताने तगाई देत ही तगाईची रक्कम त्यांनी चार व पाच वर्षांच्या हप्त्यांनी फेडावी लागत असे". म्हणजेच अवर्षण सारखे संकट निर्माण झाले तर राजे मोकळ्याहाताने शेतकऱ्यांना तगाई नावाचे कर्ज देत असत ही रक्कम शेतकऱ्यांना चार-पाच वर्षांचे हप्ते करून फेडावी लागत होती.

शेतकऱ्यांना बि-बियाण्यां सोबतचे अवजारे, बैल, खते, शेतीसाठी पाणी, बाजार व्यवस्था केली. शेतजमीनी मोजून शेतकऱ्यांना दिल्या. शेतीची मोजणी करणारा जगातील पहिला राजा छ. शिवाजी महाराज होय. म्हणजेच शेतकऱ्यांना आर्थिक अडचण येत असेल तर बि-बियानेच नाही तर बैल, खते, शेतीची अवजारे देऊन त्यांना आर्थिक अडचणीतून बाहेर काढण्याचे प्रयत्न केले जात होते. "दुष्काळग्रस्त जनतेला शेतसा-यात सूट देणे हा शिवकालीन दुष्काळ निवारण्याचा उपाय दिसतो."६. १६८९ मध्ये मराठी राज्यात काही भागात अवर्षणाची स्थिती निर्माण झाली. त्यावेळी संभाजी राजांनी देखिल त्यावर्षी शेतसारा माफ केल्याची नोंद मिळते.

"शिवकाळात शेती हेच उत्पन्नाचे साधन होते. मुघल-आदिलशाहीच सतत आक्रमणे होत असल्याने लूट-जाळपोळ यामुळे शेतीचे नुकसान होत असे. ही आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी महाराजांनी शेतीत

३. गोविंद पानसरे - शिवाजी कोण होता - लोकवाडःमय गृह मुंबई २०११, पेज नं. ११
४. पुरुषोत्तम खेडकर - शिवचरित्र, जिजाई प्रकाशन, पुणे - २००६, पेज नं. ११६
५. ज्योती भोसले -राऊत - मराठ्यांचा इतिहास - निराली प्रकाशन २०२०, पेज नं. ३:१४, ३:१५
६. प्रा. एम. एन. उदगावकर - शिवाजी शिवराय व शिवकाळ, पेज नं. २२९
७. डॉ. रासकर, डॉ. प्रगती मारकवार - मराठ्यांचा इतिहास (१७०७ ते १८१८) सक्सेस पब्लीकेशन, पुणे २०२०, पेज नं ४:३.

सुधारणा करून शेतीचे उत्पन्न वाढवले. मलीक अंबरची महसुल व्यवस्था राजांनी सुधारीत रूपात स्विकारली. नंतरच्या काळात अन्नाजी दत्तो यांनी महसुल व्यवस्थेची घडी घालून दिली. रोगराई महापूर, वादळ, अवर्षण यासारख्या आपत्तीच्या वेळी किंवा शत्रुने त्रास दिल्यास रयतेला शेतसा-यात सूट देण्याची पध्दत छ. शिवाजी महाराजांनी अवलंबली होती.

“दुष्काळ निवारण्यापेक्षा त्याचे निर्मुलन करण्याची गरज आहे हे पेशवेंनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी अनेक उपाय अंमलात आणले.” पाटाचे पाणी, मिळत नव्हते म्हणून विहीरी खोदून मोटेने पाणी दिले पडीत जमिनी लागवडी खाली आणल्या, फळबागा व झाडे लावली, दुष्काळ निवारण्यासाठी शेतीला जोड उद्योग सुरू केले. दुग्ध व्यवसाय, पशूपालन, कुक्कुटपालन, हस्त व्यवसाय, घरगुती उद्योग इ. व्यवसाय सुरू करून दुष्काळ निवारण्याचे कार्य केले. असे पेशवा रोजनिशीवरून दिसते.

“दुष्काळ किंवा महापूर इ. कारणांनी शेतक-यांचे उत्पन्न बुडाले तर संकटप्रसंगी सरकार शेतक-यांना कर्जाऊ रक्कम देत असे”. ती रक्कम पुढील चार-पाच वर्षात टप्प्या-टप्प्यांनी फेडली जात असे. नविन जमीन लागवडी खाली आणण्यासाठी राजांनी अनेक सवलती दिल्या. सरकार तर्फे गुरे-ढोरे, बि-बियाणे सर्व काही देण्याची व्यवस्था होत असे. वरील सर्व संदर्भ ग्रंथावरून असे लक्षात येते की, दुष्काळ सारख्या आपत्ती किंवा मानवी चुकांमुळे शेतक-यांचे मोठ्या प्रमाणात पिकांचे नुकसान होत असे. अशा परिस्थितीत सरकार कडून शेतक-यांना कमी दराने दिर्घ मुदतीचे कर्ज दिले जात होते. कर्ज वसुलीसाठी शेतक-यांकडे तगादा लावला जात नसे. शेतक-यांजवळ जेव्हा पैसा हातात येईल किंवा पिके येतील तेव्हा तो भरणा करण्याची मुभा दिली जात असे. शेतक-यांनी तगाई रूपाने घेतलेले कर्ज व महसुल रोख किंवा धाण्याच्या स्वरूपात भरता येत होता, शेतीसाठी बैल, बियाणे, अदजारे, पाटाचे पाणी, विहीरी वगैरे सुविधा केल्या जात होत्या. यावरून मराठे कालखंडात शेतक-यांच्या उन्नतीसाठी व संरक्षणासाठी विशेष लक्ष जात होते असे लक्षात येते.

सारांश :-

मराठ्यांच्या काळात व आजही महाराष्ट्रातील शेतक-यांचा शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. महाराष्ट्रातील जीवन हे शेतीवरच अवलंबून आहे. “मराठे काळात आर्थिक व्यवहाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे खेडे होते. शेती व्यवसाय प्रमुख होता. त्या काळातील संपूर्ण अर्थव्यवस्था शेती भोवती केंद्रित झाली होती”, गांवातील अधिका-यामार्फत शेतीचा आर्थिक समतोल राखला जात असे. आपत्तीच्या काळात सरकार तर्फे तात्काळ शेतक-यांना कर्ज पुरवठा केला जात असे.

दुष्काळ ही समस्या आजही महाराष्ट्राला भेडसावत आहे. महाराष्ट्रात एखाद्या ठिकाणी पुरस्थिती निर्माण होत तर एखादे ठिकाणी पाऊस पडतच नाही किंवा नुसत्या पावसाच्या सरिंवर पेरणी करावी लागते. ब-याच वेळा पेरलेले बियाणे वाया जाते तर काही भागात काढणीला आलेली पिके जास्त पावसाने वाया जातात. अशा परिस्थितीत आजही शेतक-यांना बि-बियाणे, कर्ज पुरवठा, धरणे यासारख्या उपाय योजना सरकार राबवत आहे. शेतक-यांना कमी व्याजाने कर्ज देण्यात येते. याशिवाय अशा आपत्तीच्या वेळी शेतक-यांना हेक्टरी आर्थिक मदत करून शेतक-यांना आर्थिक संरक्षण देण्याचा प्रयत्न सरकार करीत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. प्रा. जाधव, प्रा. सावंत - मराठ्यांचा प्रशासकीय, सामाजिक व आर्थिक इतिहास - विद्या प्रकाशन, नागपूर - १९९७ पेज नं. २०४ ते २१०
- २ डॉ. वि. भा. आठल्ये - मराठ्यांचा अतिहास - अंशूल पब्लिकेशन, नागपूर २००६, पेज ७०

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

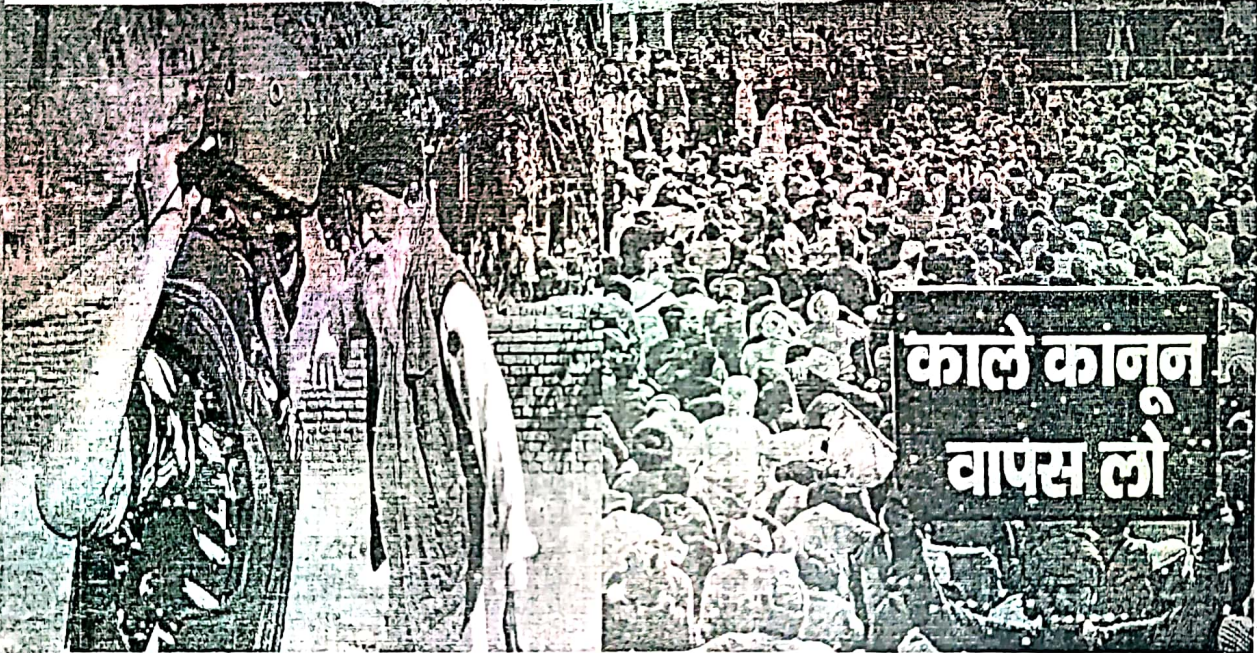
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January 2021

Special Issue 258 (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawai (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),

Special Issue - 258 (B)

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

January 2021

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January 2021

Special Issue 258 (B)

Chief Editor :-

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist- Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane-Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet - Kisan Aandolan Delhi against Farmer Bill 2020

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India**
- ❖ **Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria**
- ❖ **Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India**
- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India**
- ❖ **Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]**
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath- Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Con. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India**
- ❖ **Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India**

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna Kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon**
- ❖ **Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India**
- ❖ **Dr. S. M. Tatkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.**
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore**
- ❖ **Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road**
- ❖ **Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.**

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon**
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari**
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada**
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati**
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon**
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon**
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule**
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.**

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	लोकसाहित्याचे स्वरूप व संकल्पना	डॉ. सुवर्णा जाधव	05
2	लोकसाहित्य अभ्यासाची आवश्यकता	डॉ.राजेंद्र पाटील	09
3	आदिवासी वारली लोककला : ढोलनृत्य	प्रा.संदीप कदम	13
4	भरताचे नाट्यशास्त्र आणि भरतनाट्यम	डॉ.अंजली मस्करेन्हस	18
5	आदिवासी कविता	डॉ. प्रकाश भामरे	23
6	संत ज्ञानेश्वरांचे वाङ्मयीन कार्य	डॉ.पुरुषोत्तम जुळे	28
7	मध्ययुगीन संत कवयित्री	डॉ. संतोष देशमुख	32
8	भक्तीयोगाचे स्वरूप आणि मराठी संताचा भक्तियोग	डॉ. प्रवीण कारंजकर	36
9	तंत काव्यातील उपदेश	डॉ. गजानन जाधव	40
10	अरुण साधू यांच्या 'सिंहासन' मधील निवेदन व भाषाशैली	श्री.गिरीधर काचोळे	46
11	शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या साहित्यविचारातील कला, जीवन आणि समाजविषयक विचार	डॉ.विजय रैवतकर	52
12	राजन गटस यांच्या कादंबरीतील समाजचित्रण	प्रा: प्राची जोशी	58
13	लडिवाळ व प्रेमळ भाषेतील कवयित्री माया धुप्पड यांचा आविष्कार - 'वाऱ्याची खोडी'	तृपार वडगावकर, डॉ.वासुदेव वले	65
14	'ऐसे कुणबी भूपाळ' या कादंबरीतील सत्ता संघर्ष	डॉ.किशोर पाठक	72
15	कविता या वाङ्मय प्रकाराला वाहिलेली नियतकालिके : स्वरूप व कार्ये	डॉ. श्रीकृष्ण पद्मणे	75
16	निसर्ग आणि माणसातील संघर्षाची कहाणी - रारंगढांग	डॉ.भाऊसाहेब गमे	79
17	मॉरिशसमधील मराठी संस्कृती, भाषा आणि साहित्य	डॉ. मधुमती कुंजल	85
18	'गावकळा' काव्यसंग्रहातील आशावाद	डॉ. माणिक बागले	90
19	उत्तरआधुनिकता आणि मराठी साहित्य	डॉ. पुरुषोत्तम जुळे	96
20	अनुवाद प्रक्रिया आणि मराठी साहित्य	डॉ. वाल्मिक आढावे	101
21	मराठी अंबेडकरवादी कविता	डॉ.गोविंद रावळेकर	105
22	तौलनिक साहित्य आणि आंतरविद्याशाखीय अभ्यास	डॉ. प्रकाश जाधव	110
23	खानदेशातील ठेलारी समाजातील विवाह : एक धार्मिक सोहळा	डॉ.विलास पाटील	113
24	ओतारी समाजाचे आर्थिक जीवन	प्रा.विक्रम ओतारी	116
25	स्वातंत्र्योत्तरकालीन मराठवाड्यातील कादंबरीचा विकास व वाटचाल	रा.ज.चाटे	122
26	उत्तर महाराष्ट्र : अहिराणी बोलीभाषिक लोकजीवनदर्शन	डॉ. राजेंद्र पाटील	126
27	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	प्रा. आर.के. सूर्यवंशी	129
28	छत्रपती संभाजी राजे भोसले : आदर्श राजा	डॉ.प्रवीण चव्हाण	132
29	शहीद भगतसिंग याची विविध क्षेत्रातील कामगिरी	डॉ. राजेंद्र रासकर	136
30	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे स्वरूप व उद्देश	डॉ.अंकुश जाधव	140
31	महात्मा गांधीची सत्याग्रहाची संकल्पना : एक अभ्यास	डॉ.राजू सावंत	145
32	मराठवाड्याच्या मुक्तिसंग्रामात युगप्रवर्तक स्वामी रामानंद तीर्थ यांची भूमिका व योगदान	डॉ. वंदना राजेश शिंदे	153

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन

प्रा. आर. के. सुर्यवंशी

(इतिहास)

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,

हरसुल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

E-mail- ramdassuryawanshi2014@gmail.com

मोबाईल नं. ९२७०८०४३८५

प्रस्तावना :-

समाजातील स्त्रींचे स्थान हे प्रामुख्याने संस्कृतीचा दर्जा व समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा सर्वसाधारण दृष्टिकोन यावर अवलंबून असते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या संपूर्ण कारकिर्दीमध्ये स्त्रियांना पूज्य व वंदनिय मानले. शिवाजी महाराजांवर संस्का जिजाबाईंमुळे घडून आले. आपण कोणी उच्च उच्च आहोत ही भावना तिच्यामध्ये नव्हती त्याचाच परिणाम शिवाजी राजांवर झाला होता. जिजाबाईंनी स्वराज्यातील स्त्रियांना आपल्यावर होणा-या अन्यायाविरुद्ध जागृत केले होते. त्यांनी स्त्रियांचा नेहमीच मान-सन्मान केला होता. स्त्री ही देवघरातील देवतेप्रमाणे आहे. तिचा सन्मान झाला पाहिजे. असे जिजाबाईंना नेहमी वाटत असायचे. स्त्री परकीय असो की स्वकीय असे तिचा सन्मान राखला पाहिजे एवढेच नव्हे तर आपण गुलामगिरीत जीवन जगत आहोत परकीयांनी स्त्रियांवर कसे अत्याचार केले याविषयीची चिड राजांमध्ये निर्माण केली. या सर्व संस्कारांमुळे राजांचे स्त्री संरक्षण धोरण नेहमीच कडक राहिले.

मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रींचे जीवन कष्टदायक होते. बालविवाह, बहुपत्नीत्वाची चाल, विधवा विवाहावरील बंधने, एकत्र कुटुंब पध्दती, पुरुष वर्गाची स्त्री वर्गाबाबतीत बेपर्वाई या सर्व कारणांमुळे मध्ययुगीन महाराष्ट्रात स्त्रियांचे जीवन कष्टदायक होते. रयतेवर होणा-या अन्यायाला तर सीमाच नव्हती. छत्रपती शिवाजी राजांनी ही व्यवस्था बदलली. समाजातील सर्वच स्तरातील जनतेला त्यांनी संरक्षण दिले. स्त्रियांना देखिल त्यांनी देवतेचे स्थान दिले. प्रशासकाचे चारित्र्य चांगले असेल तर प्रजाही त्याचे अनुकरण करते ही गोष्ट राजांना चांगली माहिती होती. स्त्रियांना अपमानात जीवन जगावे लागू नये असे त्यांना नेहमी वाटे. त्यासाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केले.

छत्रपती शिवाजी राजांचे चारित्र्य संपन्न गुणांचे दर्शन प्रत्येक कृतीतून दिसून येते. सोळाव्या शतकात आदिलशहाने जावळी येथे मोरे घराण्याची स्थापना केली होती. जावळी व त्याच्या सभोवतालच्या प्रदेशाच्या संरक्षणाची जबाबदारी मोरे घराण्याकडे सोपवण्यात आली होती. भौतिकदृष्ट्या जावळीचा प्रदेश दुर्गम असल्यामुळे मुस्लीम फौजा येथे तग धरू शकत नव्हत्या. या प्रदेशात मोरेंनी नऊ पिढ्यांपर्यंत राज्य केले होते. शिवाजी महाराजांच्या जहागिरीतील गुन्हेगारांना जावळीत आश्रय देण्याचे काम चंद्रराव मोरेंनी स्विकारले होते. शिवाजी राजेही चंद्रराव मोरेंच्या हालचालींवर लक्ष ठेऊन होते. शिवाजी राजे राज्यात कोठेही अत्याचार होऊ नये याबाबत दक्ष होते. स्त्रियांच्या शिव संरक्षणाबाबत त्यांनी योग्य ती काळजी घेतली होती. मुसे खो-यांतील एक कुलकर्णी रंगो त्रिमल याच्याकडे लग्नाचे व-हाड आले होते. त्या व-हाडात एक विधवा ब्राम्हण महिला होती. रंगो त्रिमल याने या विधवा ब्राम्हण महिलेवर बलात्कार केला. ही बातमी गावात पसरली. राजांना ही बातमी समजताच रंगो त्रिमल याला दरबारात कैद करून हजर करण्याचा आदेश तालुक्यातील देशमुख, कुलकर्णी यांना दिला. त्याला पकडण्या पूर्वच तो मोरेंच्या प्रदेशात पळून गेला. मोरेंनी त्याला आश्रय

दिला. शिवाजी राजांनी गुहेगारांना पाठीशी घालणा-या चंद्रावांची पत्र पाठवून कानउघडणी केली. शिवाजी राजांनी पुढील कारवाई करेपर्यंत रंगो त्रिमल कुलकर्णी मरण पावला.

स्वराज्यातील अधिका-यांवर देखिल राजांची करडी नजर होती. स्वराज्यामध्ये अनैतिक वर्तन व परस्त्रीयांशी अनैतिक कृत्य करणे हा अक्षम्य गुन्हा होता. मराठ्यांच्या काळात अर्थात राजांच्या काळात असे गुन्हे करणा-या गुन्हेगारास माफ केले जात नसे. नियमांचे उल्लंघन करणा-याला तडक शासन केले जात असे. सैन्यामध्ये शिस्त राहणारी, यासाठी त्यांनी नियम तयार केले होते. लष्करामध्ये बायका, दासी, कलावंतीन यांना आणू नये. शत्रुच्या प्रदेशातील स्त्रियांना हात लाऊ नये असे नियम घालून दिले होते. कल्याणच्या सुभेदाराच्या सुनेचा केलेला सन्मान म्हणजे स्त्री सन्मानाचे सर्वश्रेष्ठ उदाहरण आहे. छत्रपतींच्या कालखंडातील सोनेरी पान म्हणजे हिरकणी होय. हिरकणी ही रायगडच्या छोट्याशा गावातील सामान्य कुटुंबातील ती एक धाडशी स्त्री होती. हिरकणी ही दुध आणि दूधाचे पदार्थ बनवून रायगडावर जाऊन विकण्याचे काम करीत असे. कित्येक दिवसांपासून ती हे काम नित्यनेमाने करीत होती. रायगडाचे वैभव पहात असतांना तोफेच्या आवाजाने हिरकणी भानावर आली. सायंकाळी सहा वाजले म्हणून गडाचा दरवाजा बंद झाला. घरी तिचे सहा महिन्याचे बाळ असल्याने तिचे लक्ष घराकडे लागले होते. पण बेचैन झाल्याने तिने गड उतरण्यासाठी उंच अशा कडयाची निवड केली आणि गड उतरू लागली. बाळाच्या प्रेमापोटी तिची भिती नष्ट झाली होती. ती दाट झाडी व जंगलातून घरी परतली. राजांना हे समजले तेव्हा राजांनी तिला दरबारात हजर राहण्याचे फर्मान काढले. तत्कालीन कालखंडात स्त्रियांचा होणारा व्यापार राजांनी कायदयाने बंद केला.

थोडक्यात राजांच्या काळात स्त्री जीवन अतिशय सुखी होते. स्वराज्यातील जनते बरोबरच स्त्रिया व मुले यांचे संरक्षण केले जात होते. स्वराज्यात स्त्रियांचा सन्मान व आदर केला जात होता. सैन्यात स्त्रियांना बंदी होती. नियमांचा भंग करणा-यास कडक शासन केले जात होते. स्त्रियांच्या बाबतीत प्रगतीशिल विचार फक्त आचरणात आणणारे नव्हे तर त्याची अंमलबजावणी करणारे मध्ययुगीन कालखंडातील छत्रपती शिवाजी महाराज हे एकमेव राजे होते.

सारांश :-

२१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असलेल्या भारतातील पुरोगामी न्यायी महाराष्ट्र राज्यात आजही स्त्रियांवर बलात्कार होतात, आजही स्त्रियांना पदोपदी संघर्षाचा सामना करावा लागत आहे. आजच्या समाजात देखील स्त्रि सुरक्षित नाही असे म्हटले तरी वावगे उरणार नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्वराज्यातील जनतेलाच नव्हे तर स्त्रियांना देखील संरक्षण दिले. महाराजांच्या पाठीशी तुळजाभवानीची कृपा व माता जिजाबाईंचा आशिर्वाद होता. जिजाबाई म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांची मार्गदर्शक व संरक्षक देवता होती असे न्यायमूर्ती रानडे यांनी जिजाबाईंची थोरवी व्यक्त करतांना म्हटले आहे: सरंजामदारीच्या काळात एकूणच स्त्रियांच्या अश्रुला विशेषतः गोरगरिबांच्या स्त्रियांच्या अब्रुला किंमत नव्हती. सरदार, वतनदार, जमिनदार, देशमुख, पाटील यांच्या दृष्टीने गोर-गरिबांच्या लेकी सून. म्हणजे त्यांना हव्या त्यावेळी उपभोगण्याच्या वस्तू होत्या. दिवसाढवळ्या त्यांची अब्रु लुटली जात होती. आणि त्याविरुद्ध कुणाकडे दाद मागता येत नव्हती. ज्यांच्याकडे दाद मागायची तेच अब्रु लुटत होते. अब्रु लुटणा-यांना मानमरातब अन पदव्या दिल्य जात होत्या. स्त्रियांवर अत्याचार होत होते. अशा काळात छत्रपती शिवाजी महाराजांचा दृष्टिकोन मुलतःच वेगळा होता.

छत्रपती शिवाजी राजे आपल्या यशाचे श्रेय मातेस देतात. जिजाबाईंनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत राजांना वाढवले. अनेक प्रेरणादायी कथा सांगून त्यांच्या मनावर स्वातंत्र्य, धर्मरक्षण, अत्याचारा विरोधात उभे

राहणे या गोष्टी शिकवल्या. हिंदु स्त्रियांवर यवनांनी अन्याय व अत्याचार चालवले होते. प्रदेश उजाड केले जात होते. त्यासाठी स्वतंत्र राज्य स्थापन करणे त्यासाठी योग्य शिक्षण व प्रोत्साहन देणे व प्रेरणा देणारी शक्ती म्हणून सर्व प्रसंगात पाठीशी वंबिरपणे उभे राहणे ही कामे जिजाबाईंनी केली. म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या अंतःकरणात धर्मनिष्ठा, स्वातंत्र्यकांक्षा, चारित्र्य हे अलौकिक गुण मातेकडून आलेले दिसतात. कोणत्याही स्त्रिया अपमान होऊ न देणे, सैन्यात बायका, कलावंतीन न बाळगणे, स्त्रियांबरोबरच रयतेला त्रास होऊ नये म्हणून त्यांच्या मिरचीच्या देठाला देखील हात न लावणे, परस्त्री माते समान मानणे, सैन्यात मादक पदार्थांना बंदी घालणे, विविध धर्म ग्रंथांचा आदर करणे इ. गुण तत्कालीन इतर कोणत्याही सेनानीमध्ये आढळत नाहीत. ते छत्रपती शिवाजी महाराजांमध्ये आढळतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डॉ. वि. भा. आठल्ये - मराठ्यांचा इतिहास - अंशूल पब्लीकेशन, नागपूर २००६, पेज ८२, ९८, २३९, २४०
२. डॉ. रासकर, डॉ. प्रगती मारकवार - मराठ्यांचा इतिहास (१७०७ ते १८१८) सक्सेस पब्लीकेशन, पुणे २०२०, पेज नं २:२, ३:१५
३. गोविंद पानसरे - शिवाजी कोण होता - लोकवाड:मय गृह मुंबई २०११, पेज नं. १३ व १४
४. पुरुषोत्तम खेडकर - शिवचरित्र, जिजाई प्रकाशन, पुणे - २००६, पेज नं. ६१
५. प्रा. जाधव, प्रा. सावंत - मराठ्यांचा प्रशासकीय, सामाजिक व आर्थिक इतिहास - विद्या प्रकाशन, नागपूर - १९९७ पेज नं. १६२
६. प्रा. एम. एन. उदगावकर - शिवाजी शिवराय व शिवकाळ, पेज नं. ६१, ६२, २३६
७. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, संशोधन मंडळ धुळे, संशोधक, मार्च २०२०, पेज नं. ४१ ते ५०.
८. प्रा. ज्योती भोसले / राऊत - मराठ्यांचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे २०२०, पेज नं. १:३६, १:३७

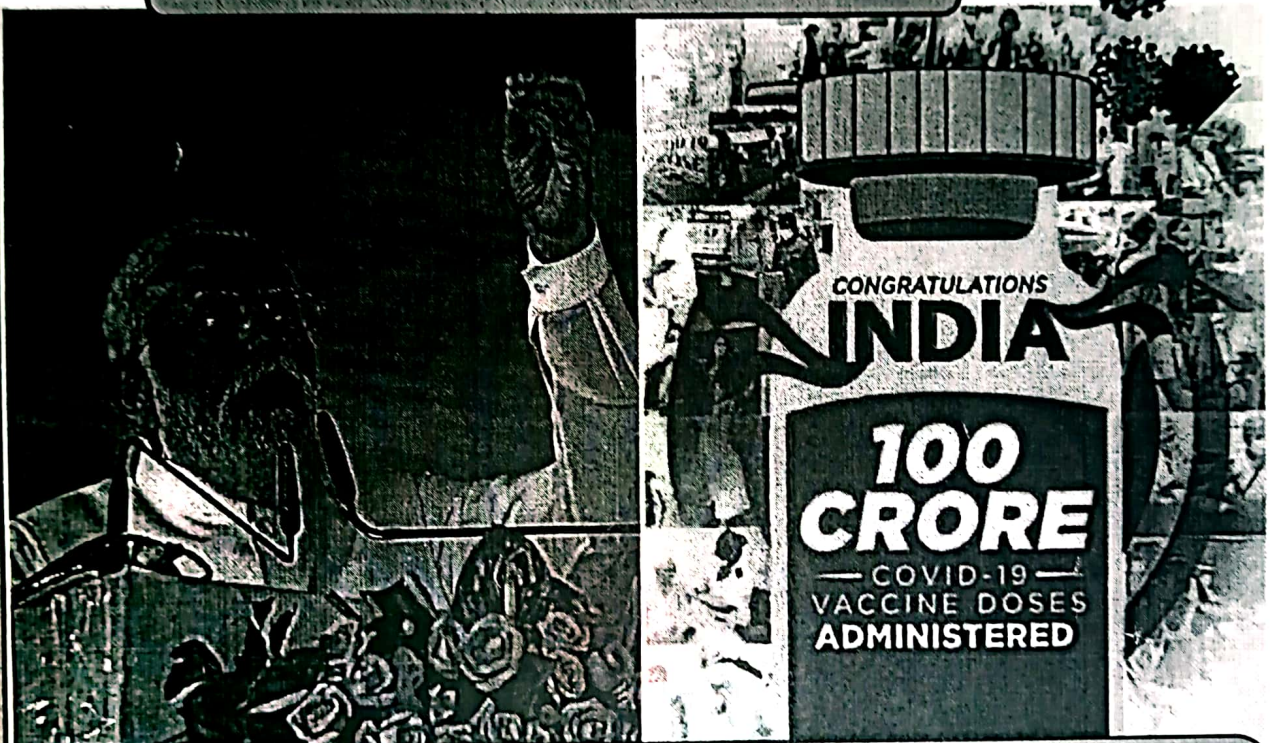
International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research**Chief Editor -**

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

October-November-December-2021

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCHJOURNEY

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo : <https://indianexpress.com/article/india/narendra-modi-twitter-picture-india-100-crore-doses-covid-vaccination-7584303/>

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

54	ग्रामीण विकासात सहकारी क्षेत्राची भूमिका	डॉ. गोरखनाथ बाकळे	283
55	लाखनी तालुक्यातील मातीच्या विटा बनविणाऱ्या (मजुरांचा) कामगारांचा अभ्यास	डॉ. सुरेश बन्सपाल	288
56	कोविड-१९ आणि भारतीय कृषीक्षेत्र : स्वरूप व नियोजन	डॉ. विवेक चौधरी	292
57	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	डॉ. राजेंद्र रासकर	296
58	प्राचीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	300
59	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि भारत व अमेरिका संबंध	डॉ. विमल राठोड	303
60	सैनिकी आणि शहरी शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये मनमोकळा, उत्तेजीतपणा, मनमीजी आणि कर्तव्यदक्षता या व्यक्तिमत्व घटकांचा अभ्यास	डॉ. दिनेश ढेंगळे	309
61	महाडच्या सत्याग्रहाचे लिंगभावात्मक आकलन	प्रा. किशोर काजळे	313
62	तबकडी भूविवर्तनीची सिद्धांतांचा विषय संप्रेषणात्मक अभ्यास	डॉ. एम. पी. पगार	318
63	ग्रंथालयांच्या आर्थिक व्यवस्थापन आणि मनुष्यबळ विकासाच्या समस्या	प्रा. प्रज्ञा देवरे	322
64	मध्ययुगीन सरकार गाळणा : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. जितेंद्र पगार	326
65	गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड तालुक्यातील माडिया गोंड जमातीच्या राजकीय सहभागाचे अध्ययन	डॉ. गणेश खुणे	332
66	'महाराष्ट्राची परंपरा' : एक वाङ्मयीन मूल्यमापन	डॉ. राजेश्वर दुहकनाळे	336
उर्दू विभाग			
67	محبت کوثر: بحیثیت نثر نگار بینکویتان میں جنید غزل گوئی ایک سرسری جائزہ	Dr. Abdur Rahim. A Mulla	341
68	کفن کی حقیقت نگار چند کا افسانہ "کفن" کی حقیقت نگار ری پر تبصرہ۔	ڈاکٹر سید نا ج الہدا محمد سف خطیب ، بیلگا وی -	344

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

प्राचीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था

प्रा. आर. के. सुर्यवंशी (इतिहास)
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक.
ई-मेल ramdassuryawanshi2014@gmail.com
मोबाईल नं. 9270804385

प्रस्तावना :-

प्रत्येक मनुष्याला पुढील जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक ते शिक्षण घेता यावे व समाजाच्या गरजा पूर्ण व्हाव्या हा प्राचीन भारतातील शिक्षणाचा हेतू होता. (1) मानवी जीवनात पुरुषार्थ साधण्यासाठी संपूर्ण जीवनाला चार आश्रमात विभाजीत केला गेले होते. ब्रम्हचर्याश्रम हा पहिला आश्रम असून त्यापासून मानवी जीवनाला व शिक्षणाला सुरुवात होते. ब्रम्हचर्याश्रमाला व्यक्तीच्या भावी काळातील जीवनाचा पाया मानले गेले आहे. मुलाच्या उपनयन संक्रापासून या आश्रमाची सुरुवात होते. विद्यार्थ्यांच्या निष्कलंक चारित्र्यावर येथे भर दिला जातो. ज्ञानप्राप्ती करणे, सामाजिक सेवा म्हणून शिक्षण घेणे तसेच धार्मिक ज्ञानप्राप्तीसाठी शिक्षण घेणे हा मुख्य उद्देश प्राचीन काळातील शिक्षणाचा होता.

शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये :-

चारित्र्य निर्मिती करणे, विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक विकास करणे हे मुख्या उद्दिष्ट्ये असून व्यक्तीमत्त्व विकासावर भर दिला जात असे. यात विद्यार्थ्यांचे शरीर मन व बुद्धी यांचा विकास होत असे. ज्ञान संवर्धन व संरक्षण करणे हे शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय आहे. विशाल वैदिक साहित्य मौखिक परंपरेने सुरक्षित राहिले हा मोठा चमत्कारच आहे. (2) कर्तव्याची भावना जागृत करणे, दुसऱ्याच्या धन संपत्तीची अपेक्षा न करणे आणि गरज असणाऱ्यांना सर्वस्व दान करणे हे शिकवण्यासाठी शिक्षण आवश्यक होते.

प्राचीन भारतीय शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :-

विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत गुरुकुलात (तपोवन) राहत असे. कालांतराने श्रीमंत लोक आपल्या मुलांना गुरुकुलात पाठवण्याऐवजी त्यांना शिक्षण देण्यासाठी गुरुलाच आपल्या घरी बोलावत असत. सामान्य लोकांच्या मुलांना मात्र गुरुकुलातच शिक्षण घेण्यास जावे लागत असे. विद्यार्थ्याला गुरुच्या आज्ञेचे पान करणे आवश्यक होते. तसेच विद्यार्थ्यांच्या प्रत्येक शंकेचे निरसन करणे हे गुरुचे कर्तव्य होते. शिक्षणासाठी कसलीही फी नव्हती. गुरुकुलाचा सर्व खर्च समाज व राजे करित असत. शिक्षण संपल्यावर शिष्य आपल्या इच्छेप्रमाणे गुरु दक्षिणा देत असे. गुरुंना सर्व विद्यार्थी सारखे असत. शिक्षण संपल्यावर शिष्य आपल्या इच्छेप्रमाणे गुरु दक्षिणा देत असे. गुरुंना सर्व विद्यार्थी सारखे असत मन तो एखाद्या राजाचा पूत्र असो की गरिब ब्राम्हणाचा पूत्र असो. गुरु सर्वांकडे समान दृष्टिने पहात असे. साधे जीवन व उच्च विचार हे प्राचीन भारतीय शिक्षणाचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये होते.

शिक्षणाचा प्रारंभ :-

मानवाचे सरासरी 100 वर्षांच्या आयुष्यात मानवाला काही कर्तव्य पार पाडावयाची असतात. त्यासाठी जीवनाचे नियोजन चार भागात विभागले गेले. मानवी जीवनाचे चार टप्पे कल्पून आर्यांनी आदर्श जीवन निर्माण करण्यासाठी आश्रम पद्धतीचा स्विकार केला. आश्रम व्यवस्थेतील प्रत्येक आश्रमाचा काळ 25 वर्षांचा होता. वयाच्या आठ ते बाराव्या वर्षी मुलाचा उपनयन संस्कार केला जात असे. (3) उपनयनाचा अर्थ जवळ नेणे असा होतो. शिक्षण प्राप्तीसाठी बालकास गुरुच्या जवळ घेऊन जाण्यामुळेच या संस्काराचे नांव उपनयन संस्कार असे पडले. प्रथम या संस्काराचे स्वरूप साधे व सरळ होते. विद्यार्थी गुरु जवळ जाऊन शिक्षण घेण्याची इच्छा प्रकट करीत असे. तसेच गुरु सोबत राहण्याची प्रार्थना करीत असे. साधारण वयाच्या आठव्या वर्षी उपनयन संस्कार झाल्यानंतर बालकास शिक्षणासाठी गुरुगृही जावे लागत असे. निरनिराळ्या विद्या व शास्त्रे अध्ययनाचा कालखंड 12 वर्षांचा असे. अध्ययन पूर्ण झाल्यावर त्यास पितृगृही पाठवले जाई. (4) उपनयन संस्कारानंतर आई-वडिलांच्या आज्ञा व आर्शिवादाने गुरु त्यास ब्रम्हचर्याची दिक्षा व शपथ देत असे. गुरुगृही कडक शिक्षा व नियम पाळले जात असत. शुद्ध आचरण व आज्ञा पालन करणे, स्नान करणे, वेद मंत्र पठन

करणे, त्यानंतर समिधा (इंधन) आणणे, पाणी भरणे, झाडतोड करणे, भिक्षा मागून आणणे असा दिवसभर त्यांचा कार्यक्रम ठरलेला असे.⁽⁵⁾ शिक्षण घेत असतांना शिष्याला गुरुंचा व गुरु पदवीचा आदर करावा लागत असे. त्यांची सेवा करणे शिष्याचे कर्तव्यच होते. विद्यार्थ्यांचे खे-रहाणे इ. सोय गुरुकुलात मोफत केली जात असे.

शिक्षणाचा कालावधी :-

प्राचिन काळात शिक्षण सत्राची सुरुवात श्रावण महिन्यात होत असून (ऑगस्ट ते फेब्रुवारी) पौष महिन्यात समाप्त होत असे. मुलावर उपनयन संस्कार केल्यानंतर त्यास ब्रम्हचर्याची शिक्षा देवून विद्याभ्यासासाठी पाठवले जाई. साधारणतः मुलगा 25 वर्षांचा होईपर्यंत त्याला संस्कारक्षम व इतर उपयुक्त अशी कर्तव्य पार पाडण्यासाठी त्याला शिक्षण दिले जात होते.⁽⁶⁾ शिक्षण सत्राच्याप्रारंभी एक समारंभ केला जात असे. देवांना प्रसन्न करण्यासाठी अग्नीत आहुती (समिधा) दिली जात असे. तसेच शिक्षण सत्राच्या समाप्तीच्या दिवशी ही उत्सर्जन समारंभ केला जात असे. यानंतर विद्यार्थी आपल्या घरी जात असे. परंतु कालानंतराने जसजसे पाठ्यक्रमाच्या विषयात वाढ झाली तसे अर्तावृष्टी, थंडी, जवळचे नातेवाईक अतिथींचे आगमन, माता-पिता, गुरु वगैरेंचे निघन इ. कारणांमुळे समाप्तीनंतर शिष्य गुरु दक्षिणा देत असे. शिक्षण समाप्तीनंतर समावर्तन संस्कार होत असे. या संस्कारानंतर विद्यार्थी विद्वान मंडळीत हजर राहून त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देत असे.

शिक्षण पद्धती :-

प्राचिन भारतातील शिक्षण मौखिक पद्धतीचे होते. सर्व प्रथम ओंकार व गायत्री शिकवले जात होते. त्यानंतर वेदांचे इतर भाग शिकवले जात असत. शिक्षण केवळ मौखिक पद्धतीने शिकवले व टिकवले जात होते. विद्यार्थी आपल्या शंका-समाधानासाठी गुरुला प्रश्न विचारून शंका निरसन करून घेत असे. प्राचिन काळात वेद लिपीबद्ध नव्हते. वेद अध्ययनाचे तात्पर्य केवळ मंत्रपाठ करणे एवढेच नव्हते तर त्याचा अर्थ समजून घेणेही महत्वाचे होते. विना पुस्तकाच्या मदतीने ज्ञानप्राप्ती होणे हे प्राचिन शिक्षण पद्धतीचे महत्वाचे लक्षण होते.

शिक्षण शुल्क :-

प्राचिन भारतात वेदांचा अभ्यास करण्यासाठी पूर्वनिर्धारित शुल्क नव्हते. गुरु दक्षिणा आवश्यक होती. गुरुने शिष्याला संपूर्ण शिक्षण दिल्याशिवाय शिष्याकडून कोणताही पुरस्कार व शुल्क घेणे अनुचित मानले जात होते. शिक्षण संपल्यानंतर विद्यार्थ्याने आपल्या इच्छेनुसार व सामर्थ्यानुसार अवलंबून होते. काही गुरु दक्षिणेचा स्विकार करणे - न - करणे हे गुरुवर अवलंबून होते. काही गुरु धन प्राप्तीसाठी शिक्षण कार्य करित असत तर केवळ उपजिविकेसाठी शिक्षण कार्य करणाऱ्या गुरुला उपाध्याय असे म्हटले जात असे.

अभ्यासक्रमाचे विषय :-

प्राचिन भारतातील शिक्षण पद्धतीत अनेक पाठ्यक्रमांचा समावेश होता. वेदांचा अभ्यास करणे हे शिक्षणाचे प्रथम क्षेत्र होते. प्रथम पाठ्यक्रम संख्या कमी असली तरी नंतर ते वाढत गेले. वैदिक काळात इतिहास, वेद, गाथा हे प्रमुख विषय होते. उत्तर वैदिक काळात ब्राम्हण ग्रंथांचा अभ्यासक्रमात समावेश झाला. उपनिषदांच्या काळात अभ्यासक्रमाच्या विषयात प्रचंड वाढ झाली. चार वेद, सहा वेदांशे, पुराण, न्याय, धर्मशास्त्र या 14 विद्या याज्ञवल्क्याच्या काळात प्रसिद्ध होत्या. अंकगणित, भूकंप, वायूकोष, सर्पविद्या, जादू, कृषी, पशुपालन, व्यापार, शिल्पकला, ज्योतिष, औषधशास्त्र, तर्कशास्त्र, धनूर्वेद, गांधर्ववेद, तत्वज्ञान, युध्दशास्त्र, खगोलशास्त्र, वैद्यक शास्त्र, भूगर्भशास्त्र, काव्य इ. विषय त्या काळात शिकवले जाऊ लागले होते.

शिक्षण संस्था :-

गुरुकुल ही सर्वाधिक प्राचिन शिक्षण संस्था होती. गुरुकुल शहराच्या बाहेर जंगलात असे. प्रत्येक व्यक्तीस शिक्षणासाठी गुरुकुलात जावे लागे. गुरुकुल हेच सर्वप्रथम केंद्र होते. वेद, पुराणे, रामायण, महाभारत व संस्कृत साहित्यात गुरुकुल पद्धतीने उल्लेख आढळतात.⁽⁷⁾ गुरुकुलाशिवाय राजधानी, तीर्थस्थळे, बौद्ध विहार, अग्रहार, ग्राम ही सुध्दा शिक्षणाची केंद्रे होती. राजे स्वतः विद्वान होते. त्यामुळे त्यांनी अनेक विद्वानांना आश्रय दिला होता. राजधानीतील राजसभेत अनेक विद्वान होते. या विद्वानाकडे अनेक विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत असत. उज्जयिनी, मिथिला, तक्षशिला, पाटलीपूत्र, वासिम, बदामी, कल्याणी, कंधार, वेरुळ, कनोज, मगध ही प्राचीन काळातील शिक्षणाची केंद्रे होती. बौद्ध विहार व मठ देखील शिक्षणाची केंद्रे होती. या विभिन्न

केंद्राशिवाय अनेक विद्यापीठे देखिल शिक्षणाची केंद्रे होती. तक्षशिला, वाराणसी, काशी, नालंदा, अत्रिठा व विक्रमशिला ही विद्यापीठे प्राचिन काळात जगात प्रसिद्ध होती.

सारांश :-

भारतात आज आधुनिक इमारती व शिक्षणाची केंद्रे आहेत. आजच्या शिक्षण पद्धतीने ज्ञान-विज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे. प्राचिन काळात आजच्या सारख्या सोई-सुविधा नव्हत्या. प्राचिन काळात मानवी जीवनात पुरुषार्थ साधण्यासाठी संपूर्ण जीवनाला चार आश्रमात विभागण्यात आले होते. ब्रम्हचार्याश्रम हा पहिला आश्रम असून त्यापासून जीवनाला व शिक्षणाला सुरुवात होत होती. चारित्र्य निर्माण करणे व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास करणे, संस्कृतीचे संरक्षण करणे, कर्तव्याची भावना जागृत करणे ही खरी प्राचिन भारतीय शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये होती.

आधुनिक काळात अंगणवाडी, प्राथमिक असे शिक्षणाचे टप्पे आहेत. मुलगा/मुलगी चार ते पाच वर्षांचा झाला म्हणजे त्याला अंगणवाडी किंवा इंग्रजी माध्यम शाळेत पाठवले जाते. प्राचिन काळात मात्र शिक्षणाचा प्रारंभ उपनयन संस्कारापासून होतो. शिकायला गुरुगृही शिक्षण घेण्यासाठी जावे लागे. गुरुंचा आदर करणे हे विद्यार्थ्यांचे कर्तव्य होते. विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय व खाण्याची सोय गुरुकुलातच होत असे. वैदिक काळातील शिक्षणाचे स्वरूप समजण्यासाठी ऋग्वेदांचा वार केला जात असे. परंतु ऋग्वेदात शिक्षणाविषयीचा उल्लेख आढळत नाही. या काळातील शिक्षण मौखिक पद्धतीचे होते. ते परंपरेने मौखिक पद्धतीने टिकवून ठेवले जात होते. गुरुने उच्चारलेले शब्द शिष्य उच्चारत असे. अशा पद्धतीने ते पाठांतर केले जात असे. वेदांचा अभ्यास करणे हे त्या काळातील शिक्षणाचे प्रमुख अंग होते. बालकास नैतिक व शारीरिक शिक्षण दिले जात होते. महाकाव्य काळात ज्ञान-विज्ञानाचा चांगलाच प्रसार झाला होता. पाच वर्षे वयाच्या बालकास शिक्षण देण्यास प्रारंभ झाला होता. या काळात लिपीचा विकास झाला असला तरी शिक्षण मौखिक पद्धतीनेच दिले जात होते. मौर्य काळात ब्राम्ही व खरोष्ठी लिपी प्रचलित होती. ब्राम्ही ही संपूर्ण भारताची लिपी होती. गुप्तकाळात तर सर्वच क्षेत्रात अभूतपूर्व विकास झाला होता.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. प्रा. गजानन भिडे – प्राचिन भारत – फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 1996 पेज 52.
2. प्रा. अनिल कठारे – प्राचिन भारताचा इतिहास – प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव 2017 पेज 575.
3. डॉ. खिलारी डॉ. रासकर – प्रारंभिक भारत – प्रागैतिहासीक काळ ते मौर्यकाळ – सक्सेस प्रकाशन, पुणे 2019 पेज 312.
4. डॉ. जयशिंगराव पवार व मंजुश्री पवार – भाषाभाषा प्राचिन व मध्ययुगीन इतिहास – अरुंधती प्रकाशन, कोल्हापूर 2006 पेज 84.
5. प्रा. मोरे, नवभर, काळभोर, शेख – प्राचिन भारत – सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे 2014 पेज 416.
6. प्रा. ए. वाय. कोंडेकर – प्राचिन व मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, निराली पब्लिशर्स, पुणे 2006 पेज 60.
7. प्रा. अनिल कठारे – प्राचिन भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव 2017 पेज 579.

THE FEMININE IDENTITY IN SHASHI DESHPANDE'S NOVELS

Prof. Bharatchandra P. Shewale

Assistant Professor of English, ASC College, Harsul, Tal. Trambakeshwar, Dist- Nashik

Abstract :

*The term Identity is a non-descript term which suggests our thoughts and feelings, our place of habitation, and even our longings, dreams and desires. The individual identity, like the national identity, is formed through a series of random and frequently bizarre accretions. Indian woman today is trying to break away from the ideals of Indian womanhood. She does not want to mould herself as Sita, Savitri of Gandhri. Shashi Deshpande in her novels like **That Long Silence** and **The Dark Holds No Terrors** have clearly portrayed women who, though entrapped in circumstances beyond their control, have not hesitate to register their protest against the insensitive world.*

Keywords : Identity, individual identity, patriarchal society, power structures, human relationships, exploitation, self-recognition, self-respect, self-introspection, etc.

Introduction

The term Identity is a non-descript term which suggests our thoughts and feelings, our place of habitation, and even our longings, dreams and desires.¹ The individual identity, like the national identity, is formed through a series of random and frequently bizarre accretions. In the formation of the individual identity, several factors come into play. One is the cumulative offspring of all these diverse and divisive forces. A formative and not an innate product, one's identity is determined by three factors. Firstly, childhood impressions and aspirations play a vital role in deciding it. An individual has to break off most of his reliance on his parents, and become free enough to leave home and develop ideas and aims of his own which will give him a distinct identity. How strong the rebelliousness in each individual is, and what form it takes, is the second element in determining identity. The third element is the zeitgeist. These call on the youth to develop different qualities in different historical periods. Our desire for a separate cultural identity is the offspring of our being alienated from the concept of unity in diversity. It becomes a problem for the nation-state to accommodate diverse cultural reactions clamoring for unique identities.

The researcher here focuses on the search for identity in Shashi Deshpande's novels. The selected novels for the study are **That Long Silence** and **The Dark Holds No Terror**. In the high mobility world of today, no geographical areas is capable of staying culturally homogeneous and retaining its identity intact. Total cultural alienation from the neighboring countries is practically impossible. Cross-cultural contact is bound to occur, either at the conscious or at the unconscious level. The culture-national identity nexus is intimately linked to the interior landscape and ethos of the country which moulds and colors our literature.

The prime focus in this research paper is to delineate the female characters and their journey towards freedom and fulfillment. Idealistically a woman is deified but factually she is exploited socially and sexually. Woman is considered as an object and nothing more. The

emotions and feelings of the women are not taken into account by any one. No one bothers to admit that she too has her heart's requirements, that she is an individual with needs and cares of her own. In short, a person with an identity of her own, unloved and uncared for, the woman withdraws into her shell. Isolated, she erects barriers no one can cross- an island unto herself.

In a patriarchal society, a woman, however successful she is, has been treated as a mere appendage, and has not been looked upon as an independent entity. She is used mostly as showpiece in social gatherings and treated as one's pet animal-a pat on the back and a hug would keep her happy for days. Her name, her achievement is always adhered to a man, truly speaking. She is not known apart from her husband.

Modern life has considerably altered, and added to the content of a woman's experiences and these have in turn been interpreted by her in diverse and original ways. The quality and level of women's perception of the world have drastically changed and so also are her own awareness of herself and her relationships to the world. Consequently women writers subvert the patriarchal culture in fiction that celebrates the male hero and women characters are brought to the centre. In their works, woman emerges as an individual challenging her existential survival. Their major concern has been women's search for identity and they aim at catching the whole woman alive in terms of feeling, intellect and emotions.

Indian woman today is trying to break away from the ideals of Indian womanhood. She does not want to mould herself as Sita, Savitri of Gandhri. Hers is the condition of essential woman emerging in today's world. Exposure to the western concept of the liberated, educated, independent individual has enabled the woman in India to undertake a journey of transformation from the timid, dependent and dumb person to a self-respecting, self-confident individual. She is eager to bestir herself to shake off the sloth of centuries, which thwarts her personality.

The women characters of Shashi Deshpande go against the general current and have the courage to say no to the system. These characters of hers go against the grain of society, and try to establish themselves as individuals. While fighting against the norms, against what is expected of them, a great many of them may stumble and also fail. For a woman the revolt is not easy as her psyche is structured around different principles. As Taking into consideration their tradition-oriented and culture-bound status the failure is not so important and it is more sparkling that the victory.

Some of her characters like Jaya in **That Long Silence** and Saru in **The Dark Holds No Terrors**, Indu in **Roots and Shadow**, Urmila in **The Binding** have refused to flow with the current. These women have shown an overpowering urge to realize themselves, to establish their own identity

In novel after Novel she delineates the pitiable and awful plight of the alienated self, especially of housewives, facing single-handed the torments and tortures of their insensitive and temperamentally callous husbands. To Shashi Deshpande, writing is a means of discovering one's identity, of unraveling the hidden truth of life. Her characters appear to be extraordinarily talented, but constantly disturbed by family ties. When a woman is caught in the trap of marriage, she has only one way left, which is to languish in misery. Eventually she develops an evident lack of trust in marriage and marital relationships. Every attempt the woman makes to redefine herself in veritably ends up in lack of communication. This leads to alienation. The term alienation refers to man's estrangement from someone. In Shashi Deshpande's novels most of the women protagonists are exiled from the world, from society, from family, from parents and even from their own selves.

Deep inside, she yearns for recognition, to be respected and admired for things beyond the physical. It is in fact, their state of alienation that motivates them in their quest for identity. Because she is lonely in heart, mind and spirit, unfulfilled and in complete, there lies within her an agonizing desire to restructure her life, to retrieve from its bitter depths something she can call her own—her lost identity. The existential struggle to establish one's identity, to assert one's individuality and the desperate fight to exist as a separate entity appears in all its intensity in her novels. In other words, the process of her character construction includes a soul-searching self-exploration for realization.

Shashi Deshpande portrays women as not totally cut off from familial and social ties but women who remain within these orbits and protest against monotony, injustice and humiliation. Each novel of hers thus becomes a search for self and a struggle against the oppressive environment mainly patriarchy. Unable to accommodate themselves into the society around, her characters undertake an inner voyage for the purpose of discovering their own selves. The novelist firmly believes that nobody is an exile from the society and the individuals should strive to integrate themselves and find fulfillment.

Shashi Deshpande has portrayed remarkable women characters who live, act and develop while they react and respond to the changing times. They came out of their cloistered existence to come forward and be counted. She differs from the other feminists in that she concentrates on the individual's salvation through self exploration by depiction its motivation. Her novels like **That Long Silence** and **The Dark Holds No Terrors** have clearly portrayed women who, though entrapped in circumstances beyond their control, have not hesitate to register their protest against the insensitive world. Her protagonists struggle to break free from the problems of contemporary existence and set out in search of wholeness

Shashi Deshpande's novels are indeed based on the search for identity. In her novels, there are frequent shocks of recognition of Indian women. It is with this term- search for identity- that the researcher has gone through Shashi Deshpande's selected novels like **That Long Silence** and **The Dark Holds No Terrors**. There are moments in the novel **That Long Silence** where the irony is subtle but very realistic. The reading of this novel is a completely different reading having the Indian societal and cultural structures which help to identify the larger concept of being female and therefore exploited universally. To quote from the novel:

These women of Mohan's family were right; I had decided I would pattern myself after them. That way lay-well, if not happiness, at least the consciousness of doing right, freedom from guilt²

This is a shocking moment of search for identity for a woman reader who has been broadly shaped by the dominant and obvious form of patriarchy. She recognizes this as a normal situation in many families. This is a recognition of the micropolitics that is operative within many of the Indian families which are supported by and support in turn patriarchal relationship.

It is these moments of recognition that one more interesting aspect of the patriarchal set-up is revealed; the perpetrators of the power structures within the family circle are most often women, and it is the relationship of one woman to another woman mediated through a man that reinscribes the power of a woman over another woman. These are the women who have internalized patriarchy. Once again it goes back the issue of marriage, which so often gives rise to exploitation, is also sought after with obsession because it offers this possibility of exerting power. However, this is not to state that Shashi Deshpande is exploring a universal truth. The term search for

Identity is very important when we talk about the social realism of her works. It is a term which goes against the theory of universalism and yet makes it possible for women belonging to a certain section of the society to say, 'we have known this' and thus give rise to some kind of sympathetic reading.¹³

The record of Jaya's effort to assert her individuality also includes references to the scarcity of food and other necessary things in India before the days of Green Revolution. Jaya's children cannot even imagine the condition of suffering from food, as they have been used to affluence, and don't have the scope to experience what scarcity implies.

-When I spoke to them of how we never ate rice for months,' and even on Divan day, we didn't have a spoonful of sugar in the house,' they had stared at me blankly. I suppose these things didn't sound real to them, beneficiaries of the green revolution. Even to me, as I go about airily picking plastic bags of food from the loaded shelves of department stores, they seem like made-up stories. With this plethora about us, those days seem a fantasy.¹⁴

Differentiating scarcity from famine, Jaya further observes that famine brings to mind the image of parched lands, bloated corpses and vultures, while scarcity is queues- " people waiting in long queues for hours, for a minute bit of sugar, for a small quantity of evil price from God knows where, for the almost inedible wheat given by the grace of America." ¹⁵

Deshpande's **Dark Holds No Terrors** is her first published novel and as in the case of the other novels, the protagonist is a woman Saru, the daughter with whom the mother never reconciled, especially after the death of her younger brother, defies her mother, goes to a city, studies to become a doctor and marries the man she chooses herself.

It is once again a story of introspection. Saru, a successful doctor, finds that her husband, an English lecturer who once aspired to be a poet. A loving father and a caring husband during the day who, with evident pride shows off his doctor-wife to his colleagues, turns into a monster in bed, abusing her and bruising her, creating such terror in her that she finds no voice to scream for help. During the day, there is no evidence in his behavior to suggest anything that should be a cause for anxiety. There are only bruises which show that the night has been real. Her inability to protest, to find out what was actually wrong prevents her from doing anything about this problem till she finds out that her mother who had spurned her all these days had died of cancer.

Saru goes back to her father's house after many years because her marriage had alienated her from her mother all these years. It is here, living with her father and madhav, the young student who stays with the father that she tries to come to terms with the various events in her life. It is here that all the tortuous in prospecting go on. What is interesting, however, is that this in prospecting cannot be compared to a journey which reaches a goal, which gives the sense of something that has been fulfilled. This is not a *bildungsroman*. Saru, the protagonist, who is looking for someone with whom she could share her fears, finally tells her father everything, in a manner that reminds one of the ancient mariner in Coleridge's *the ancient mariner*, who compels the wedding guest to listen to his story.

It is true that in this novel. The figure of mother-more than that of the mother-in-law, who is conventionally seen by the women writers as a domination figure—takes an ambivalent shape.

There is very often a sense of frustration, of non-comprehension, of resistance in the daughter when she thinks of the mother. However, this complex relationship between the mother and the daughter cannot be simplified as hatred nor can it be claimed that her heroines are anti-matriarchal.⁴⁴ The ambiguity of Saru's relationship with her mother is not taken into consideration by many of the critics who have taken up this novel for interpretation. Most of the readings of the novel seem to be driven by the compelling desire to make woman an autonomous being. The protagonist of one novel is sufficient reason for generalizing about the category 'woman'

-The woman in order to achieve her freedom seeks marriage as an alternative to the bondage created by the parental family. The simple need to be independent eventually becomes a demand of the inflated ego and takes shape as the love for power over others. She resents the role of a wife with the hope that her new role will help her in winning her freedom.⁶

This kind of criticism, on the one hand, holds such tradition-bound notions as 'one should be good to the mother, and on the other the 'western' individualistic notion of freedom. The insensitivity to the questions of difference, the notion that the Indian woman can be easily defined and identified is in accordance with the dominant nationalistic search for the 'essential Indian subject. 'The protagonist of one novel is sufficient reason for generalizing about the category 'woman'

Saru herself sees marriage as something that would make her like her mother. It is her wish not to be like her mother that makes her dream of becoming a doctor into a strong ambition, an ambition for whose fulfillment she works very hard. Finally when she gets a first class in her intermediate school studies and is sure of getting into the medical college, she tells her family about her intention of becoming a medical doctor. This is one instance which shows us how much the mother and the daughter differed from one another. It is an incident, which, read hastily, could be described as one, where the father is seen as being more liberal and the mother conservative, the father more loving and the mother, an unloving, uncaring woman, who is only concerned about her dead son. Yet there are subtle indications of love as well as of the unequal relationship this mother shared with the father, as the following passage makes it clear:

-I went home and told her nothing but that⁶ i had obtained a first class. Good, she said. No more. But that night there was something special for dinner, something fried, something sweet, and i knew she was pleased, though her face told me nothing. And there was no more talk than usual as we had our dinner, baba [father] and i. She never joined us. I cleared up after we had done. And then she ate, all by herself, in the kitchen.⁷

It is a relationship marked by silence. This silence of the mother, contrasts the eloquence of the daughter's narration. When the daughter asks her father⁴ whether he wants to listen to her story, whether they can, as daughter and father, separated in age y thirty years, talk about such things as the relationship between man and woman. He says:

Why not?' he said and his voice came out husky.... And then he went on ... 'do you know, saru, I often feel sorry that we left so many things unsaid, your mother and I when she lay dying there I wanted to ask her... Would you like to meet saru? Sometimes I think she

might have said –yes.¶ But i never did. Silence had become a habit for us. Now, Go on, tell me. Tell me eve3rything.¶⁸

Is the mother, then, in addition to being a contrast to the stereotype of an all-forgiving woman, used by the novelist as a margin, as a figure in whom the metaphor 'woman' becomes visible ambivalent, a figure who exemplifies simultaneously the internalization of discriminatory habits which pass off as custom and tradition (such as waiting for the husband and the children to finish their food before eating herself) and an existence as a silent figure silent, especially in the presence of her husband.

It looks as though she is finding some kind of refuge in philosophical consideration. However, the ending of the novel is not clear making it difficult for us to read off any easy meaning from it. It looks as if Saru faces her life once again, but the fact of life has not changed for her. Her dead mother and dead brother are not going to come back to give her any kind of assurance, and she has no idea that her husband manu will ever understand if she³ tells him that he is the creator of nightmares in her world.

What strikes us in the story of Saru is, however, how well-defined, and small this world is. This world is a world that is hardly exposed to hybrid cultures, although her reference to the city life, to colleagues and friends do bring us into contact with the external world. It is her life in the small town, where everyone seems to know everyone else that we realize that there is hardly any possibility of talking about cultural hybridist. The novelist has not made any effort to include elements from other cultures. Saru is homebound during most of her stay in her father's house.

Conclusion:

Thus, Indian woman today is trying to break away from the ideals of Indian womanhood. The characters in the novels of Shashi Dehsapande portray the search for identity. Their depiction suggests their thoughts and feelings, their place of habitation, and even their longings, dreams and desires. The individual identity, like the national identity, has been formed through a series of random and frequently bizarre accretions. The characters of Shashi Deshpande in **That Long Silence** and **The Dark Holds No Terrors** do not want to mould themselves On the contrary, they have registered their protest against the insensitive world.

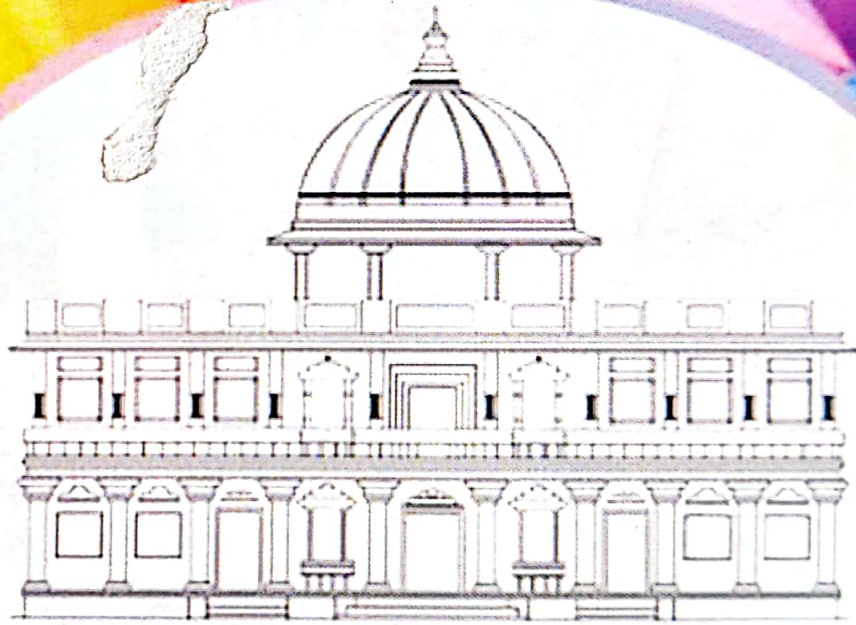
References :

- [1] **Self and Identity**, S.P.Swain, Prestige Books , New Delhi, 2005, P.09.
- [2] **That Long Silence**, Deshpande Shashi, New Delhi: Virago, 1988. Print. P. 83-84
- [3] **The Novels of Shashi Deshpande in The Postcolonial Arguments**, Mrinalini Sebastian, Prestige Books , New Delhi, 2011, P.165,-166.
- [4] **That Long Silence**, Deshpande Shashi, New Delhi: Virago, 1988. Print. P. 71
- [5] **That Long Silence**, Deshpande Shashi, New Delhi: Virago, 1988. Print. P. 5
- [6] **Shashi Deshpande's The Dark Holds No Terrors**.,Saru's Feminine Sensibility, S.P.Swain , Indian Women Writers, Set. III, Vol. 4, ed. R. K. Dhawan, P.34.
- [7] **Conflict and Identity in Shashi Deshpande' Novels**, Indian Women Writers, Set III, Vol.4, Prasanna Sree Sathupati, P 17.
- [8] **The Dark Holds No Terrors**, Deshpande Shashi, New Delhi: Vikas, 1980. Print. P.141.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : १० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४३ ● वर्ष : ९० ● अंक : ६

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर
सहसंपादक : डॉ.अर्जुन नेरकर व डॉ.संजय खैरनार; डॉ.राजेंद्र त्रिभुवन.

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

मुखपृष्ठावरील चित्र :

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

- १२ ग्रामीण कविता
- प्रा. केशव गावीत, नामपूर ----- ८३
- १३ अण्णाभाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील सामाजिकता
- प्रा. एस. टी. खैरनार, मार्गदर्शक डॉ.उज्ज्वला देवरे --- ९०
- १४ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील सामाजिकता
- डॉ.मिलिंद देवरे, म्हसदी, ता.साक्री, जि.धुळे. ----- ९४
- १५ दलित स्त्री आत्मकथनांतून व्यक्त होणारे समाजजीवन
- डॉ.हिरालाल पाटील, शहादा, जि.नंदुरबार ----- १००
- १६ मराठी ग्रामीण कादंबरीतील सामाजिकता
- डॉ.नामदेव माळी, धुळे ----- १०८
- १७ ग्रामीण कवितेतील सामाजिकता
- प्रा. सुनिल जाधव, नामपूर, ता.बागलाण. ----- ११६
- १८ नाशिक जिल्ह्यातील ग्रामीण कवितेतील समाजजीवन
- प्रा. संतोष कन्नोर, मार्गदर्शक डॉ.उज्ज्वला देवरे ---- १२३
- १९ Marginalisation of Women in Shashi
Deshpande's That Long Silence
- Prof.Bharatchandra Shewale, Nimgaon - १२८
- २० Godless World of the Small Things: A Study of
Katherine Mansfield's Short Story, The Doll's House
- Dr.Prakash Wankhede, Malegaon, Nasik -- १३५
- २१ Maya Angelou: A Voice for Marginalized
- Prof.Rajnikant Sonar, Shirpur, Dhule ----- १४९
- २२ Contribution of Sudha Murthy to uplift the Tribal,
the most Neglected Marginalized: A Select Study
of her Stories
- Prof.Sandip C. Kurkute, Satana, Nasik ---- १५६

Marginalisation of Women in Shashi Deshpande's That Long Silence

Prof. Shewale Bharatchandra,
Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nashik

Abstract:

Marginalisation of women deals with the authors belonging to classes living on peripheries of a society's power structure. Cultural, religious minorities, lower classes and castes and women are all those who are marginalised by social, political, economic, or cultural issues. It seems that Shashi Deshpande, a writer with a purpose aims at raising her voice against injustice and orthodox patriarchal code to liberate the woman from male domination. One can see that all sorts of marginalised people belonging to different classes have started raising their voice, showing sign of change that are bound to take place in times to come. Here, Shashi Deshpande depicts a realistic picture of society, a picture of the marginalised in Indian society, giving her social representation a speaking voice for all those silences for long by the dominant forces in our society.

Key Words:

Marginalisation, power structure, lower classes and castes, oppression and depression, pitiable plight, patriarchal society, orthodox patriarchal code, to liberate male domination, etc.

Introduction:

Marginalisation of women deals with the authors belonging to classes living on peripheries of a society's power structure. Cultural, religious minorities, lower classes and castes and women are all those who are marginalised by social, political, economic, or cultural issues. There are other ethnic or cultural groups as well who are considered to be marginalised in the dominant native culture or society. The examples

like the Jews in Europe, African-Americans in the U.S.A. the Dalits in India, and women in every society throughout the world are marginalised.

There are so many Indian English women writers writing about the marginalised women. Shashi Deshpande is a true spokesperson of the marginalized women in India. She probes deeply into their psychic problems and their suffering oppression and depression. There is a large section of such marginalised characters in *That Long Silence*., most of whom are women whose silence speaks for their pitiable plight.

In an interview, she comments, "I don't think there is anything inherent in a woman apart from the fact she can conceive. All other things are equally important for them as they are for men". (Shashi Deshpande, 1989)

Literature, by reflecting the new stereotypes, contributes to consciousness arising and helps women overcome the sense of isolation which has led to their oppression in the patriarchal society. Women learn that their problems are not unique and gain the strength to question the validity of the stereotypes. Liberation for women begins with an understanding of their oppression and in becoming full human beings. The liberated woman is aware of the choices open to her. This awareness frees her from the compulsiveness of traditional role playing and makes her aware of the complexities of living and loving.

Here, Shashi Deshpande tries to depict the plight of women who are marginalised from the constraints of the male-dominated society. She creates awareness amongst them to come out with various flying colours.

In patriarchy, men come to assume the dominative while women come to assume the dominated mode. These two modes are like a hanging balance in which one side is up and the other down. Shashi Deshpande suggests that because women prefer to remain silent about their condition, men begin to assume the dominative mode, which finally

results in the domination of women. This clearly shows gender-discrimination. Women refuse to react to this domination, either through speech or action, and this makes them silent forever. In Shashi Deshpande's novels silence has negative connotation. It stands for passivity, inactivity, fear, escapism, the inability to communicate and so on.

Shashi Deshpande's novel, *That Long Silence*, narrates the story of those women who suffer a lot, but remain silent because of the circumstances in which they are born, brought up and forced to live. One of the major causes of suffering of these women is their meek and submissive nature. The novel is an expression of the silence of the modern Indian house wives who think and feel, but hardly react. Shashi Deshpande's approach to the long silence of the Indian women is different in the sense that she has presented the reality of life based on experience. She realistically depicts the inner conflicts of Jaya, the heroine of the novel, and the gender discrimination. Amur has rightly observed :

Women's struggle in the context of contemporary Indian society to find and preserve their identity as wife, mother and most important of all as human being, is Shashi Deshpande's major concern as a creative writer. (Quoted Swain 2005: 125)

It is the husband of a newly married lady who attracts her more in the new family because it is he who is the real friend and supporter of the wife. When the husband turns traitor or fails to fulfil his duties towards the wife, it pinches the wife, it pinches her the most. However, she has to digest all the pangs of pinches silently as she lacks both the courage and support.

The novel *That Long Silence*, presents a host of women characters who are either ignorant of their real identity or the victims of their husbands' irresponsibility, negligence and un-dutifulness towards

their wives and children. Jaya finds herself between two different courses of life—one as a writer to feel, to observe, to analyze and to express, and another to prove herself as the best example of a good housewife. In the vortex of such state she becomes neither a good writer nor a good housewife, she comes from a middle class family. She is lucky enough to have a father who is very much kind to her and leaves no effort un-done to help his daughter to improve her career. It is her father (Appa) who has been encouraging and supporting her to become an extraordinary woman. Since she belongs to a well-to-do family, she is married to an employed engineer who is smart enough and handsome also.

Mohan, Jaya's husband, and she have to return to their old Dadar flat in Bombay from their cozy and palatial house. The cause of such, plight from a well maintained building to a small one is Mohan's involvement in financial malpractice and an inquiry against him by the department which he was serving. Their two children, Rahul and Rati, are far away from them as they stay with family friends for studies. Mohan expects Jaya to go into hiding with him, which she refuses to comply with. It is this, which creates a chasm in sweet relationship between wife and husband, though they live together, However, she has to follow her husband and live in a building which is far inferior to the building where they had been living.

Jaya is unhappy in the building because of troubles in which her husband is involved. These also make him irritant and worried. Here Jaya gets enough time for her introspection. In a new place living under Critical circumstances Jaya becomes introvert and goes into deep contemplation. She thinks of her past life of her childhood. She feels that had there not been such crisis in their life, she would never have given a thought on herself or her individuality. Observing such critical situation of Jaya and her mentality, Adele King writes: "Jaya finds her

normal routine so disrupted that for the first time she can look at her life and attempt to decide who she really is." (1988: 97)

In the course of her past thinking, she remembers the phrase which she had heard from one of her family members stating 'a pair of bullocks yoked together. . .'. It means a wife and husband are the pair is yoked together and they have to live together and move together. While analyzing the phrase, she learns that it is merely a phrase which sounds well but differs in reality. She ponders over her married life and feels:

A man and woman married for seventeen years, a couple with two children. A family somewhat like the one caught and preserved for posterity by the advertising visuals I so loved. But the reality was only this. We were two persons. A man. A woman. (8)

She thinks of the life of Nayana who suffers a lot due to negligence of her husband. The poor life of 'poor Nayana' who lives with her irresponsible husband who makes her pregnant again and again, without required interval and remains indifferent to her, comes in Jaya's vision. She thinks whether there is any truth behind the statement that the wife and husband are yoked together to carry the life-vehicle together forever.

Shashi Deshpande, while presenting reality about the life of the husband and the wife in her novel, *That Long Silence*, wants to convey the message that the tradition to follow the husband blindly is irrelevant today.

Jaya remembers how Mohan changed her name from Jays to Suhasini. The name Jaya was given by her father which means victory. Her father had told her that she stood for victory. But Jaya finds Suhasini distinct from Jaya, "a soft smiling, placed motherly woman. A woman who lovingly nurtured her family. A woman who coped" (16). The new name was given to Jaya by her husband, but surprisingly enough he never called her as Suhasini.

Shashi Deshpande, while narrating the story of Kusum, presents the bitter truth that the husband takes least interest in his wife's relatives. Kusum is the niece of Jaya's own Mami. She is not a distant relative as Mohan thinks. It was simply an excuse of her husband not to help Jaya's relatives. Moreover, the novelist exposes how a husband in the Indian society may be so much irresponsible to his own wife and children. Kusum's father has no care at all for his wife and children. The entire burden of the family is left upon the poor wife who is bound to carry baby always either in her womb or on her lap. In the Indian male-dominated society no wife has right to help her relatives even during the phase of crisis without the consent of her husband. It is this idea which pinches Jaya too much.

"Yes, ever since I got married, I had done nothing, but wait, waiting for Mohan to come home, waiting for the children to be born, for them to start school, waiting for them to come home, waiting for the milk, the servant, the lunch-carrier man." (30)

She also remembers the advice given to her by Vanitamami just before her wedding as it is generally given to a bride by her senior relatives. Vanitamami advised her that "If your husband has a mistress or two, ignore it, take it." She further advised her saying: "Remember, Jaya, a husband is like a sheltering tree." (32)

The sermons given to her by Ramu Kaka, the eldest brother of her father also comes to her memory. He said to her that the happiness of her husband and home depended entirely upon her. Her elder brother had asked her to be good to Mohan when she was leaving her parents' home along with her husband. This is a common advice given to an Indian bride when she leaves her parents' house after marriage. She found Kamla Kaki in the ocean of worries for her dead husband when she paid a courtesy visit to her house after the death of Laxman Kaka.

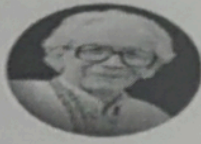
She cried out to Jaya weepingly and bitterly said: "How will I live without him, Jaya, how will I live?" (24)

Thus, it seems that Shashi Deshpande, a writer with a purpose aims at raising her voice against injustice and orthodox patriarchal code to liberate the woman from male domination. One can see that all sorts of marginalised people belonging to different classes have started raising their voice, showing sign of change that are bound to take place in times to come. Here, Shashi Deshpande depicts a realistic picture of society, a picture of the marginalised in Indian society, giving her social representation a speaking voice for all those silences for long by the dominant forces in our society.

REFERENCES:

1. Shashi Deshpande, *That Long Silence*, New Delhi: Penguin Group, 1989.
2. Swain S. P. Feminism in Shashi Deshpande's Novels, "Contemporary Indian Writing in English", ed. N.D.R. Chandra, New Delhi: Sarup, 2005: 125
3. Adele King, *Effective Portraits*, Debonair, 1988: 97.
4. Shashi Deshpande, *That Long Silence*, 1989, New Delhi: Penguin. P. 8,
5. Ibid, P. 16,
6. Ibid, P. 30,
7. Ibid, P. 32
8. Ibid, P. 24

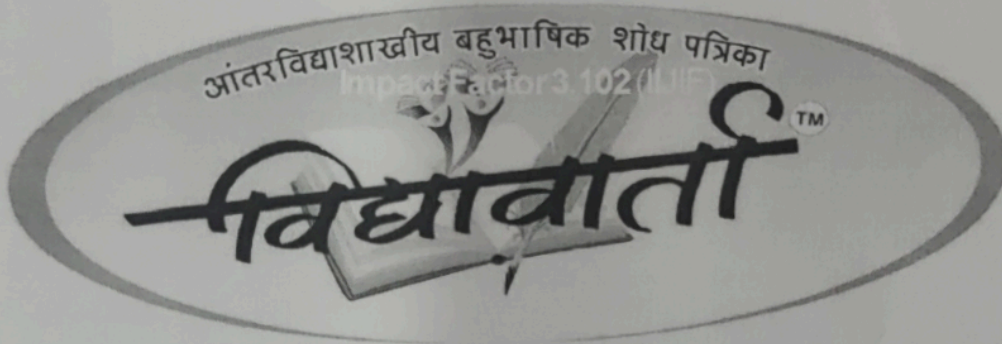
* * *

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस.एम.जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
नॅक-ए ग्रेड, संलग्न सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
मराठी विभाग आयोजित
आंतरराष्ट्रीय वेबिनार

विषय:मराठीतील १९६०नंतरचे विविध वाङ्मयीन प्रवाह व सद्यःस्थिती

प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत खिलारे

प्रमुख संपादक

प्रा.डॉ.राजेंद्र ठाकरे

प्रा.डॉ.अतुल चौरे

सहाय्यक संपादक

प्रा.डॉ.नम्रता मेस्त्री

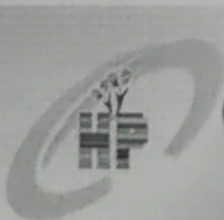
प्रा.डॉ.संदीप वाकडे

शनिवार दि.११ सप्टेंबर २०२१

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 26) मराठीतील १९६० नंतरच्या लोककला लावणी, तमाशा व गोंधळ यांची सद्यःस्थिती
प्रवीण शंकर सोलनकर, पुणे ||148
- 27) साठोत्तरी दलित स्त्रियांची कविता
प्रा. योगेश शेळके, इंदौर ||154
- 28) स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह
सीमा सखाराम डोके ||157
- 29) दलित साहित्य प्रवाह : दलित नाटकांची सद्यःस्थिती
राहुल भागवत गायकवाड, पुणे ||160
- 30) देशीवाद : स्वरूप व संकल्पना
डॉ.बी.पी.गार्डी, मंचर ||166
- 31) मराठी ललितगद्याची परिवर्तनीय वाटचाल
ज्योती सुधाकर चव्हाण, जि.औरंगाबाद ||171
- 32) १९६० नंतरची दलित कविता
डॉ. प्रताप गायकवाड, पुणे कॅंपस ||174
- 33) १९६० नंतरचा बदलता कथा साहित्यप्रकार
प्रा. सुनिल खैरनार & डॉ. उज्ज्वला देवरे ||178
- 34) साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह : दलित साहित्य समीक्षा
डॉ. मोतीराम रावजी देशमुख, जि. नाशिक ||181
- 35) साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह
डॉ. किरण नामदेव पिंगळे, जि. नाशिक ||185
- 36) समाज, स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी साहित्य
डॉ. कुंडलिक पारधी, पुणे ||191
- 37) मराठीतील १९६० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतील समाजदर्शन व सद्य स्थिती
प्राचार्य डॉ. उज्ज्वला एस. देवरे & संतोष गंगाधर कन्नोर, नाशिक ||195
- 38) मुस्लीम मराठी साहित्य प्रवाह
प्रा. डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड, जि. सोलापूर ||197

डॉ. बाळकृष्ण कवठेकर हे एक होत. दलित साहित्य आणि दलितांची चळवळ यांचे अतूट नाते लक्षात घेऊन ते दलित साहित्याच्या चळवळीचे 'सोशिओ लिटरल' रूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. "दलित साहित्य आणि दलित जीवन यांचे हे विशिष्ट नाते सामान्यतः ललित वाङ्मय आणि मानवी जीवन यांचे जे परस्परसंबंध असतात त्यापेक्षा वेगळे आणि म्हणूनच त्यांच्या वाङ्मयीन विचारणे अडचणी निर्माण करणारे ठरत आले आहेत. अशा शब्दात डॉ. बाळकृष्ण कवठेकरांनी दलित साहित्याच्या 'सोशिओ लिटरल' स्वरूपाचे विश्लेषण केले आहे. या काळातले दलित समीक्षक दलित साहित्यकृतींचा आस्वाद मांडताना थोड्याफार फरकाने त्या काळात रूढ असलेल्या मराठीतील कसोट्यांचा आधार म्हणून वापर करताना आढळतात. डॉ. सदा कर्हाडे, डॉ. गंगाधर पानतावणे, प्रा. दामोदर मोरे, प्रा. केशव मेश्राम इत्यादींचा उल्लेख करवा लागेल.

दलित साहित्यिक रूढ समीक्षा पद्धतीला नकार देतात. रूढ समीक्षेतील कसोट्या त्यांना अपुर्या वाटतात. पण प्रत्यक्ष आस्वादाच्या पातळीवर मात्र मराठीतील रूढ समीक्षेतील अनुभवाचे व्यक्तिवैशिष्ट्य, स्वाभाविकता, सहजता, प्रत्ययात्मकता, भावोत्कटता याच कसोट्यांचा वापर करताना आढळतात. यात एक प्रकारचा अंतर्विरोध आहे. दत्ता भगत यांना मूल्यमापनाच्या या कसोट्या दलित साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी अपुर्या वाटत नाहीत.

संदर्भ:

१. भगत दत्ता, दलित साहित्य : दिशा आणि दिशांतर

२. वसंत डोळस (डॉ.), दलित साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरूप

३. जाधव रा. ग., तृतीय

४. फडके भालचंद्र (डॉ.), दलित साहित्य : वेदना व विद्रोह

साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह

डॉ. किरण नामदेव पिंगळे

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल,
ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

माणूस हा साहित्याचा आणि समाजाचाही केंद्रबिंदू आहे. साहित्याचा समाजाशी संबंध असतो आणि समाजाचा इतिहासाशी संबंध असतो. म्हणून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे साहित्याचा इतिहासाशी संबंध असतो. 'जे जे काही घडून गेलेले असते आणि जे काही घडत असते' त्यातून माणसाच्या वृत्ती-प्रवृत्ती घडत असतात. या वृत्ती-प्रवृत्तीच्या द्वंद्वात्मकतेतूनच निरनिराळे वर्ग, गट, पंथ, संप्रदाय, प्रवाह निर्माण होतात. वाङ्मयीन चळवळींचा विचार करायचा म्हटले तर त्या चळवळीमागे कोणत्या प्रवृत्ती होत्या किंवा आहेत याचा विचार आवश्यक आणि अपरिहार्यही ठरतो.

वाङ्मयात चळवळी कशा अवतरतात, या चळवळींचा आणि जीवनाचा काय संबंध असतो, चळवळीचे आणि वाङ्मयाचे कोणते नाते असते, या चळवळीमुळे वाङ्मयाला कोणते आकार प्राप्त होतात, वाङ्मयाच्या क्षेत्रात चळवळी आकाराला येतात म्हणजे नेमके काय होते, यासारखे प्रश्न महत्वाचे आहेत. १९६० नंतरच्या मराठी साहित्याच्या दृष्टीने तर हे प्रश्नळ अधिकच महत्वाचे आहेत.

डॉ. मदन कुलकर्णी यांनी वाङ्मयीन प्रवृत्ती म्हणजे काय ? आणि प्रवाह म्हणजे काय ? या दोन प्रश्नांची मूलभूत चर्चा केली आहे. त्यांच्या मते

”कोणत्याही साहित्यिकाच्या जाणिवा काळशी निगडित असतात. साहित्यिक हा जीवनातील वैचारिक प्रवृत्तींचा नागरिक प्रथम असतो आणि नंतर साहित्यातील प्रवृत्तींचा सभासद असतो. लेखकाच्या साहित्याचा संबंध त्याच्या जीवनदृष्टीशी निगडित असतो. ही जीवनदृष्टी जेव्हा वाङ्मयदृष्टीशी निगडित होऊन साहित्यातून आविष्कृत होते तेव्हा तिला वाङ्मयीन प्रवृत्ती म्हणून संबोधले जाते. या प्रवृत्तीचा संबंध जीवनदृष्टीमुळे निर्माण होणाऱ्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांशी असतो. एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील अनेक कलाकृतींमधून एखादे वैगुण्य किंवा वैशिष्ट्य प्रामुख्याने प्रगटते तेव्हा तिला प्रवृत्ती म्हणता येईल. पुष्कळदा एखाद्या कलाकृतीतून वाङ्मयीन प्रवृत्ती प्रकट होत असली तरी कलाकृतींचा प्रवाह निर्माण झाल्याखेरीज या प्रवृत्तीचे अस्तित्व टिकून राहात नाही.

ज्या वेळी वाङ्मय प्रवाहांमध्ये आवर्तितत्वाचा दोष येतो त्यावेळी साहित्यात काही प्रतिभावंत जाणीवपूर्वक प्रयोगशीलता स्वीकारतात. कधीकधी युगप्रवाह व नवे जीवनानुभव शोधण्याच्या प्रवृत्तीतूनही साहित्यात नवता येते आणि तशा प्रकारच्या कलाकृतींची संख्या वाढत गेली की त्या प्रवृत्तीचा प्रवाह निर्माण होतो.

विशिष्ट जीवन—जाणीवांनी प्रवृत्त होऊन जेव्हा आशय अभिव्यक्तीचे प्रयोग करणाऱ्या कलाकृतींची साखळी निर्माण होते, तेव्हा त्याला वाङ्मय प्रवाह असे संबोधले जाते. वाङ्मयीन प्रवृत्ती हे वाङ्मय वैशिष्ट्य तर प्रवाह हा विशिष्ट वाङ्मयीन दृष्टीशी संबद्ध असतो. काही समान पण विशिष्ट प्रवृत्ती व प्रेरणांनीनी प्रभावित होऊन विविध प्रवृत्तीच्या लेखकांच्या साहित्यकृतीत समान वैशिष्ट्य येण्याने साहित्यात प्रवाह निर्माण होतात.”

प्रा. डॉ. निशिकांत ठकार यांनी ”कोणत्याही चळवळीला एका विशिष्ट कालखंडात जोर चढतो. या चळवळीची बीजे जरी आधीच्या कालखंडात सापडली किंवा काही पूर्वसूर सापडले तरी त्यांचा विकास समकालीन स्थल—काल परिस्थितीत होत असतो. तसेच ही चळवळ ओसरण्याची कारणे ही जशी त्या चळवळीच्या आत्मशक्ती असतात तशीच ती बदलत्या परिस्थितीतही असतात. चळवळीची गरज संपते किंवा संपवली जाते” अशी कारणमीमांसा केली आहे.

डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांनी ”चळवळी या प्रामुख्याने एखाद्या विचारावर उभ्या असतात. विचारांशिवाय उभ्या राहिलेल्या चळवळींचा काहीकाळ गाजावाजा झाला तरी त्या स्वतः होऊनच कोलमडून पडतात. पण विचारांवर उभ्या असणाऱ्या चळवळी मात्र महत्वाच्या ठरतात. या विचारांच्या आधारेच समाजवास्तवाचे आकलन, पुनर्मांडणी करता येते.” असे प्रतिपादन केले आहे. जीवनाच्या स्थिती—गती बरोबरच वाङ्मयाचाही प्रवास चालू असतो. जीवनात काही प्रश्न निर्माण होतात, समस्या निर्माण होतात, याचा परिणाम साहित्यावर, साहित्य चळवळीवर होतच असतो. समाज जीवनात निर्माण झालेल्या चळवळी, विचारप्रवाह जोपर्यंत नीट समजावून घेत नाही तोपर्यंत वाङ्मय आणि वाङ्मयीन प्रवाह कळणारच नाहीत. युगानुयुगांपासून अलौकिकाच्या, द्वैत—अद्वैताच्या मीमांसेत बुडालेले वाङ्मय मागच्या शतकात खडबडून जागे झाले आणि लौकिक जीवनाचा, समाजजीवनाचा विचार करू लागले. शेतकरी, अस्पृश्यांचे होणारे शोषण, स्त्रियांची गुलामगिरी याविरुद्ध चळवळी सुरू झाल्या. आणि त्या सगळ्या चळवळींचा परिणाम असा झाला की, मराठी वाङ्मयात कधीही न आलेले अनुभव प्रकट होऊ लागले.

एकोणिसाव्या शतकातील फुले, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, लोकहितवादी, बाळकृष्ण जांभेकर, विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या चळवळींनी आणि विचारांनी मराठी लेखकांची दृष्टी व्यापक झाली. समाजरचनेमुळे निर्माण झालेल्या वेदनांचे मोहोळ साहित्यातून जागे झाले. मध्ययुगात बाराव्या-तेराव्या शतकात मराठी वाङ्मयात आणि संस्कृतीत अशाच काही चळवळी आकाराला आलेल्या होत्या. महानुभाव वारकरी संप्रदायाच्या चळवळींनी मराठी वांग्याची जडणघडण केली किंबहुना या चळवळींनी मराठी भाषा आणि वाङ्मय संस्कृतीची जडणघडण केली.

बाराव्या-तेराव्या शतकामध्ये या चळवळी का आकाराला आल्या? कारण या चळवळी प्रथमतः जीवनामध्ये आकाराला आल्या आणि त्याचा परिणाम सांस्कृतिक क्षेत्रात दिसू लागला. पर्यायाने वाङ्मयातही या चळवळी अवतरू लागल्या आणि जीवनात या चळवळी आल्या याचे कारण तत्कालीन जीवनातच शोधावे लागते. म्हणजे जेव्हा जेव्हा जीवनात प्रश्न निर्माण होतात तेव्हा तेव्हा जीवनात आणि त्याबरोबरच वाङ्मयाच्या क्षेत्रात चळवळी आकाराला येतात. जीवनातले प्रश्न इतके गंभीर असतात किंबहुना जीवनाचा इतका संकोच होतो की, आपापतःच या चळवळी निर्माण होणे अत्यावश्यक ठरते. या चळवळी माणसाच्या जिवंतपणाची फार मोठी खूण असते.

१६६० नंतर महाराष्ट्रात अशीच काहीशी परिस्थिती निर्माण झालेली दिसते. स्वातंत्र्य मिळून एक तप उलटून गेले तरीही प्रश्न मात्र संपलेलेच नाहीत. उलट स्वातंत्र्याच्या वातावरणामध्ये माणूसपणाचा संकोच होऊ पाहतो आहे. शतकानुशतके ज्या समतेची स्वप्ने माणसाला पडली होती ती समता कित्येक योजने दूर होती. बंधुत्वाचा तर काही प्रश्नच नव्हता.

लोकशाही शासनपद्धतीमुळे सर्वसामान्य माणसाला हक्क-अधिकाराची भाषा कळू लागली. तळागाळात प्रचंड जागृती निर्माण झाली. स्वातंत्र्य मिळाल्याने आपले सर्वच प्रश्न सुटतील अशी आशा पालवली होती. पण काळाबरोबर अनेक समस्या वाढत गेल्या. बेकारी, दारिद्र्य, वाढती लोकसंख्या, जातीय दंगली, जातीयवाद, जातीयवादी राजकारण, भ्रष्टाचार, दुष्काळ, शोषण यामुळे माणसाचा स्वातंत्र्यावरील विश्वास उडाला. आपल्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी लोकांच्या चळवळी सुरू झाल्या. निरनिराळ्या प्रदेशातील लोक, खेडी, दलित, भटकें, विमुक्त, आदिवासी शिक्षणामुळे जागे होऊ लागले. शेतकरी, स्त्रिया आणि कामगार वर्गातही शिक्षणाचे लोण पोहोचले. 'एक माणूस, एक मूल्य' हा विचार सर्वत्र फैलावला. पण सामाजिक परिस्थिती मात्र विषम होती. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि स्वाभिमान या मानवी मूल्यांची जाण झाल्याने राष्ट्र, समाज आणि व्यक्ती यांच्या जीवनात क्रांतिकारक बदल घडून येत होता. विषम समाजव्यवस्था आणि त्याविरुद्धचे असमाधान यामुळे समाज मनात वेदना आणि विद्रोहाने पेट घेतला. याचेच वाङ्मयीन रूप म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळातील 'वाङ्मय प्रवाह' हे होत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक समाज घटकातून नवे लेखक उदयाला आले. या लेखकांनी आपली भाषा, आपला परिसर, आपली परिस्थिती आणि आपले प्रश्न आपल्या साहित्यातून मांडले. मनोरंजनासाठी साहित्य वाचणार्यांथी वाचकाला या नव्या अनुभवांनी हादरे दिले. शेतकरी, दलित, आदिवासी, भटकें-विमुक्त, स्त्रिया आणि कामगार वर्गातून नवे लेखक लिहू लागले. नव्या जाणीवांनी लिहू लागले. दलित, शेतकरी, कामगार, आदिवासी आणि स्त्रियांच्या चळवळी होऊ लागल्या. चळवळ, प्रबोधन आणि संघर्ष यामुळे सामाजिक वातावरण

बदलले. याचा परिणाम वाङ्मयाचे स्वरूप व प्रयोजनावर झाला.

पांढरपेशा मराठी साहित्यामध्ये निरनिराळ्या घटकांचे साहित्य येऊ लागले. या साहित्याचा आशय, विषय आणि अभिव्यक्ती रूढ परंपरांना धक्के देणारी आणि सर्वस्वी वेगळी होती. या साहित्यात नवे अनुभव व नवी भाषा आली. त्याचे नवेपण आणि वेगळेपण लक्षात घेऊन त्यांनी वेगळ्या नावांनी आपल्या प्रवाहच समर्थन सुरू केलं. या वेगळ्या प्रवाहांनी आपल्या वाङ्मयाची व्याख्या केली आणि प्रेरणा प्रयोजन व स्वरूपाची मांडणी सुरू केली.

कुठल्याही साहित्यात प्रवाह निर्माण होणे हे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. नव्या प्रवाहामुळे वाङ्मयाच्या कक्षा रुंदावतात आणि अभिरूची बदलते. त्याचा समीक्षेवर परिणाम होतो, भाषेत समृद्ध भर पडते, नव्या अनुभवांमुळे वाङ्मयाची उंची वाढते. नव्या प्रवाहाचं जसं समर्थन केलं जातं तशी त्यावर टीकाही होते. एखादा वाङ्मय प्रवाह जेव्हा निर्माण होतो तेव्हा त्यावर प्रस्थापितांकडून टीका होते. हा वाङ्मय प्रवाह जेव्हा स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण करतो तेव्हा 'वेगळी चूल कशासाठी?' असा प्रश्न उपस्थित केला जातो. हा प्रवाह सर्व प्रश्नांना सामोरा जाऊन स्थिर झाला की हळूहळू हा वाङ्मय प्रवाह पूर्णपणे स्वीकारला जातो. स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाङ्मय प्रवाह हे जीवनवादी आहेत. मानवी मूल्यांवर या साहित्याची निष्ठा आहे. हे साहित्य वास्तववादी आहे. सामाजिक प्रश्नांचं आहे. माणसावरील अन्यायाविरुद्ध समग्र शोषणाविरुद्ध या साहित्यात विद्रोह व्यक्त झालेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील काही वाङ्मय प्रवाह हे पारतंत्र्याच्या काळातही होते, हे खरे असले तरी स्वातंत्र्योत्तर काळाच्या बदलत्या रेट्यामुळे या प्रवाहच समग्र रूप पालटलेले दिसले.

नव्या जाणीवांनी हे प्रवाह मोहरलेले दिसतात. ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, कामगार साहित्य, बाल साहित्य, जनवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, समकालीन साहित्य, लघु नियतकालिकांची चळवळ, विज्ञान साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, मुस्लिम साहित्य, जैन साहित्य लिहिले जात आहे.

१९६० पूर्वी दलित जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यात काही प्रमाणात होत होते. संत चोखा मेळा, कर्म मेळा, सोयराबाई इथपासून दलित भावनांच्या अभिव्यक्तीला प्रारंभ झालेला दिसतो. आधुनिक काळात केशवसुत, खांडेकर, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात असे काही सारस्वत दलित जीवनाचे चित्रण करितच होते. परंतु या सर्वांच्या ठिकाणी चळवळीची जाणीव नव्हती. चळवळीची जाणीव तेव्हाच विकसित होते जेव्हा जीवनाला अधिक विकृत रूप प्राप्त होते. जीवनाचा संकोच जेव्हा अधिक होतो तेव्हा चळवळी उदयाला येतात. आणि त्यातूनच नवा शब्द घडायला लागतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित साहित्याचे प्रमुख ऊर्जा केंद्र आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रकाशातच ही नवी चळवळ जीवनाचा एक नवा अन्वयार्थ लावून पाहते आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांच्या प्रकाशातच दलित साहित्यिक जीवनाचा नवा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करू लागले आहेत.

ग्रामीण साहित्य चळवळीबाबतही असेच म्हणता येते. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यात खूप आधीपासून दिसते. 'गाथा सप्तशती' मधून प्रकट होणारे जीवन प्रामुख्याने ग्रामीण रंगांनी समृद्ध दिसते. सर्व संतकवी ग्रामीण पर्यावरणामध्येच विकसित झालेले दिसतात. आधुनिक काळात हरिभाऊ आपटे यांच्यापासून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यात येताना दिसते. १९२० पासून तर ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यात

फार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागलेले दिसते. परंतु ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची भाषा मात्र १९७० च्या आसपास सुरू झालेली दिसते. १०७० च्या आसपास ग्रामीण जीवनातील प्रश्न उग्र होऊ लागलेले दिसतात. ग्रामीण भागातील जनतेला स्वातंत्र्याची पहाट आपल्यासाठी काळोखीच आहे हे अधिकच तीव्रतेने जाणवू लागले. कष्टाच्या प्रमाणात आपल्या उत्पादनाला भाव मिळत नाही हे दुःख अधिक प्रकर्षाने जाणवू लागले. नव्या आशा आकांक्षा घेऊन शिकणाऱ्या तरुण पोरांची बेकार तांडे खेडोपाडी दिसू लागले. तरुण पोरांना आणि त्यांच्या आईबापांना शिक्षणाचा अर्थ कळनासा झाला. हे सगळे होत असताना प्रत्येक खेडे राजकारणाचे केंद्र झाले, अशा परिस्थितीत ग्रामीण माणूस उद्विग्न होऊन गेला. या उद्विग्नतेतून, असंख्य प्रश्नांमधून त्याचे जगणे भोवडून गेले आणि अशा अवस्थेचा उद्गार म्हणजे ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीचा शब्द.

याचा अर्थ असा की, जेव्हा जेव्हा जीवनाचा संकोच निर्माण होतो, जीवनात असमानता निर्माण होते आणि जीवनाला विकृती प्राप्त होते तेव्हा जीवनामध्ये आणि संस्कृतीमध्ये नव्या चळवळीचा उदय होतो. पर्यायाने वाङ्मयातही अशा चळवळी आकाराला येतात. जीवनाचा आणि अशा चळवळीचा अतिनिकटचा संबंध असतो. वाङ्मयातल्या चळवळींना ज्याप्रमाणे व्यापक जीवन आधारची गरज असते त्याप्रमाणे स्वतंत्र अन्वेषणदृष्टीचीही गरज असते. स्वतंत्र अन्वेषणदृष्टी म्हणजे जीवनाचा नवा अर्थ लावण्याची दृष्टी. पारंपरिक जीवनाच्या दृष्टीने जीवनाचा अर्थ स्थितीशीलता हाच असतो. याउलट मानवमुक्तीचे ध्येय बाळगणाऱ्या चळवळीचा जीवनाचा अर्थ काही वेगळा असतो. जीवनाचे विश्लेषण करण्याची एक नवीन अन्वेषणदृष्टी चळवळीतल्या सारस्वतांना प्राप्त झालेली

असते. या नव्या अन्वेषणाच्या मागे नवी, वेगळी मूल्ये असतात.

ही नवी अन्वेषणदृष्टी केव्हा व कशी प्राप्त होते तर अशी अन्वेषणदृष्टी प्राप्त होण्यासाठी एका निश्चित अशा ऊर्जा केंद्राची कुठल्याही चळवळीला आवश्यकता असते. अशा ऊर्जा केंद्राच्या अभावी चळवळी निष्प्रभ होऊन जातात. अशी ऊर्जा केंद्रे कधी वाङ्मयातली असतील अगर वाङ्मयाच्या बाहेरील असतील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित साहित्याचे प्रमुख ऊर्जा केंद्र आहेत. मार्क्सवादी विचारही दलित चळवळीच्या ऊर्जा स्थानी आहे. मार्क्सवादाच्या ऊर्जा केंद्रातून नवी अन्वेषणदृष्टी घेऊनच बाबुराव बागुल आणि नारायण सुर्वे लिहू लागले आणि त्यांच्यापासूनच पुढे दलित साहित्याचा प्रवाह सुरू झाला.

ग्रामीण साहित्य चळवळीलाही अशी अनेक ऊर्जा केंद्रे आहेत. महात्मा ज्योतिबा फुले हे या चळवळीचे पहिले आणि महत्त्वाचे ऊर्जा केंद्र आहे. 'शेतकऱ्यांहाचा आसुड', 'गुलामगिरी', 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'ब्राह्मणांचे कसब' या ग्रंथांमधून शेतकऱ्यांच्या, कष्टकऱ्यांच्या आणि ग्रामीणांच्या दुःस्थितीमागील नेमक्या कारणांचा वेध घेणारी एक नवी दृष्टी महात्मा फुले यांनी दिली. महात्मा फुले यांच्या विचारांच्या प्रकाशातच पुढे विठ्ठल रामजी शिंदे, केशवराव जेधे, जवळकर, यशवंतराव चव्हाण, शरद जोशी अशा अनेकांनी या जीवनाचे विश्लेषण आणि अन्वेषण केले. या ऊर्जा केंद्रातून सिद्ध झालेल्या विचारसूत्रांच्या नव्या प्रकाशात आज ग्रामीण साहित्याची वाटचाल सुरू आहे. आणि या चळवळीला एक आकार येऊ पाहतो आहे.

चळवळीचा आणि वाङ्मयाचा काय संबंध आहे ? असा प्रश्न कधीकधी विचारला जातो. या चळवळीमुळे निर्मात्याच्या दृष्टीला नवे आयाम प्राप्त होतात. या नव्या अन्वेषणदृष्टीमुळे भोवतीच्या वास्तवाचे

एक नवेच दर्शन लेखक, कलावंताला घडू लागते. या चळवळीचे आणखी एक महत्वाचे लक्षण म्हणजे या चळवळी जीवनाची नव्याने पुनर्मांडणी करू इच्छितात. वारकरी साहित्याची चळवळ असो की ग्रामीण, दलित साहित्याची चळवळ असोय त्यांना जीवनाची घडण एका वेगळ्या पद्धतीने व्हावी असे वाटत असते. किंबहुना ही वेगळी घडण होणे हाच त्यांचा अंतिम हेतू असतो. त्यामुळे त्या नव्या मूल्यव्यवस्थेची मागणी करीत असतात. प्रस्थापित व्यवस्थेमागे असणाऱ्या मूल्यव्यवस्थेला नकार आणि संपूर्ण मानवतेला उजळून टाकेल अशा नव्या मूल्यांचा स्वीकार हे या वाङ्मयीन चळवळीचे प्रमुख सूत्र असते. या नव्या वाङ्मयीन चळवळी नव्या वाङ्मयीन संस्कृतीचीही मागणी करतात. जीवनाची नवी मांडणी आणि नवी वाङ्मयीन संस्कृती या वाङ्मयीन चळवळींना अपेक्षित असतात. त्यासाठीच त्या आकाराला येतात, मूल्यांचा विचार करू पाहतात. कधीकधी या नव्या चळवळी आपल्याच परंपरांकडे नव्या दृष्टीने पाहू लागतात. त्यातूनच मग बौद्ध धर्म दलित साहित्य चळवळीला जवळचा वाटू लागतो.

अर्थात वाङ्मयीन चळवळीमधून निर्माण होणाऱ्या वाङ्मयामध्ये काही दोषही निर्माण होऊ शकतात. उदा. त्याच्या अनुभवांची आणि आविष्कार शैलीची पुनरावृत्ती होऊ शकते. संत ज्ञानेश्वरांपासून तुकारामांपर्यंत शेकडो अभंग केवळ नाम महात्म्य प्रकट करणारे आहेत. दलित साहित्यातही आता आवर्त निर्माण होत असल्याची अधून मधून तक्रार होताना दिसते.

अशा वाङ्मयीन चळवळी सुरू झाल्या की, त्यांचे वेगळे वैशिष्ट्यपूर्ण वाङ्मय तर निर्माण होतेच पण प्रस्थापित वाङ्मयावरही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम होतात. दलित-ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या नंतर आदिवासींचे साहित्य निर्माण होऊ लागले आणि आदिवासींच्या साहित्याची चळवळ सुरू होण्याची शक्यता निर्माण झाली. या तिन्ही साहित्य चळवळींच्या पाठोपाठ आता स्त्रीवादी साहित्य चळवळीची भाषा

सुरू आहे. स्त्री दृष्टीने जगाचा अन्वयार्थ लावता आला पाहिजे आणि या दृष्टीनेच अनुभवांचा आविष्कार केला पाहिजे अशीच स्थूलमानाने स्त्रीवादी साहित्य चळवळीची भूमिका मांडता येईल. या चारही साहित्य चळवळी जीवनाशी अधिक निगडित आहे. जीवन परिवर्तनाची मागणी या साहित्य चळवळी करीत आहेत. विषम व्यवस्था नष्ट झाली पाहिजे असे दलित साहित्य चळवळीला वाटते तर सर्व प्रकारच्या शोषणातून ग्रामीण समाज मुक्त झाला पाहिजे असे ग्रामीण साहित्य चळवळीला वाटते. युगानुयुगाच्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या जोखडातून स्त्रीची मुक्ती झाली पाहिजे असे स्त्रीवादी साहित्य चळवळीला वाटते. तसेच संस्कृतीच्या नावाखाली आणि संस्कृतीच्या अहंकारातून निसर्गाच्या जवळ राहणाऱ्यांना समजून न घेता त्यांचे शोषण करणारे जे कोणी आहेत त्यांच्या जोखडातून आपली मुक्ती व्हावी असे आदिवासी साहित्य चळवळीला वाटते.

शिक्षण आणि स्वातंत्र्याचा प्रचार व प्रसार जसजसा सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचेल तसतसे हे घटक जागे होतील. अनेक सामाजिक स्तर अजूनही मुके आहेत. ह्याच व्या शतकात हे सामाजिक स्तर आपलं सांस्कृतिक जगणं आणि शोषण साहित्यात आणल्याशिवाय राहणार नाहीत. स्वातंत्र्योत्तर काळातील सर्व वाङ्मय प्रवाह लोकशाहीच्या जाणीवेने झपाटलेले आहेत. ही जाणीव आणखी व्यापक होईल आणि मराठी वाङ्मय समृद्ध होईल.

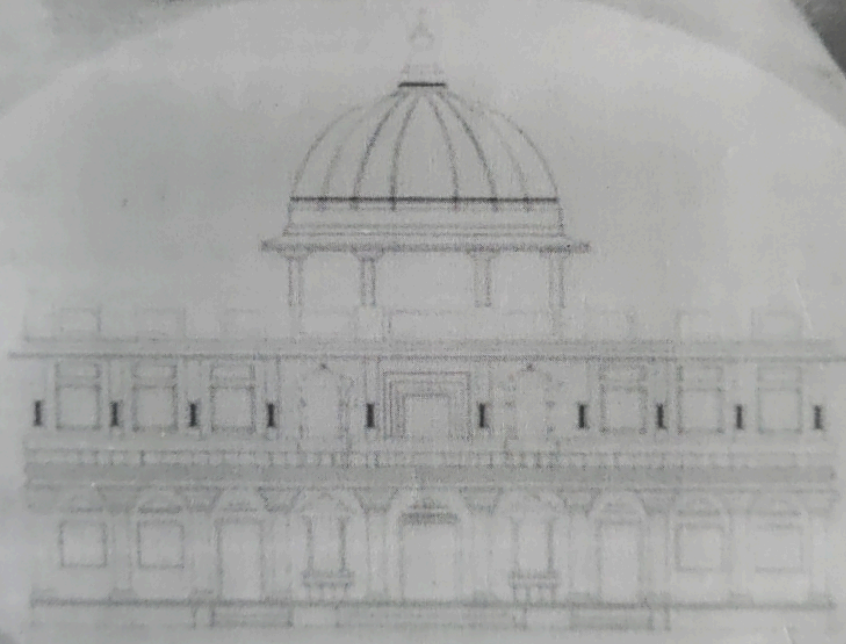
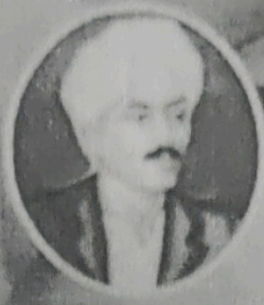
संदर्भ —

1. कोतापल्ले नागनाथ (डॉ.), साहित्याचा अन्वयार्थ
2. लिंबाळे शरणकुमार (संपा.), मराठी वाङ्मयीन नवीन प्रवाह
3. लोकवाङ्मय वृत्त, (नियतकालिक), वर्ष ५, अंक ३, जून २०००
4. वाङ्मय प्रवाह, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2304-5090

संशोधक

अंक - १०० मार्च २०२२ पूरबी विशेषांक

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

११

विद्यमान सदसिकांची व कार्यवाही यादी

ना. वी. सदसिकांची यादी	कार्यवाही
१. वी. ज्ञानेश्वर साठगाडे	प्रा.डा. भा.रा.सिक
२. भा. रा.रा.सिक	उपाध्यक्ष
३. वी. सत्यजित मुंडळे	कार्याध्यक्ष
४. वी. सत्यजित मुंडळे	कार्याध्यक्ष
५. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
६. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
७. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
८. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
९. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१०. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
११. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१२. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१३. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१४. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१५. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१६. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१७. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१८. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
१९. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष
२०. वी. भा.रा.सिक	कार्याध्यक्ष

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, पुणे

या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● प्रक १९४३ ● वर्ष : १० ● अंक : ६

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सत्यजित भांगरे ● प्रा.डा. मुटुला वामी ● प्रा. श्रीपाद मोटेकर
सहसंपादक : डॉ. अर्जुन मेकर व डॉ. संजय खैरनाथ; डॉ. राजेंद्र विभुवन.

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंडळे

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, पुणे ४२४००५.

दूरध्वनी (०२०६२) २३३६६६

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ६.०० (एवढ्या सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक चार्जिंग ₹ ५००/-; आजीव चार्जिंग ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वार्षिकी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, पुणे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुलधणी : अनिल माढवे, वावघन, पुणे २१.

मुखपृष्ठावरील चित्र :

महापद्म राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाला प्रकाशनाचे मान्यता दिले आहे. या नियतकालिकाला लेखकाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनाचे मान्यता दिले आहे.

अनुक्रमणिका

संशोधक

- १ ग्रामीण जीवन-व्यवहाराचे बदलते स्वरूप
- डॉ. गजानन भाभरे, निमगाव, ता. मालेगाव ----- ०९
- २ ग्रामीण साहित्यातील सामाजिकता
- प्रा. वर्षा अहिरे / प्रा. सपना सोनवणे, मालेगाव - १५
- ३ दलित आत्मकथनातील समाज चित्रण
- प्रा. डी. ए. पाटील, शिरपुर, ता. धुळे ----- २०
- ४ डॉ. अ. वा. वर्टी यांच्या कथेतील ग्रामजीवनातून पुल्लिंगाचा चिन्ह
- डॉ. अरुण पाटील, मालेगाव, जि. नाशिक ----- २६
- ५ दलित कथाकार अण्णाभाऊ साठे
- डॉ. अर्जुन नेकर, मालेगाव, जि. नाशिक ----- ३१
- ६ दलित जाणीव चित्रण करणारी 'झूल' एक अभ्यास
- डॉ. सोमनाथ पावडे, सुरगाणा, जि. नाशिक ----- ३७
- ७ दलित साहित्यातील सामाजिकता
- डॉ. वैशाली पाटील, चाळीसावाव ----- ४४
- ८ दलित साहित्यातील वेगळेपण
- डॉ. सौ. मिनाक्षी पाटील, मालेगाव, जि. नाशिक --- ५३
- ९ आंबेडकरी चळवळीचे प्रितेदार वामनराव गरूड
- डॉ. स्वप्नील गरूड, देवळा, जि. नाशिक ----- ५८
- १० ग्रामीण साहित्याची चळवळ
- डॉ. किरण पिगळे ----- ६७
- ११ साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री समाजजीवन
- डॉ. सुख्खा जाधव, निफाड, जि. नाशिक ----- ७५

पुर्वणी अंक

ISSN No. 2394-5990

संशोधक

- १२ ग्रामीण कविता
- प्रा. केशव गवईत, नामपूर ----- ८३
- १३ अण्णाभाऊ साठे यांच्या 'कठिना' कादंबरीतील सामाजिकता
- प्रा. एस. टी. खैरना, मार्गदर्शक डॉ. उज्ज्वला देवरे --- १०
- १४ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील सामाजिकता
- डॉ. मिलिंद देवरे, म्हमती, ता. साक्री, जि. धुळे. ----- १४
- १५ दलित स्त्री आत्मकथनातून व्यक्त होणारे समाजजीवन
- डॉ. हिरालाल पाटील, शहादा, जि. नंदुरबार ----- १००
- १६ मराठी ग्रामीण कादंबरीतील सामाजिकता
- डॉ. नामदेव माळी, धुळे ----- १०८
- १७ ग्रामीण कवितेतील सामाजिकता
- प्रा. सुनिल जाधव, नामपूर, ता. वागलगाव. ----- ११६
- १८ नाशिक जिल्ह्यातील ग्रामीण कवितेतील समाजजीवन
- प्रा. संतोष कन्नोर, मार्गदर्शक डॉ. उज्ज्वला देवरे ----- १२३
- १९ Marginalisation of Women in Shashi Deshpande's 'That Long Silence'
- Prof. Bharat Chandra Shevale, Nimgaon - १२८
- २० Goddess World of the Small Things: A Study of Katherine Mansfield's Short Story, 'The Doll's House'
- Dr. Prakash Wankhede, Malegaon, Nashik -- १३५
- २१ Maya Angelou: A Voice for Marginalized
- Prof. Rajnikant Sonar, Shirpur Dhule ----- १४१
- २२ Contribution of Sudha Murthy to uplift the Tribal, the most Neglected Marginalized: A Select Study of her Stories
- Prof. Sandip C. Karkure, Satana, Nashik ----- १५६

पुर्वणी अंक

मराठी ग्रामीण साहित्य आणि चळवळ

- डॉ. किरण पिंगळे, त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महाराष्ट्राच्या साहित्य जगतात दलित, ग्रामीण आणि जनवादी या तीन चळवळींनी मराठी साहित्यावर आपला प्रभाव टाकला. या तीन चळवळींनी आपली वैचारिक भूमिका स्पष्ट केली आहे. आजच्या जीवनाचे स्वरूप आणि नव्या मूल्यात्मकतेचा ध्यास यातूनच मराठी साहित्यात या चळवळींचा उदय झालेला आहे. या चळवळीची नावे वेगवेगळी असली तरी तिचा आत्मा एकच आहे; शोषणमुक्त समाजव्यवस्थेचा ध्यास हाच त्यांचा आत्मा आहे.

ग्रामीण हा शब्द 'वैशिष्ट्यदर्शक' असून तो मूल्यवाचक मुळीच नाही. तसेच ग्रामीण हा शब्द शहरी संस्कृतीच्या विरोधात किंवा द्वेषात गुंतून पडलेला नाही. आमचा बहुसंख्य भारत खेड्यात राहतो. या खेड्यात राहणाऱ्या भारताला परिवर्तनाची ओढ आहे. हा ग्रामीण भारत स्वतःबद्दल अभिमान बाळगत असला तरी नव्या मानवी मूल्यांचा स्वीकार करायला तयार आहे. आपण माणूस म्हणून प्रतिष्ठेचे जीवन जगावे; असे त्याला वाटते. त्यालाही लोकशाहीनिष्ठा, विज्ञान आणि तंत्रज्ञाननिष्ठा हवी आहे. आपणही अज्ञानाच्या अंधारातून ज्ञानाचा प्रकाश पाहण्याच्या दिशेने वाटचाल करावी असे वाटते. ग्रामीण जनजीवनाचे ग्रामीण संवेदनशीलतेने केलेले चित्रण ज्या साहित्यात आलेले असते ते 'ग्रामीण साहित्य' होय. यातील 'ग्रामीण' हे विशेषण खेडे, खेड्याशी संलग्न असलेले कृषिजीवन, शेतीशी निगडित व्यवसाय, खेड्यातील जनजीवनाचे हर्ष, दुःख, रूढी, परंपरा, संस्कृती या साऱ्यांचा निर्देश करते. मराठी साहित्यात ग्रामीण जीवनाचे चित्रण आधुनिक मराठी साहित्याच्या प्रारंभकाळापासून थोड्याफार प्रमाणात आलेले दिसते.

ग्रामीण साहित्य चळवळीने ग्रामीण साहित्याला मोलाची दिशा देण्याचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर बजावले. ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला कोणा एका विचारवंताच्या विचारांची प्रेरणा आहे असे नाही, तर महाराष्ट्रात महात्मा फुल्यांपासून

जी सामाजिक परिवर्तनाची व शैक्षणिक उत्थानाची चळवळ उभी राहिली. आज शरद जोशी यांच्यापर्यंत चालू होती व आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे सत्यशोधक समाजाची चळवळ उभी राहिली तेव्हा प्रस्थापित साहित्य या कालखंडावर वर्चस्व गाजवीत होते. स्वप्न-जनवादाचा प्रभाव साहित्यावर होता. ग्रामीण जीवनाचे अर्थपूर्ण अनुभव या साहित्यातून व्यक्त होणे शक्य नव्हते. ग्रामीण साहित्य निर्मितीमार्गे ग्रामीण जगाचे असते. ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न, ग्रामीण माणसाची सुखदुःख, आशा-आकांक्षा, स्वप्ने इत्यादींचे आकलन होणे महत्त्वाचे असते. ग्रामीण जीवन शैलीनिष्ठ आहे. त्यात शेतवीवर जगणारी माणसे अनंत आहेत. शेती क्रिफायलशीर कल्याणजी शेतकऱ्यांचे शोषण चालू आहे. शेतमजूर, अल्पभूधारक, मध्यम शेतकरी यांची उपासमार चालू आहे. ग्रामीण माणसाच्या भाकतीचा प्रश्न सुटलेला नाही. गुलामगिरी, अज्ञान, टाट्टीय, उपासमार इत्यादी राक्षसांशी झगडावे लागते. शहरी सुरक्षित जीवन जगणाऱ्या माणसाला ग्रामीण माणसाचे चटकें कसे कळणार? जो ग्रामीण माणसाचे शोषण प्रत्यक्ष अनुभवतो त्यालाच ग्रामीण माणसाचे प्रश्न आकलन होतील. ग्रामीण जीवनातील कुठलीही आव्हाने व संघर्ष टाळून लेखकाला लिहिताच येणार नाही. म्हणून ग्रामीण साहित्य हे माणसाची कहाणी सांगण्यात मंते; ते परिवर्तनासाठी प्रतिबद्ध आहे.

बहुजन समाजाच्या शोषणाची परंपरा फार जुनी आहे. ती जुन्या खेड्यात ही होती आणि स्वातंत्र्यानंतर वरवर बदललेल्या खेड्यातही आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी ब्राह्मण वर्गाचे वर्चस्व आणि नेतृत्व होते. जमीनदार, जहागीरदार, वतनदार यांच्या हाती अधिक शक्ती केंद्रित झाली होती. जाती - धर्माची बंधने अधिक घट्ट होती. १९५०-६१ पर्यंत कायद्याने सावलीकडील वतनदारांच्या संपल्या; पण शेतकऱ्यांचे शोषण संपले नाही. सरकारी अधिकारी, तलाठी, पुढारी इत्यादी नवे शोषक निर्माण झाले. सर्व चारुंशी शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी या शोषकांच्या विळ्याड्यात गवसला होता.

या देशातील बहुसंख्य शेतकरी, कामकरी, गावागाड्यातील शेकडो लोक उपाशी आहेत. शिक्षणापासून वंचित आहेत. त्यांचे माणुसकीचे हक्क, विकासाची संधी हिरावून घेतली गेली आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी अशा लोकांचा कैवार

(६)

पुण्यपी अंक

संशोधक

वेऊन आपला गुलामगिरीविरुद्धचा, शोषणाविरुद्धचा लढा उभारला. त्यांना जणवले होते की, या देशात सामाजिक अन्याय हा हजारो वर्षांचा आहे. याची मुळे येथील समाजव्यवस्थेत अगदी खोलवर गेलेली आहेत. या सामाजिक गुलामगिरीचे हळू हळू समाज धर्मात आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथात आहे. शेतकऱ्यांना, ब्राह्मण धर्मात आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथात आहे. शेतकऱ्यांना, ब्राह्मण धर्मात आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथात आहे. शेतकऱ्यांना, ब्राह्मण धर्मात आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथात आहे. शेतकऱ्यांना, ब्राह्मण धर्मात आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथात आहे.

विडोविना मती गेली ! मतीविना नीती गेली ! नीतीविना गती गेली ! गतीविना विन गेले ! विनविना शूद्र खचले ! इतके अनर्थ एका अविद्येने केले !! असे पराड मत फुले मांडले. ग्रामीण साहित्याच्या खऱ्याबुऱ्या प्रेरणा महत्त्वा फुले आणि सत्यशोधक यांनी सांगितलेल्या तत्त्वज्ञानात होत्या हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याचे आद्यजनक, मुख्य ऊर्जाकेंद्र महत्त्वा ज्योतिराव फुले यांचा उल्लेख करावा लागतो. महत्त्वा फुले यांच्या निधनानंतर सत्यशोधक चळवळ १९५० सुमारास थंडावल्यासारखी झाली. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर महत्त्वा गांधींचा प्रभाव वाढत गेला. १९२५ नंतर मराठी साहित्यात गांधीवादाचा प्रवेश झाला. गांधीजींच्या प्रभावामुळे ग्रामीण कल्याणेत महत्त्व प्राप्त झाले. ग्रामसुधारणा करणाऱ्यांनी अनेक ध्येयवादी तरुण खेड्यासाठी प्रसर्पणवृत्तीने काम करू लागले. खेडी सुधारणाशिवाय देश सुधारणार नाही; ही गांधीजींची घोषणा होती खेड्याकडे चला या त्यांच्या संदेशानुसार अनेक त्यागी, ध्येयवादी तरुणांनी खेड्यात प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवात केली. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण साहित्यातून होऊ लागले.

ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यात तसे खूप आधीपासून दिसते. गाथा 'सप्तशती' जरी आपण पाहिली तरी तिच्यातून प्रकट होणारे जीवन प्रामुख्याने ग्रामीण रंगांनी रंगून गेलेले दिसते. आमचे सर्व संतकवी ग्रामीण पर्यावरणापेक्षा विकसित झालेले दिसतात. आधुनिक काळात हरिभाऊ आपटे यांच्यापासून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यात फार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागलेले

दिसते. परंतु ग्रामीण साहित्य चळवळीची भाषा मात्र १९७० च्या आसपास पुढे झालेली दिसते. आपल्या कष्टात आणि शेतीत रमलेला आणि भिचलेला माणूस १९७० नंतर हळूहळू जागा होताना दिसतो. याचे कारणही त्याच्याभोवती निर्माण झालेली विपरीत परिस्थिती हेच आहे.

१९७० च्या आसपास ग्रामीण जीवनातले प्रश्न अधिक उग्र होऊ लागलेले दिसतात. शेतीवरती राबणाऱ्या माणसाचे प्रश्न अधिकच भयान होत चालले. १९७० नंतर ग्रामीण भागातील जनतेला स्वातंत्र्याची पराट आपल्यासाठी काळोखीच आहे. हे अधिकच तीव्रतेने जाणवू लागले. नव्या आशा-आकांक्षा घेऊन शिकवणाऱ्या तरुण पोरनेचे बेकार तांडे खेडोपाडी दिसू लागले. या तरुण पोरना आणि त्यांच्या आई-वड्यांना शिक्षणाचा अर्थ कळोनासा झाला. हे सगळे होत असताना प्रत्येक खेडे राजकारणाचे केंद्र झाले. गोगरीबांचे शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधी मुंबईत जाऊन राज्य करू लागले तरी शेतकऱ्यांच्या फाटक्या पदाला किमान टिगळ लावण्याचा विचार मात्र कोणीही करीत नव्हता. या सगळ्या परिस्थितीत ग्रामीण माणूस उद्भिन्न होऊन गेला होता. या उद्भिन्नतेतून, असंख्य प्रश्नांमधून ग्रामीण माणसाचे जणू भोवडून गेले. या अवस्थेचा उद्गार म्हणजे ग्रामीण साहित्य चळवळ.

भारतीय राज्यघटनेत खात्री दिल्याप्रमाणे खेड्यांना न्याय मिळाला नाही. पंचायत राज्याने खेड्यांचे प्रश्न सुटले नाहीतच. उलट या प्रश्नांमध्ये नव्या प्रश्नांची भर पडली. सहकारी चळवळीने सहकाराऐवजी 'स्वाहाकाराचा' नवा मंत्र रुजला. कल्याणकारी योजना या केवळ कागदावरच राहिल्या. सर्वसामान्य माणसाची उपेक्षाच झाली. त्याच्या वाट्याला स्वातंत्र्याची फळे कधीच आली नाहीत. बदलत्या खेड्यासमोर अनेक संघर्ष, दुःख, प्रश्न उभे राहिले. खेडे जणू विचारीत होते की, उगाडले पण काळोख संपणार केव्हा? पंचायत राज्यव्यवस्थेत म्यारी नेतृत्वाचा उदय झाला. सत्ता हस्तगत करण्यासाठी पक्षापक्षांचे, गटागटांचे, जातीजातीतील संघर्ष तीव्र होत गेले. राजकीय सत्ता हे संपत्ती गोळा करण्याचे, ऐहिक सुखांपर्यंत मिळविण्याचे प्रभावी हत्यार ठरले. प्रत्येक राजकीय पक्षाने जात, धर्म, भाषा, आर्थिक सत्ता यांचे भांडवल केले आणि स्वतःचे छिसे भरले. खेडे बदलले म्हणजे काय? तर खेड्यात जातीय अहंकास वाढला, धर्मभावना

(१७)

पुरवणी अंक

संशोधक

JL No. 3394-5990

व भाषाभिमान यांना छतापाणी मिळाले, सत्ताधर्या वाढली, हिंसाचाराने ग्रामाण वाढले, भयान्तर हा नवा पिढ्याचार झाला. गावगाडे हे विषमता, गोंगण, दहशतवाद यांचे अड्डे बनले. हरितक्रांतीचायूर ज्या नव्या आयुषी आल्या त्यामुळे बदललेल्या यांचे अड्डे बनले. हरितक्रांतीने श्री नववर्गीय शेतकऱ्यांचा, खेड्यांची पार वाताहत झाली. हरितक्रांतीने श्री नववर्गीय शेतकऱ्यांचा, यागायतदारांचा चर्चा उठविला असा त्याने आपला पैसा, वेळ आणि प्रकृती मरतेचा खेळ खेळण्यात खर्च केला. तो अल्पमध्याक, मध्यम शेतकरी, शेतमजूर व शेतकऱ्यांची पिढ्यणूक करीत राहिला. प्रश्नच, हिंसाचार, लाचलुचपत, वामचार इत्यादींनी ग्रामजीवन भयग्रस्त केले. नव्या नोकऱ्याताना गरीब ग्रामीण जनतेच्या विकासाची कोणतीही काळजी नव्हती. त्यांनी सत्तेवरच्या लोकनिची मर्जी राखून मिळेल त्या मार्गांनी संपत्ती गोळा करली. शेतकरी, शेतमजूरचे आर्थिक फायदेविरुद्ध, दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, अज्ञान, शोषण वाढतच गेले.

शेतीविषयक ज्ञान, आधुनिक तंत्रज्ञान ग्रामीण जीवनात आले. अधिक उत्पन्न मिळवूही शेतकऱ्यांच्या मालाला रास्त भाव मिळत नव्हता. शेतकरी शेतीमालाला रास्त भाव मागत होते, आंदोलने करीत होते, संघटितरीत्या चळवळ करीत होते. शेतकरी शोषाच्या नेतृत्वाखाली श्रीक नको, हवेत घामाचे दाप अशी प्रगणी केली. स्वातंत्र्य मिळून चार्लस-पंचेचाळीस वर्षे उलटूनही भूमिहीन शेतमजूराना पशुपालकीवरचे जीवन जगावे लागत होते. खेड्यातील सामान्य माणसाला पालापाचोळ्याची कळा लागली. विकासाच्या नावाखाली नव्यापेढातील ग्रामीण जनता मोठमोठ्या धरणा योजनेमुळे उद्ध्वस्त होत होती.

स्वातंत्र्यानंतर खेड्याचे वारसाचे मुख्यपुष्ट तेवढे बदलले पण छान्या अर्थाने खेडे आतून बदललेले नाही. अंतरंग बदलले नाही. स्वातंत्र्यानंतर नव्या गावगाड्यात नवा गोताबळा आला. सरपंच, पंचमंडळी, झिल्ला परीषदेची सभापती मंडळी, नैतेमंडळी, सोसायटी, बँकेचे वेअरमन, अधिकारी. राजकीय पक्षांचे कार्यकर्ते इत्यादी नवी मंडळी गावगाड्यात आली. पण सामान्य माणूस आहे तिथेच आहे. नांगराबरोबर ट्रॅक्टर आला, केसोलेचे पाणी आले, विहिरी झाल्या, रस्त्यावर बेतगाडीबरोबर मोटरसायकली, एस. टी. धावू लागली. शाळा, दवाखाने आले, हॉटेल, पानथुडी, दारूचे दुकानही आले. गावातले तणाव वाढले, राजकारण

पुरवणी अंक

(१८)

वाङ्मय, सत्वावक्रान्त समान्य माणूस भरडला गेला.

जीवनात काही प्रश्न निर्माण होतात, समस्या निर्माण होतात, त्यांचा परिणाम साहित्यावर, साहित्य चळवळीवर होतच असतो. १९७० च्या सुमारास ग्रामीण जीवनातलं प्रश्न अधिकच भयाण झाल्याने, उग्र झाल्याने ग्रामीण साहित्य चळवळीची भाषा १९७० च्या आसपास सुरू झालेली दिसते. ग्रामीण चळवळीच्या मज्जा जाणियेमुळे, जागृतीमुळे आपल्या भोवतीच्या जीवनाकडे लोखक अधिकच जोषक दृष्टीने पहावयास लागले. नवशिक्षितांना प्रकर्षने जाणवले की आपण शिक्षण घेत असताना जे वाचले... वाचतो आहेत त्यातून येणारे जीवन आणि प्रत्यक्षातले आपले ग्रामीण जीवन वेगळे आहे. आपल्या ग्रामीण समाजाचे चित्रण साहित्यातून अभावाचेच आले आहे. आणि जे आले आहे ते फारच वरवरचे व आभावा ग्रामीण समाजावर अत्याय काणारे. गैरसमज पसरविणारे आहे.

जाणत्या, निर्मनीक्षम, संवदनशील मनाला हे एक प्रकारचे आव्हानच होते. मी, माझा समज, माझे ग्रामीण जीवन साहित्याचा विषय का होत नाही?, आमचे जीवन, आमच्या जीवनातील समस्या, सुख-दुःख यांना काहीच अर्थ नाही का? अशा अनेक प्रश्नांनी लोबकमन भोवडून गेले. त्यांना आपणखी असेही जाणवू लागले की, या सर्वांना एक शाषणाचा संदर्भ आहे. ग्रामीण जीवनाचे शाषण करणाऱा समान उच्चवर्णीय व शहरीत राहणाऱा आहे या सर्व अवस्थेचा उद्धार म्हणजे ग्रामीण साहित्याची चळवळ होय.

प्रत्येक कालखंडात नव्या जणिवांगोवर नवे साहित्य प्रवाह उदयाला येतात. साहित्यात जे बदलते प्रवाह उदयाला येतात त्यांचे नाते सामाजिक संरचनेशी असते. दलित साहित्य चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रकाशनात जीवनाचा एक नवा अन्वयार्थ लावून पाहते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित साहित्य चळवळीचे प्रमुख कर्मीकंद आहे. प्रामीण साहित्य चळवळीलाही अशी अनेक उर्जा केंद्रं आहेत. महत्त्वा न्यातिपाव फुले हे प्रामीण साहित्य चळवळीचे पहिले आणि महत्त्वाचे ऊर्जा केंद्र आहे. महत्त्वा फुले यांनी आलाय विचारानून येतकऱ्यांचा आसुड, गुलामगिरी, सार्वजनिक संस्यपम या प्रयांसभून जो मुलगाामी मानवतावाद मंडला. ज्या समा.इलयय्येची मुलगाामी चिक्किता येरती ज्या सामाजिक, पीयवर्तन्याची

महापाठक
अपेक्षा केली, ज्या नव्या समान व्यवस्थांचे चित्र अर्पित केले होते; त्या विचारांच्या प्रकाशातच प्रामाण साक्षित्रीय चळवळीची वाटचाल सुरू झालेली दिसते. एकोणिसाव्या शतकात महापाठ्य जे विचार मध्यम मूल झाले त्या विचारांचे केंद्र माणूस होते.

कद माणूस याचा प्रामाणिकता, तो आपल्या भावतीचे वास्तव विचाराने आणि कृतीने बदलू शकतो हे प्रमुख विचारसूत्र आहे. बदल हा मानवी जीवनचा धर्म आहे. प्रामाणिकता आपल्या परिवर्तनाची किंवा पुनर्रचनाची गरज आहे. म्हणून परिवर्तनासाठी प्रामाणिकता आवश्यक आहे. प्रामाणिकता केवळ प्रामाणिक जीवनाचे सम्यक दर्शन घडवून चालणारा मार्ग आहे; तर प्रामाणिक जीवनाचे अर्थपूर्ण विश्लेषणही करणे लागते. प्रामाणिकता ही चळवळ सामाजिक परिवर्तनासाठी आहे. परिवर्तनाला आवश्यक असलेली कर्तव्ये, प्रामाणिकता हे जीवनाने मिळत असते.

साहित्यिकाच्या लक्षणांनुसार (मळतः असा) खंड्यातील जीवनाची अनुभूती ग्रामीण साहित्यातून व्यक्त होते. मानवी जीवनाची अनुभूती म्हणून काही खास वेगळी नाही. असे असते तरी खंड्याब, तेशील जीवनपद्धती, तेशील शेती, तेशील निसर्ग व मातीशी असलेला संबंध, संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक व पर्यादा इत्यादी गोष्टींनुसार अनुभूतीला लाभलेली वैशिष्ट्ये

ही ग्रामीण साहित्यातून येतात. ती एवढी प्रगल्भ नव्हेत की मरहट कुलंदकर म्हणतात हा भारत देश खेड्यात राहतो याची उत्कट जाणीव सुशिक्षित भारतीयांना गोर्धाशीनी करून दिली. गांधीजींच्यामुळे आम्ही ग्रामीण भागाकडे आस्थेने पाहू लागलो होतो. प्रा. रा. म. जाधव म्हणतात, ग्रामीणता हा मागडी जीवनाचा सनातन अंगभूत घटक आहे व तो होता. मागडी सामूह्य निवृत्त प्रगतिशील साहित्य परंपरेला, या घटकाला पूर्णपणे डबलपणे केवळ अज्ञान्य होते. त्यामुळे ग्रामीण साहित्य जन्माला आले. गो. म. कुलकर्णी म्हणतात, पुराणपरंपरेत ग्रामीण जीवनाचे जे एक चित्रण होई ते नागर व्यक्तीला ग्रामीण जीवन कसे दिसले ते त्यातून व्यक्त होत असे. ग्रामीण जीवनाच्या अनुभवतिनच त्याचे चित्रण करणयाची प्रेरणा अशा नागर लेखकांना प्राप्त झाली होती. ग्रामीण साहित्य अपाणि

ग्रामीण साहित्याची चळवळ कोणाही एका व्यक्तीच्या विचारांची किंवा कार्याची प्रेरणा सांगत नाही. कारण विचार आणि कार्य हे परिवर्तनशील असतात. ग्रामीण साहित्य चळवळीतल्या धुरिणांनी शेतकरी-कष्टकरी-पीडित ग्रामीणांच्या सामाजिक व शैक्षणिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने जे महनीय असे कार्य केले आहे त्यांचे कर्ण हे चळवळ मानते. आज ग्रामीण भागात शिक्षण, साहित्य, राजकारण व इतर सर्व क्षेत्रात जो अमूलाग्र बदल झालेला दिसतो त्या पाठीमागे या सर्वांचे मोलाचे कार्य उभे आहे. एकंदरीतच ग्रामीण साहित्य आणि ग्रामीण साहित्याची चळवळी गावचा चेहरा मोहरा बदलला हे नाकारता येत नाही.

संदर्भ -

१. नंदपुरे ईश्वर (डॉ. संपा.), साहित्य : ग्रामीण आणि दलित, विजय प्रकाशन नागपूर.
२. यादव आनंद (डॉ.), ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
३. कुलकर्णी गो. म., मराठी ग्रामीण साहित्य : परिसर आणि प्रवाह, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
४. बोराडे रा. रं., ग्रामीण साहित्य, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. नेमाडे भालचंद्र (डॉ.), मराठी साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरूप, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

* * *

October-November-December-2021

E-ISSN - 2348-7143

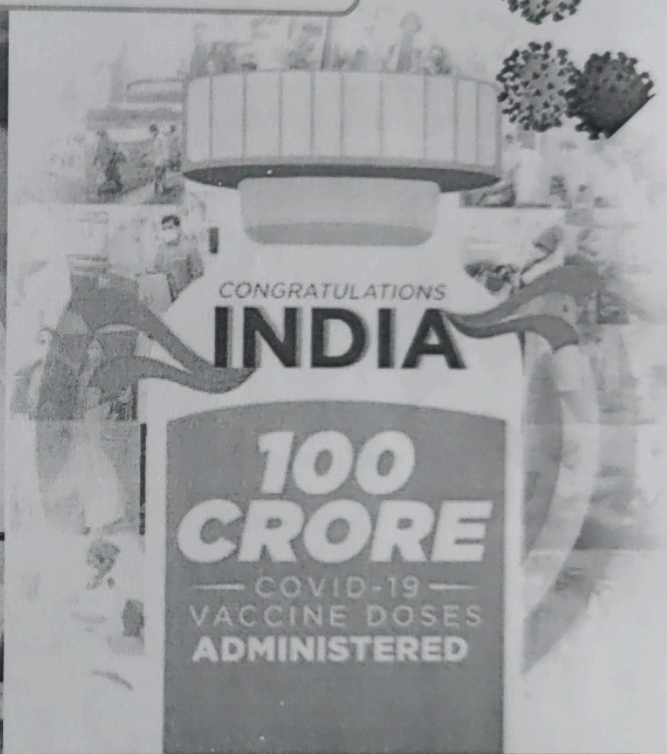
International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 MGV's Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
 Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
 Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
 Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

1

SWATIDHAN PUBLICATIONS

26	दशम् दशक के हिंदी उपन्यासों में अस्पृश्यता	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	130
27	लोककृष्ण उपन्यास की कथावस्तु का अनुशीलन और समस्याएँ	डॉ. देविदास बामणे	135
28	मनोज सोनकर के काव्य में चित्रित सामाजिक सरोकार	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	140
29	वेदकुमार वेदालंकार : हिंदी अनुवाद में योगदान	प्रा. शुभांगी खुडे	143
30	मृदुला सिन्हा की कहानियों में आधुनिकतावाद	डॉ. दीपाली गुम्मे	146
31	हमारा संविधान हमारा सम्मान	डॉ. मीना ठाकूर	152
32	'नीला आकाश' की नायिका पर अम्बेडकरवादी विचारों का प्रभाव सायली डोळस, डॉ. मधुकर राठोड		155
33	जल, कृषि, स्वास्थ्य, सामाजिक जीवन, औद्योगिक क्षेत्र के विकास में पर्यावरण का प्रभाव डॉ. मीना ठाकूर		158
मराठी विभाग			
34	उखाणा : लोकसाहित्य प्रकारातील लोकसंस्कृतीचे दर्शन	डॉ. किरण पिंगळे	162
35	लोकसाहित्याची सामाजिकता	डॉ. मीनाक्षी पाटील	167
36	मराठी-कोकणी भाषा : सांस्कृतिक परिचय	प्रा. प्राची जोशी	171
37	ग्रामदैवतांचे पौराणिक महत्त्व	प्रा. सुनील जाधव	180
38	डांगी लोकसाहित्यावर मराठी भाषेचा प्रभाव	गिरीष गायकवाड	184
39	संत चोखामेळा आणि संत रविदास यांच्या रचनेतील अस्पृश्यतेच्या जाणीवा	डॉ. भा. ना. गाडेकर	187
40	संत एकनाथांच्या भारूडांतील लोकदेवताविषयक लोकतत्वे स्वाती लवंगे, डॉ. दिलीप पवार		194
41	भटक्यांच्या वेदनेची गाथा : बळी	डॉ. मधुकर बैकरे	207
42	आदिवासी कथा व आत्मकथनाची वाटचाल	डॉ. मोतीराम देशमुख	213
43	पहिले स्त्रीवादी आत्मकथन : 'मला उद्धवस्त व्हायचंय'	डॉ. एस. पी. पैकेकरी	218
44	नजूबाई गावीत यांचे 'नवसा भिलणीचा एल्गार' - एक शोध	डॉ. विजया पाटील	221
45	अण्णाभाऊ साठे यांचे ऐतिहासिक पोवाडे	डॉ. सुरेश पाथरकर	227
46	अण्णा भाऊ साठे यांचे तमाशातील योगदान	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	231
47	कवितेचा अनुवाद	डॉ. बाळासाहेब खोमणे	237
48	'मृत्युंजय' मधील कर्णचित्रण	सौ. सुषमा जाधव	241
49	१९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरीचे बदलते स्वरूप डॉ. बिभीषण देशमुख		248
50	दलित कविता : असमानता आणि अत्याचाराविरुद्धचा विद्रोह हुंकार डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम		256
51	लतिका चौधरी यांचे ललित गद्य 'गवाक्ष' : एक आकलन	डॉ. धनराज धनगर	261
52	महात्मा फुले : वाङ्मय आणि कार्य	डॉ. वाल्मिक आढावे	272
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक तत्वज्ञान	डॉ. जयश्री सरोदे	277

उखाणा : लोकसाहित्य प्रकारातील लोकसंस्कृतीचे दर्शन

डॉ. किरण नामदेव पिंगळे

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल,

ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मो. नं. ९९२२२२७४४४

इमेल – knpingale4@gmail.com

लोकसाहित्य हा मानवी जीवनाशी संलग्नित असलेल्या शास्त्रांना, ज्ञानशाखांना सामग्री पुरविणारा महत्त्वपूर्ण विषय आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व आता जवळपास जागतिक स्तरावर सर्वमान्य झाले आहे. लोकसाहित्य हे भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, इतिहास, पुरातत्त्वविद्या, वैद्यकशास्त्र अशा मानवी जीवनाशी संलग्नित शास्त्रे व ज्ञानशाखा यांच्याशी निगडित आहे. "लोकसाहित्य म्हणजे लोकांचे साहित्य. लोकवाङ्मय हे कुणा पंडिताचे नाही, तत्त्वचिंतकाचे नाही, विद्वानाचे नाही. ते सामान्य माणसाचे आहे. जो साधा भोळा आहे; पण अतिशय जिवंत आणि चळवळ्या आहे. ज्याचा माणुसकीवर, माणसाने मानलेल्या मूल्यांवर विश्वास आहे आणि नैसर्गिक जगण्यासाठी लागणारा सगळा गोड चिकटपणा ज्याच्या अंगी आहे, असा माणूस लोकवाङ्मयाचा निर्माता आहे."१ तेव्हा लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे वेगवेगळ्या लोकसाहित्य प्रकारांचे संकलन, वर्गीकरण आणि त्यांचा आस्वाद एवढाच मर्यादित विषय नाही. तर मानव्यशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, भूगोल, धर्मशास्त्र, पुरातनशास्त्र, संस्कृती, दैवतशास्त्र, प्रदेश पर्यावरण, भाषा यांच्या साहाय्याने लोकजीवनाचे नानाविध पैलू आणि लोकाविष्काराचे नवे अन्वयार्थ शोधणे होय. कारण लोकसाहित्य म्हणजे लोकजीवनाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणाचा प्रतिभा आविष्कार होय. हा मौखिक आविष्कारांचा अन्वयार्थ लोकसमूहाच्या प्रत्यक्ष जगण्यातून शोधावा लागतो.

लोकसाहित्याची व्याप्ती पाहून असताना लोकसाहित्याची सामग्री स्थूल मानाने चार विभागात विभागली जाते. मौखिक आविष्कार, भौतिक संस्कृती, लोकरूढी, विधी, समजुती इ. व प्रयोगसिद्ध लोककला. या प्रत्येक विभागातील लोकसाहित्य प्रकारांचे पुन्हा वर्गीकरण करण्यात येते. लोकसाहित्यात गद्य विभागात म्हणी, कोडी, उखाणे, लोककथा, कहाण्या इ. प्रकारांचा समावेश होतो. लोककथेचे दैवतकथा, दंतकथा, परीकथा, ज्योतिषकथा असे पुढचे वर्गीकरण. लोकगीतांचे सर्वसाधारणपणे स्त्रीगीते (ओव्या), श्रमगीते, खेळगीते, बडबडगीते, विधिगीते, फेरावरची गाणी, भगताची गीते, कथागीते असे प्रकार पडतात.

'उखाणा' हा प्रकार दैवतकथेप्रमाणे अत्यंत प्राचीन आहे. प्राचीन काळापासून परंपरेने चालत आला आहे. लोकसाहित्यामध्ये 'उखाणा' हे एक मौल्यवान लेणे आहे. लोकसाहित्यामधील उखाण्याचे दालन आगळेवेगळे आहे. हा एक महत्त्वाचा साहित्यिक प्रकार प्राचीन भारतीय साहित्यकारांनी मानला आहे. केवळ साहित्यिक उखाण्यात धार्मिक प्रथांचा संबंध नसतो. मात्र अशा उखाण्याची उत्पत्ती कशी झाली याबाबत मतभेद आहेत. भारतीय परंपरेत 'उखाणा' या लोकोक्तीसाठी कूट, कोडी, प्रहेलिका, ब्रह्मोघ इ. संस्कृत शब्द प्रचलित आहेत. मराठीत 'उखाणा' किंवा आहाणा, हिंदी व बंगालीत 'पहेली', इंग्रजीत 'रिडल' किंवा 'क्वीझ', गुजरातीत 'उखाणो', सिंधीत 'उखाणी' असे शब्दप्रयोग आहेत. इतर बोलीभाषेत उखाण्यासाठी विविध शब्दप्रयोग प्रचलित आहेत. कुणवी लोकांत 'कोहडा, उमाण, हुमाण' शब्दप्रयोग प्रचलित आहेत. वारली व आगरी लोकांतील 'कुलगडे' शब्दप्रयोग प्रचलित आहेत. मध्यप्रदेशातील आदिवासीत 'भुलभुलैया' गोंडातील

'करसाळ', बंजारा लोकांची 'पारशी' हे सर्व उखाण्याचे पर्यायी शब्द आहेत. उखाणा म्हणजे "खेळताना वा लग्नादी कार्यात रचून म्हाटलेल्या ठसकेदार तुकड्यास 'उखाणे' म्हणतात."२ (मराठी वाङ्मय कोश).

उखाण्याची तीन प्रयोजने दण्डीने सांगितली आहेत. पहिला म्हणजे काव्यशास्त्र विनोदाची आनंददायकता वाढविणे, दुसरा भाषणाची गुप्तता टिकवून ठेवणे आणि तिसरा म्हणजे दुसऱ्याची बौद्धिक कुवत समजावून क्षणभर त्यास नामोहरम करणे इ. होय. खेळात किंवा क्रीडेत चतुरपणाने मनोरंजनासाठी लोकांनी, विद्वानांनी एकत्र येऊन केलेला संवाद म्हणजे प्रहेलिका होय, असे भारतीय साहित्यशास्त्रज्ञ दण्डीने प्रहेलिकेचे स्वरूप व्याख्येत स्पष्ट केले आहे. महाभारतपूर्व काळात 'प्रवाल्हिका' या नावाने प्रचलित असलेला उखाणा महाभारतोत्तर काळात 'प्रहेलिका' या नावाने प्रचलित झाला. 'प्रवाहिका' या शब्दाचा अर्थ कोडे आणि प्रहेलिका म्हणजे कुटार्थ भाषिक कथा.

फ्रेझर हा उखाण्याचा शास्त्रोक्त विचार करणारा पहिला आधुनिक पंडित होय. उखाण्याचा वापर वेगवेगळ्या लोकांना अगदी भिन्न-भिन्न प्रसंगी केलेला पाहून फ्रेझरला कोडे पडले व या विविधतेमागची सामाजिक प्रेरणा कोणती हे त्याला उमजेना. याचा शोध त्याने घेतला असता असे कळाले की, उखाण्याचा उपयोग आयुष्यातील महत्त्वाच्या प्रसंगी, आणीबाणीच्या प्रसंगी करायचा असा याचा अर्थ. सर्वात प्राचीन उखाणे बाबिलोनच्या पाठशाळेतल्या पाठात सापडतात. हे उखाणे मौखिक परंपरेने आलेले असून एका शिक्षकाने पाठ्यपुस्तकात घातले आहे. ऋग्वेदात सर्वात जुने उखाणे आहेत. अशा उखाण्याची परंपरा आपल्याला रामायण, महाभारतातसुद्धा सापडते. त्या काळीदेखील उखाणे घालण्याची पद्धत होती.

संस्कृतात याला प्रहेलिका, ब्रह्मोघ, कूट प्रश्न, प्रवाल्हिका हे प्रतिशब्द आहेत. मराठीत 'उखाणा' किंवा 'आहणा' म्हणतात. "वारली व आगरी लोकांत (कलंगडे), गुजराथी (उखाणो), सिंधीत (उखाणी), मध्यप्रदेशात (भडौनि), हिंदी व बंगाली (पहेली), छत्तीसगड (बुझबुझावली), नागपूर (खरियात), भोपाळ (भुलभुलैया) अशा विविध रूपांत उखाणा उपलब्ध असतो."३ दुर्गा भागवत यांनी त्यांच्या 'लोकसाहित्याची रूपरेखा' या पुस्तकात वाङ्मयीन उखाण्यांची परंपरा स्पष्ट करताना इंग्रजी उखाणे व उखाणे परंपरा, चिनी उखाणे, अरबी उखाणे, हिब्रू उखाणे उपलब्ध असलेले ग्रंथ, इराणमधील उखाणकार, ग्रीकची उखाण परंपरा, स्फिक्सचा पुरातन उखाणा इ. सारख्या उखाणाकार व उखाणा संग्रहाची माहिती दिलेली आहे. प्रसिद्ध श्लोकात याचा निर्देश आहे

"आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृहीयात ज्येष्ठा पत्यकलत्र योः ॥

म्हणजे ज्याला श्रेयाची कामना असेल त्याने स्वतःचे, गुरुचे, अतिकपणाचे, थोरल्या मुलाचे आणि पतीचे नाव घेऊ नये. शब्दाच्या अवडंबरात नांव गुंफून घेतल्यामुळे ते मृत्यूच्या कानात पडत नाही, अशी समजूत असते. त्यामुळे नाव गुप्त राखणे हा आदिम संस्कृतीचा विशेष व अवशेष आहे. म्हणून उखाणा हा प्रकार पती किंवा पत्नीने घ्यावयाच्या उखाण्यात सुंदर साजेशी रचना केलेली असते. हे उखाणे कधी दोन चरणी असतात. दुसऱ्या चरणाच्या शेवटी यमक साधून पती किंवा पत्नीचे नाव घेतले जाते.

"झुण झुण झुण्यात बसले मी मेण्यात

मेण्याला आरसे, जेवाया अनारसे

..... राव माझे कसे, सीतेचे राम जसे

किंवा पतीने घ्यावयाचा उखाणा -

भाजीत भाजी मेथीची माझ्या प्रीतीची

खेळातील उखाणा -

तांब्यात पैसा वाजंना... वाजंना...

दादाला वयनी लाजंना... लाजंना

“प्रश्न आणि उत्तर या दोहोंतून उखाणा बनतो. प्रश्नात रूपकाच्या अन्वयाने एखादी गोष्ट लपवली जाते; व उत्तरात तिचा गौप्यस्फोट होतो. कारण गोपन हा उखाण्याचा प्राण होय. ठरावीक वेळी व विधीप्रसंगी उखाण्याचा वापर केला जातो. उखाण्याचे स्वरूप गद्यापेक्षा पद्याला जवळचे आहे. तो गाताही येतो, सांगता येतो, वाचताही येतो. मात्र उखाणा सांगण्यात जी मजा आहे ती तो गाण्यात नाही.”* उखाण्याचे दोन वर्ग करता येतात. प्रश्नार्थक रचनेची कोडी आणि प्रश्नविरहित रचनेची कोडी. प्रश्नार्थक रचनेची कोड्यांची रचना प्रश्नार्थक असते. कोडी किंवा कूट याचा अर्थ गूढ अर्थाचे कवन किंवा रहस्यमय गोष्ट.

एवढंसं पोर.... ते घर राखावयास थोर (कुलूप).

खण खण कुदळी... मण मण माती... इंग्रजांचे राज्य घेतले मध्यरात्री (उंदीर).

काळी काचूबाई... हिरवी बचुबाई... पांढर आजोबा... उघडी सीताबाई

(कात, पान, चुना, सुपारी).

खेळ, नृत्यखेळगीते, विधिगीते आणि बैठकीतील गाणी या स्वरूपात स्त्रियांत उखाणे प्रचलित असल्याचे पाहावयास मिळतात. खेळातल्या उखाण्याचा प्रकार मुलांत आढळतो. यात मुलगा - मुलगी भेद नसतो. या उखाण्याचे स्वरूप पद्यात्मक व दोन-चार ओळींचे असते. प्रासाला यात महत्त्व आहे. ठेका आहे पण कधी कधी रूपकालाच प्राधान्य दिले की प्रासही बाजूला जातो. मात्र उखाण्यातील कल्पकता रम्य असते. प्रश्नविरहित उखाणे - नाव घेण्याचे उखाणे हे प्रश्नविरहित उखाण्याचे उत्तम उदाहरण होय. यात केवळ गोवनक्रिया असते. कारण भारत हा संस्कृतीप्रिय देश आहे. भारतीय स्त्री परंपराप्रिय, धार्मिक वृत्तीची असल्यामुळे परंपरेने चालत आलेल्या विधीत तिचा मोठा वाटा असतो. अशा संस्कृतीप्रिय देशात नवऱ्याचे नाव घेतले तर त्याचे आयुष्य कमी होते, हा संकेत भारतभर रूढ आहे.

आला आला रुखवत... रुखवतावर होती बशी

आमच्या नवऱ्या मुलीपुढे सगळ्या करवल्या म्हशी

लग्नातील व्याही - विहीणीचा रुखवताचा उखाणा -

आला आला रुखवत... त्यात होता गोंडा

विहीणवाईचा गोंडा लांडा... बसाया तिला द्या धोंडा

या उखाण्याचे एकूण स्वरूप, त्यातील लय, ताल, यमक, अनुप्रास लक्षात घेता या स्वरूपाच्या उखाण्यांचा समावेश गद्यात न करता पद्यातच करावा लागेल.

लग्न झाल्यानंतर नववधूने उंबरठ्याचे माप ओलांडण्याआधी नणंदबाई तिचे दार आडवते व तिला उखाणा घ्यावयास सांगते.

झाली पहिली बेटी... तर घालीन व्याहीणीच्या ओटी. किंवा

सोडा सोड रस्ता... पाटीभर बस्ता ।

लेक माझी मैना... कोणाला ना देइना ॥

यातून वातावरणात खेळकरपणा निर्माण करून एक प्रकारचा आनंद लुटला जातो. परंतु जी रिती-रिवाजाची पद्धत आहे की, भावाची पोरगी करणे, भाच्याला जावई करून घेणे... इ. सारख्या पद्धतीची जोपासना केली जाते.. कोणत्याही साहित्यिक परंपरेपेक्षा उखाण्यांतून लौकिक कल्पकता अधिक आढळते. उखाण्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी विस्तृत आहे. मनोरंजन उखाणे सोडले तर बाकीचे उखाणे महत्त्वाच्या प्रसंगी वापरायचे असतात. 'सोन्याची पाटली... हाताला दाटली, रावांचं नाव घेताना खुशाली वाटली.' अशा स्वरूपाची शब्दयोजना करून नाव घेतले जाते. शब्दाची कलात्मक गुंफण केली जाते. नाव घेणाऱ्या स्त्रीच्या कल्पकतेवर उखाण्याचे सौंदर्य व वैभव अवलंबून असते. जीवनातील अनेक घटना, प्रसंगाची, अनुभवांची, भाव-भावनांची अभिव्यक्ती उखाण्यातून होत असल्यामुळे लोकसंस्कृती, लोकजीवन, समाजजीवन अभ्यासाच्या दृष्टीने उखाणे महत्त्वाचे ठरतात. मराठी लोकजीवनात ओवी आणि उखाणा यांच्या रचना स्वरूपाच्या दृष्टीने बरेच साधर्म्य आढळते. डॉ. कमलाबाई देशपांडे 'ओवीचे उखाणा हे पूर्वस्वरूप असल्यासारखे भासते.' असे

म्हणतात. ते योग्यच वाटते कारण उखाण्याची रचना ओवीसारखी असते. या ठिकाणी ऑरस्टॉटलचे मत महत्वाचे वाटते. "दुसऱ्या कोणत्याही पारंपरिक साहित्यप्रकारापेक्षा उखाण्याचा परिणाम लौकिक कल्पकतेवर अधिक झालेला आढळून येतो. त्याची घडण सुबक, नेटकी असते. गूढतेमुळे एक विशिष्ट सौंदर्य या प्रकाराला प्राप्त होते. लोकसाहित्याची भाषा ही लोकभाषा असल्यामुळे जिवंत असते. व्याकरणाचे व शास्त्राचे तिला बंधन नसते. ती भाषा वाकते, लवते. वळते; त्याचप्रमाणे नाना रूपे धारण करते. लोकवाङ्मयात शब्दांचे वैभव दिसून येते. तसेच उच्चारांची, फेकीची विविधता दिसते. त्यामुळे लोकसाहित्य हा प्रत्येक भाषेचा एक समृद्ध वारसा आहे."^५

उखाण्यांचे वैशिष्ट्ये -

ज्ञान व मनोरंजन हा उखाण्यांचा उद्देश असतो. तर 'गोपन' हा उखाण्याचा प्राण असतो. उखाण्याचा प्रकार जगात विविध रूपांत वावरताना दिसतो. त्याची सांस्कृतिक व सामाजिक पार्श्वभूमी बदलते. मात्र गोपनाचा भाग एकच असतो. या सांस्कृतिक गूढतेमुळे उखाण्याला एक विशिष्ट सौंदर्य प्राप्त होते. उखाण्याचा विस्तार प्रश्न व उत्तर यांत असतो. यात प्रश्न विचारणारा व उत्तर देणारा असावा लागतो. प्रश्नात रूपक महत्वाचे असते. व त्या अन्वयाने एखादी गोष्ट लपविली जाते. उत्तरात लक्ष्यार्थाला महत्व असते. कारण गुप्त गोपाचा स्फोट करतो.

उखाणे दोन चरणी असतात. दुसऱ्या चरणाच्या शेवटी यमक साधले जाते. कल्पकतेवर उखाण्याचे सौंदर्य व वैभव अवलंबून असते. त्यात जीवनातील अनेक घटना, प्रसंगाची, अनुभवांची, भाव - भावनांची अभिव्यक्ती झालेली असते. उखाण्याची पार्श्वभूमी म्हणीप्रमाणे शैक्षणिक नाही तरी म्हणीपेक्षा उखाण्याची पार्श्वभूमी अधिक भव्य व प्राचीन आहे. उखाण्यात म्हणीप्रमाणे विनोद असतो व तो मार्मिक व खटकेबाज असतो. त्यातील विनोद झोंवरा असला तरी हसतखेळत स्वीकारला जातो.

उखाण्यात ग्राम्यता व अक्षीलताही पुष्कळदा आढळते. काही ठिकाणी रचना अक्षील पण उत्तर क्षील असते. तर काही ठिकाणी रचना क्षील पण उत्तर अक्षील असते. म्हणूनच की काय कधी कधी उखाण्यात सांकेतिकता, अक्षीलता, शिवराळपणा व भांडकुदळपणा दिसून येतो. "भारतीय पुराण वाङ्मय समृद्ध आणि संपन्न असल्यामुळे त्याचे संदर्भ लोकजीवनाच्या विविध पैलूंना लाभलेले आहेत."^६ स्त्रिया मोठ्या श्रद्धेने या पुराणातील व्यक्ती, त्यांची जीवनमूल्ये, जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी, संस्कार, स्त्री मनावर चटकन होत असतात. त्यामुळेच की काय उखाण्यामध्ये बऱ्याचदा पुराणकथेतील व्यक्ती समोर ठेवून नाव घेतले जाते. उदा. कृष्ण - राधा, राम - सीता, भरत, लक्ष्मण, शंकर - पार्वती, सावित्री... इ. सारख्या व्यक्तिरेखांची नावे आपल्या उखाण्यात गुंफून उखाणा तयार केलेला असतो. उखाण्यात ताल, लय, ठेका असतो. शिवाय, लग्नात बधू-वरांनी घ्यावयाचे उखाणे, यमक, अनुप्रास, शब्दचमत्कृती या काव्यगुणांनी अलंकृत असतात. उखाण्यांची भाषा ही साधी, सोपी व घरगुती वळणाची असते; असे वाटत असले तरी बऱ्याचदा ती अलंकारप्रचुर असते. उदा. रूपक, अतिशयोक्ती, यमक, स्वभावोक्ती, दृष्टांत...सारख्या अलंकारांचा साज ल्यालेली असते. उखाण्यातील भाषेचा माध्यमातून प्रकट होणारा आशय त्या त्या लोकसंस्कृतीशी, लोकजीवन, धार्मिक विधी व समाजजीवनाशी निगडित असतो. उखाणा आजही लोकप्रिय असून त्यात नवनवीन भर पडताना दिसते. उखाणा हा प्रकार टिकवून ठेवण्याचे कार्य प्रामुख्याने लेकीबाळींकडे, पोरामोरांकडे जाते. पुरुष उखाण्याकडे वळतो तो केवळ विधीसंस्कारांपुरता. म्हणूनच पुरुषांच्या उखाण्यांत रूक्षता, उडवाउडवी, पुरुषीपण डोकावताना दिसते. तर स्त्रीच्या उखाण्यातून श्रद्धाळूपणा, परावलंब भाव, स्त्रीत्वाची तरल संवेदनशीलता, स्त्रीमनाची विविध आंदोलने दिसतात. उखाण्याचा प्रकार हा फार प्राचीन काळापासून परंपरेने चालत आला असून त्यात नेहमी नवीन भर पडत असते. कल्पकता आणि भावसौंदर्य या दृष्टीने उखाणा हा एक आगळावेगळा, मनाला आकर्षित करणारा

प्रकार आहे. लोकसाहित्यातील लोकजीवन, स्त्रीजीवन जर समजून घ्यावयाचे असेल तर उखाण्याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. कारण काळानुरूप तयार झालेले उखाणे नामशेष होण्याची शक्यता आहे. हा भारतीय संस्कृतीचा अनमोल ठेवा मराठी साहित्यिकांना जतन करून ठेवणे काळाची गरज आहे. कारण जागतिकीकरणाच्या वावटळीत ते जिवंत राहणे महत्त्वाचे आहे. लोकसाहित्याचे आंतरविद्याशाखीय संशोधनाचे महत्त्व वाढत आहे. मात्र लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला आता नव्याने सुरुवात झाल्यासारखी वाटते. आजपर्यंत झालेला अभ्यास भौगोलिक स्वरूपाचा होता. आता कुठे प्रादेशिक अभ्यासाला सुरुवात होत आहे. तरीही महाराष्ट्रातील बहुविध लोकजीवन गडचिरोली, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, सीमारेषावरील सह्याद्री, सातपुडा, विंध्य या पर्वतरांगांमधील लोकजीवनातील लोकसाहित्याचे पुरेसे संकलन झालेले नाही. ज्या भागाचे संकलन झालेले आहे त्यामधून शास्त्रीय किंवा ठोस असे स्वरूप दिसत नाही. म्हणून खरे लोकसाहित्य जिवंत ठेवायचे असेल तर लोकपरंपरा, लोकजीवनाचे वास्तव चित्रित करणारे साहित्य आणि त्या त्या लोकांची संस्कृती जपल्याशिवाय व जतन केल्याशिवाय पर्याय नाही, नव्हे ती एक काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची :-

१. व्यवहारे शरद, लोकसाहित्य : उद्गम आणि विकास, नागपूर, १९८७. (पृष्ठ ३६)
२. मोरजे गंगाधर, लोकसाहित्य : एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र, पुणे, १९८५. (पृष्ठ २३)
३. भागवत दुर्गा, लोकसाहित्याची रुपरेखा, पुणे, १९७७. (पृष्ठ ७८)
४. भवाळकर तारा, लोकसाहित्यातील स्त्रीप्रतिमा, पुणे, १९८६. (पृष्ठ ५४)
५. बाबर सरोजिनी, (संपा.) लोकसाहित्य : भाषा आणि संस्कृति, पुणे, १९६३. (पृष्ठ १२)
६. ढेरे रा. चि. लोकसंस्कृतीचे उपासक, पुणे, १९६४. (पृष्ठ ३८)

EFFECT OF PLYOMETRIC TRAINING ON EXPLOSIVE STRENGTH OF KAYAKERS-INVESTIGATION REVIEW REPORT

Mr. Suhas Shamrao Varade¹Dr. Govind Sadashiv Martale²

¹(Research Scholar) Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

² (Director of Physical Education & Sports) Dhanaji Nana Arts & Science College, Faizpur, Jalgaon (MH)

Corresponding Author-Mr. Suhas Shamrao Varade

varade.suhas@rediffmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7266882

Abstract:

The training effects of plyometric exercise training programmes (explosive strength of upper, lower & core part of the combat or offensive sports players etc.) researchers and scholars have been frequently investigated. However, we found recent research work related the effects of training program of various training method which reviewed plyometric programmes with relevant to their training effectiveness, characteristics of the subjects involved, variables of explosive strength on experimental study. In this report study we focused the findings of more than 30 studies had searched and study for research on period that investigated the plyometric effects of various sports & games players. In this review, the studies are grouped according to their characteristics (sample of subjects, variables of explosive strength, study design, effects, etc.). Mostly of the investigations dealt with basketball, Kabaddi, powerlifting, weightlifting, water sports like rowing, kayaking & canoeing etc. Those sports related most used in explosive moments in playing on game situation this type athletes being most observed in study. In the majority of investigations, the researcher studied different variables at the same time (Muscular strength & endurance, agility, speed & explosive strength etc.). In recent studies a trend toward a physical fitness & motor fitness. In plyometric training effects on explosive strength as motor fitness variables are declared throughout a training period of 8 to 12 weeks training program. However, the positive changes in anaerobic endurance are evidenced most of past study.

Key words: plyometric exercise training program, anaerobic endurance & motor fitness.

Introduction:

Sportsmen undergo various types of training to improve their performance and physical fitness. Training means a systematic and scientific programme of conditioning exercise and physical activities designed to improve the physical fitness and skills of players (Fox, 1984). Physical fitness is one of the most important factors that determine the performance level of an individual. Sports performance depends largely on physical fitness factors such as strength, speed, endurance, flexibility and various abilities requiring co-ordination. Sports activity is a

physical activity which is not possible without these motor abilities. Fitness factors are the most important for predicting athletic performance. Natural ability is the promise of potential but fundamentals are the foundation of excellence (Clarke and Clarke, 1987).

Training is the main component and the basic form of preparing the athlete for higher level of performance. It is a systematically planned preparation with the help of the exercise which realizes the main factors of influencing progress of athlete. The content of training includes all the basic types of preparation of the

sportsmen such as physical, technical, tactical and psychological levels. Through systematic training the "fitness level" of the athlete and his acquisition of vital knowledge and skill are improved.

Kayaks have been described as "those smart little, tight little, slight little, light little, thin little, slim little crafts". The sight of a kayaker going through a rapid will definitely make its Eskimo inventor (who designed such a vessel for hunting seals) turn in his icy grave! Alternately known as paddling, kayaking involves travelling on water using a kayak, a narrow boat maneuvered by a double-blade paddle. A kayak somewhat resembles a fishing boat, and usually comes fitted with a covered deck. There are two forms of kayaking - whitewater kayaking, where the paddler negotiates rapids and waterfalls, and ocean kayaking, where the kayak is piloted in open water or on a lake. Kayaks are available in solo or tandem (for one or more persons), and are famed for their ability, accessibility, adaptability and versatility; there is no waterway that these splendid "little" boats cannot negotiate. Kayaking, truly, is a delight, a more laid-back activity than rafting. Kayaking in India Though kayaking has slowly gained popularity among the adventure community; it is still an activity that's outside the mainstream in India. It remains a limited recreational activity, a niche rather than competitive sport. Nevertheless, kayaking is more popular around the southern metropolis of Bangalore, particularly on the weekends; there are trips organized on the Kali (Dandeli town), Kaveri and Narmada rivers. For the views, little beats a kayaking trip in Goa - along the coast, on the river (Mandovi, Zuari) or in the backwaters. The tranquil backwaters of Kerala are also a lure for the kayaking enthusiast. But Nashik district also in water sports try to create the name in the river of Godavari back water area those recently popular for kayaking, rowing & canoeing sports and become stars players for that areas.

Methods of Data Collection:

Mr. Suhas Shamrao Varade · Dr. Govind Sadashiv Martade

For the purpose of identifying all relevant articles we searched the following databases: Published & Unpublished thesis, Shodhganga, Scopus and Google Scholar. During this search, we used the following key words: anaerobic exercise, explosive strength, plyometric exercise, explosive moments & muscular strength combined to the terms such as effect, impact, investigation, change & influence. The articles had to meet the following criteria: to have focused on explosive strength, to have been published for research study, to have been written in English. The articles were first searched based on their titles, then summaries, and eventually based on the whole text to exclude those not fulfilling the mentioned criteria. Where the complete text could not be obtained from the basis in which a certain article was indexed, the authors of the studies were contacted. In addition to the overlap of certain articles in several bases, and by combining various key words, 30 relevant research works were found. The conclusions regarding the obtained effects (Physical fitness & motor fitness). This approach allowed the usual statistical calculations (frequencies, percentages) for every single outcome. The findings are grouped and discussed in the following text.

Review of Literature:

Characteristics of the subjects involved in the studies of the total of 30 studies analyzed in this review journal papers 10, thesis studies 10 & books 10 were conducted on sports players were conducted on a mixed sample. In general, contemporary plyometric training was basically created for players. This is because plyometric programmes are performed to explosive strength of various sports & players use certain training through coaches, physical teacher and instructors therefore require various training for strength improvement. In general, these programmes are mainly advertised (and initially developed) to target a sports population and it is therefore logical that athletes are the most frequent participants of explosive strength.

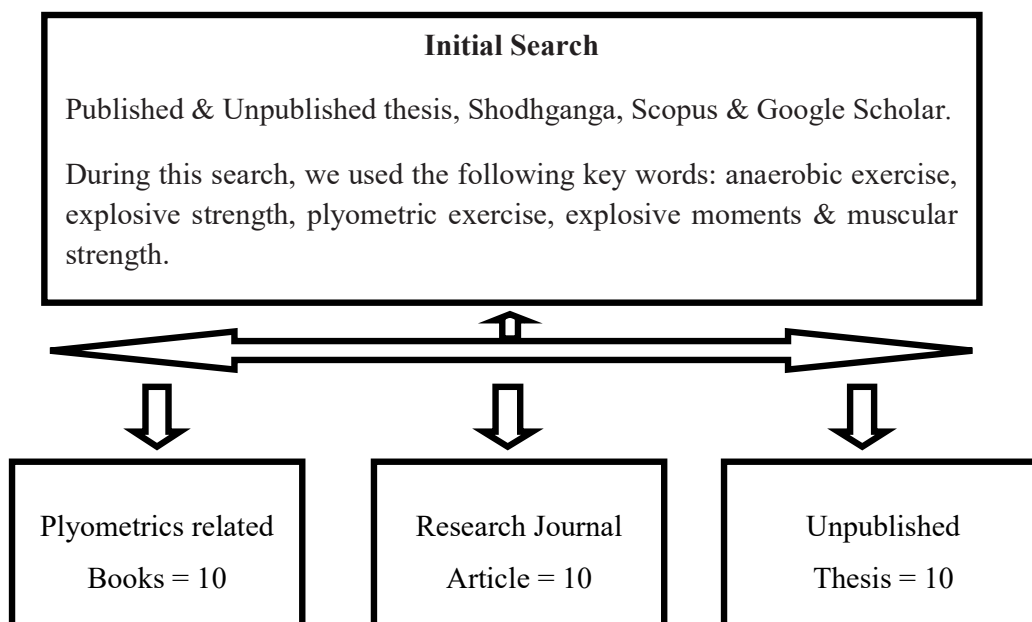

Fig.1 flowing chart for the review of literature process.

Experimental Study Design:

Present work the 30 research studies, basis for experimental research for the change of performance conducted a differential analysis of the programmes (i.e. they analyzed two or more different explosive strength & plyometric training types). This is not surprising considering that when considering training effects in plyometric programme research, in addition to the group performing the programme a control group must always also be engaged for compare the training effect with control group to investigate the change of performance.

Conclusion:

Studies pinpoint focused the training effects of plyometric training programmes have generally deal with athletes those playing harsh game and examined positive effects of approximately 12-weeks long training scheduled for plyometrics and relevant training efforts on various variables those related to the physical & motor performance. In general studies confirmed training efficacy of the plyometric on explosive strength and motor-endurance variables. However, the effects of the plyometric training on the

anaerobic endurance were proven but various sports & according those sports require intensity.

In addition, and according to the growing trend of studies providing evidence on physical & motor fitness variables, we may emphasize that sports performance status will also be a focus of future investigations.

Adapted anaerobic activity programmes conducted as part of physical exercise schedules in various sports providing improvement for sports players fitness & performance will almost certainly also become a trend in the future. In a large number of cases these subjects will be motivated to participate in such exercise as it is quite likely they regularly trained plyometric training previously.

References:

1. Baechle, Thomas. R. Essential of Strength Training and Conditioning. Champaign Illinois: Human Kinetics Publishers, 1994.
2. Barrow, Herald. M. & Rose Mary McGee. Practical Measurements in Physical Education and Sports. New Delhi: Surjeet Publication, 1988.

3. Beim. George, Principles of Modern Soccer. U.S.A: Houghton Mifflin Company, 1977.
4. Clarke, H. Harison and David H. Clarke. Application of Measurements of Physical Education. (6th ed.) Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1987.
5. Uppal, A.K. Physical Fitness. New Delhi: Friends Publications, 1992.
6. Voight, Micheal L. & Peter Draovitch. "Plyometrics", as cited in Mark Albert, Eccentric Muscle Training in Sports and Orthopedics. New York: Churchill Livingstone, 1991.
7. Wilson, J. Greg. Applied Anatomy and Biomechanics in sports. Victoria: Blackwell Scientific Publications, 1994.
8. Yessis, Michael and C.Fred Hatfield. Plyometric Training. Escondido: Fitness System, Inc., 1986.
9. Andres, D. Lyttle et.al; "Enhancing Performance Maximal Power Versus Combined Weights and Plyometrics Training", Journal of Strength and Conditioning Research, 10:3, 1996.
10. Christos Kotzamanidis (2006), Effect of plyometric training on running performance and vertical jumping in prepubertal boys, test of Strength and Conditioning Research. 20 (2), 441-445 Chu,
11. D.A., (1998) Jumping into plyometrics. Champaign Muscle power and fiber characteristics following 8 weeks of plyometric training. Journal of Strength and Conditioning Research 13(3), 275-279.

ISSN 2394-5303

Printing[®] Area

Issue-78, Vol-03, July 2021

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages
July 2021, Issue-78, Vol-03

Editor**Dr. Bapu g. Gholap**

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat."

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

40) हिन्दी की बाल कहानियों में नैतिक शिक्षा
रमा तोमर, ग्वालियर (म.प्र.)	165
41) हिंदी कविता की मिथकीय काव्यधारा
डॉ. पूनम जिभाऊ बोर्से, हरसूल	170
42) दलितोद्धार एवं सामाजिक न्याय के मसीहा : डॉ.अम्बेडकर
डॉ. धर्मेन्द्र कुमार शर्मा, रींगस (सीकर) राज	174
43) जनजातिय अधिवास की आकाशिकीय संरचना एवं पर्यावरण Infrastructure of ...
डॉ.परमेश्वर गर्ग	183

१९७३, पृ.-२३

७- नगेन्द्र हरदयाल —हिंदी साहित्य का इतिहास, मयूर पेपर वैम्स — नई दिल्ली, संस्करण — १९७३, पृ.-१९३

८- गोपालराम —हिंदी कहानी का इतिहास — २, राजकमल प्रकाशन — नई दिल्ली, संस्करण — २०१४, पृ.-२२

९- बच्चन सिंह—आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास लोकभारती प्रकाशन—प्रयागराज, संस्करण — २०१९, पृ.- १२३

१०- आ. रामचन्द्र शुक्ल—हिंदी साहित्य का इतिहास प्रकाशन — नई दिल्ली, संस्करण — २०१०, पृ.-३८५

११- दोषी एस. एल., जैन. पी. सी. —समाज शास्त्र नई दिशाएँ, प्रकाशन—जयपुर दिल्ली, संस्करण २००९, पृ.-२३९, २४०

१२- अमरनाथ—हिंदी आलोचना की पारिभाषिक शब्दावली, प्रकाशक— राजकमल प्रका. नई दिल्ली संस्करण— २०१२, पृ.११८

□□□

41

हिंदी कविता की मिथकीय काव्यधारा

डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल

‘मिथक’ शब्द अंग्रेजी के ‘मीथ’ शब्द के पर्यायवाची के रूप में हिंदी में प्रयोग किया जाता है। हिंदी में मिथक के लिए भारतीय विद्वानों ने अनेक पर्यायी शब्दों का प्रयोग किया है, जैसे— पुरावृत्त, पुराकथा, देवकथा, पुराख्यान, किंवदंती, दंतकथा, गाथा, निजंभरी आदि। यद्यपि मिथक किसी प्राचीन आख्यान या चरित नायक की कथा का आधार लेकर काव्य या साहित्य का विषय बन जाता है। मिथक कल्पना न होकर मानव की सामूहिक विचारधाराओं, शाश्वत सत्यों, जीवन मूल्यों और विश्वासों आदि से साक्षात्कार करने का सशक्त माध्यम है। प्रत्येक युग का कवि-लेखक अपने कथ्य को अभिव्यक्ति देने के लिए मिथक को एक अवजार के रूप में अपनाता रहा है। मिथक प्राचीन काल से साहित्य के लिए विषय वस्तु ही नहीं प्रदान कर रहा, बल्कि प्राचीन कथा की प्रतिकात्मकता के द्वारा सत्य, विश्वास और जीवनमूल्यों की अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम रहा है। पाश्चात्य देशों में मिथक को व्यापक अर्थ प्रदान किया है। पाश्चात्य चिंतकों ने साहित्य, धर्म, दर्शन, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, भाषाशास्त्र और लोकसाहित्य आदि का मिथक के साथ अभिन्न संबंध बताया है।

भारतीय साहित्य में मिथक परंपरा का सूत्रपात आदिग्रंथ ऋग्वेद से हुआ है। संपूर्ण वैदिक साहित्य आख्यानों, रूपकों और प्रतिकों का कोश है। वेदों के उपरान्त उपनिषद्, ब्राह्मण ग्रंथ तथा आरण्यक आदि में मिथकीय तत्वों की सृष्टि हुई है। पुराणों का संपूर्ण साहित्य मिथकीय सामग्री से सराबोर है। रामायण और महाभारत तो आख्यानों के समृद्ध कोश हैं, जिनको

आधार बनाकर परवर्ती कवियों ने विपुल मात्र में मिथकीय काव्यों की सृष्टि की है। जैन तथा बौद्ध धर्म से संबंधित कथा साहित्य में भी मिथक का विकास देखा जा सकता है। तात्पर्य वैदिक-संस्कृत काल से लेकर, अपभ्रंश काल तक भारतीय मिथक साहित्य ने संस्कृति, कला, ज्ञान-विज्ञान, इतिहास, भूगोल, अध्यात्म, दर्शन और साहित्य को सुरक्षित रखा है।

पुरातन काल से मिथक साहित्य का अक्षय प्रेरणा स्रोत रहा है। हिंदी साहित्य का उद्भव एवं विकास निरंतर मिथकों से जुड़ा है। समय-समय पर मिथकों की उत्पत्ति साहित्य को नये-नये आयामों से सुशोभित करती रही है। हिंदी साहित्य का कोई भी युग मिथकीय चेतना से अछूता नहीं है। हिंदी का आदिकालीन साहित्य मिथक पर आधृत नहीं है परंतु सिद्धों तथा नाथों का साहित्य पुराकथाओं से प्रभावित है। हिंदी में रचित जैन मुनियों के उपदेश और चरित्र ग्रंथों में मिथकीय छटा दर्शनीय है। भक्तिकाल में संत काव्य परंपरा के नामदेव, कबीर, रैदास, नानक, दादू, मलुकदास आदि संतों ने कर्मकांड एवं धार्मिक अंधविश्वासों का खंडन करते हुए प्रासंगिकतावश मिथकों का आधार लिया है। प्रेमाश्रयी काव्यधारा के अधिकांश सूफी कवि जायसी, मंझन, उसमान, मुल्ला दाऊद, नूर मुहम्मद, कुतुबन, कासिम शाह शेखनबी आदि पुराकथाओं से प्रभावित हैं। भक्तिकाल का रामभक्ति साहित्य और कृष्णभक्त साहित्य का संपूर्ण ढाँचा मिथकीय है। तुलसीदास, सूरदास, कुंभनदास, नंददास, मीराबाई, रसखान, रहीम आदि ने परंपरागत मिथकों का आधार लिया है। रीतिकालीन कवियों में केशव, सेनापति, बिहारी, देव, भूषण आदि की रचनाओं में भी मिथकीय तत्व प्राप्त हो जाते हैं।

आधुनिक हिंदी साहित्य में मिथक का प्रयोग बहुआयामी है। भारतेन्दु काल एवं द्विवेदी काल के बहुसंख्य कवियों ने वेदों, पुराणों, रामायण, महाभारत आदि के मिथकों पर विपुल रचनाएँ की हैं। प्रियप्रवास, वैदेही, वनवास, कामायनी, साकेत, पंचवटी, जयद्रथ वध, द्रापर, कृष्णायन, कुरुक्षेत्र आदि काव्यकृतियाँ मिथकाश्रित हैं। छायावाद तथा छायावादोत्तर काल अर्थात् प्रगतिवाद और प्रयोगवाद के युग में भी मिथकों

का बहुआयामी प्रयोग हुआ है। इस प्रकार स्वाधीनता पूर्व काल के कवियों ने युग-सत्य की सच्चाईयों को प्रस्तुत करने तथा अपनी जातीय अस्मिता को उजागर करने के लिए प्रासंगिक तौर पर मिथकों का आधार लिया है। ये मिथक आधुनिक जीवन और उसके बहुविध समस्याओं के संवाहक बने अर्थात् विभिन्न मिथकों के माध्यम से इन कवियों ने अपनी भावनाओं और चिंतन को अभिव्यक्ति दी है।

मिथक की लोकप्रियता, सार्वकालिकता एवं अर्थवत्ता के कारण स्वातंत्र्योत्तरकालीन हिंदी कवियों ने भी अपने अनुभवों, विश्वासों, मनःस्थितियों, भावनाओं, संवेदनाओं और जीवन मूल्यों तथा कतिपय समस्याओं को अभिव्यक्त करने के लिए मिथकों को एक समर्थ माध्यम के रूप में अपनाया है। स्वातंत्र्योत्तर काल में पुनः मिथकीय प्रवृत्ति उभरकर सामने आई है, किंतु आधुनिकता की झोंक में हमारे समीक्षकों का ध्यान मिथक पर आधृत काव्यों की ओर कम ही गया है। हिंदी साहित्य के इतिहास में 'मिथकीय काव्यधारा' को सही मूल्यांकन के बाद स्थान मिलना आवश्यक है। वाकई मिथक प्रयोग की दृष्टि से आलोच्य काल की कविता सर्वाधिक संपन्न है। विगत पाँच दशकों में लगभग दो सौ मिथक काव्य प्रकाशित हुए हैं। स्वातंत्र्योत्तर मिथक काव्यों को अध्ययन की सुविधा की दृष्टि से चार भागों में वर्गीकृत किया जा सकता है —

१) रामायणाश्रित मिथक काव्य

२) महाभारताश्रित मिथक काव्य

३) पुराण कथाश्रित मिथक काव्य

४) बुद्ध तथा महावीर के मिथक संबंधी काव्य

इन काव्यधाराओं का परिचय संक्षेप में प्रस्तुत किया जाता है:—

१) रामायणाश्रित मिथक काव्य:—

आदि कवि वाल्मीकि प्रणीत रामायण ने भारतीय जीवन और संस्कृति को अनेकानेक रूपों में प्रभावित किया है। रामायण को आधार बनाकर आलोच्य काल में लगभग छह दर्जन प्रबंध काव्य और अनेक स्फुट कविताओं की रचना हुई। कुल प्रबंध रचनाओं में— 'उर्मिला, अग्निपथ, अग्निपरीक्षा, आंजनेय, कल्याणी, कैकेयी, जयभरत, जय हनुमान, धरानंदिनी सीता,

नंदिग्राम, पाषाणी, भगवान राम, राम राज्य, रावण महाकाव्य, लक्ष्मण काव्य, संशय की एक रात, सीता परित्याग, शबरी, अयोध्या की एक शाम, भूमिजा, ज्ञानकी जीवन, भरत, शूर्पनखा, उत्तरायण, सीता समाधी, वनवासिनी सीता, दशानन, उत्तर रामायण, धनुष्यभंग आदि उल्लेखनीय है। पं. नाथुराम शर्मा, आरसीप्रसाद सिंह, देवेंद्र सत्यार्थी, धर्मवीर भारती, देवराज दिनेश आदि अनेक कवियों ने कुछ स्फुट कविताओं की रचना की है। वस्तुतः रामकथा से संबंधित विभिन्न पात्रों एवं प्रसंगों को लेकर मिथक काव्य लिखने की यह परंपरा वर्तमान दशक के अंत तक अखंड रूप से प्रवाहित रही है।

इनमें राम, सीता, हनुमान, लक्ष्मण, भरत, कैकेयी और रावण आदि पात्रों पर अधिक रचनाएँ मिलती हैं, जिनमें महिमामय पात्रों के गौरवपूर्ण व्यक्तित्व का अंकन हुआ है। साथ ही अपने युग और समाज को कोई न कोई महान संदेश देने का भी प्रयत्न इनके द्वारा किया है। कुछ कवियों ने अहल्या, मांडवी, शबरी, शूर्पणखा, शंबुक, निषादराजा, आदि उपेक्षित तथा गौण पात्रों को नई दृष्टि से प्रस्तुत करते हुए उनके चरित्र के उज्ज्वल पक्षों को उद्घाटित किया है। इनमें भगवान राम को नायक के रूप में प्रस्तुत करते हुए उनके राजनीतिक, सामाजिक, एवं आध्यात्मिक आदर्शों को रूपायित किया है तो दूसरी ओर कुछ कवियों ने सीता के व्यक्तित्व के विभिन्न पहलुओं को रेखांकित करते हुए नारी जीवन की अनेक समस्याओं को रेखांकित किया है। कतिपय कवियों ने राम के विरोधी पात्रों में रावण आदि के चरित्र के उज्ज्वल पक्षों को चित्रित करते हुए मिथक को नए आयाम दिए हैं।

२. महाभारताश्रित मिथक काव्य:-

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य के मिथक से संबंधित काव्यों में सर्वाधिक प्राचुर्य महाभारतीय पात्रों का ही रहा है। रामायण की अपेक्षा महाभारत की कथा एवं पात्रों को आधार बनाकर विपुल काव्य रचनाएँ लिखी गईं। अनेक कवियों की स्फुट रचनाओं में जाने-अनजाने महाभारत के मिथकों का ही आधार लिया है। समीक्ष्य काल में शताधिक प्रबंध काव्यों का सृजन किया है। इनमें अंगराज, हिडिंबा, कर्ण, द्रोण, रश्मीरथी,

अंधायुग, पांचाली, चक्रव्यूह, एकलव्य, अश्वत्थामा, द्रौपदी, चित्रांगदा, उत्तर महाभारत, श्रीकृष्ण चरित, पितामह भीष्म, देवयानी इत्यादि उल्लेखनीय हैं।

आलोच्य काल में महाभारत के मिथकों को आधार बनाकर अनेक स्फुट कविताएँ भी लिखी गईं, जिनकी संख्या चालीस के आसपास है। कुछ स्फुट कविताओं में—अमलतास, अपराजिता, आभास, एकलव्य, इतिहास की हवा, किरण गांधारी, चक्रव्यूह, विसर्जित कुंठा, कर्ण राधेय, टूटा पहिया, जन्मदिवस पर आदि प्रमुख हैं। इस धारा की कुछ कविताओं का लक्ष महाभारत की परंपरागत कथा को यथावत प्रस्तुत करते हुए आध्यात्मिक एवं नैतिक मूल्यों की स्थापना का प्रयास रहा है। कतिपय कवियों ने महाभारत के पात्रों को युग जीवन के आधार पर चित्रित करते हुए दैवी पात्रों को मानवीय धरातल पर प्रतिष्ठित किया तो, दानवी पात्रों को दोष प्रक्षालन किया है। महाभारतीय पात्रों में कृष्ण, कर्ण, भीष्म, एकलव्य, द्रौपदी आदि के जीवन पर सर्वाधिक रचनाएँ प्राप्त होती हैं। ये सारे पात्र किसी न किसी मूल्यों के वाहक हैं। इन महाभारतीय पात्रों की विशेषताएँ इन कवियों को प्रेरित करती रही हैं। भीष्म ब्रह्मचर्य और अपनी प्रतिज्ञा के लिए, द्रोण और कृपाचार्य अस्र-शस्त्र के आचार्य के लिए, गांधारी पति भक्ति के लिए, कर्ण दानवीरता के लिए, अश्वत्थामा ब्रह्मतेज के लिए, शृतराष्ट्र पुत्र प्रेमांध पिता के लिए, दुर्योधन मदांध तथा हठी शासक के लिए, दुशासन कठोरता के लिए, शकुनि कुचक्र के लिए प्रसिद्ध हैं। इसी प्रकार युधिष्ठिर सत्यवादिता और धर्मरक्षा के लिए, भीम शारीरिक बल के लिए, अर्जुन वीरता के लिए, द्रौपदी स्त्रियोचित हठ और क्षत्राणी के लिए और अभिमन्यु क्षात्रतेज के लिए विख्यात रहे हैं। इन पात्रों पर लिखे गए सैकड़ों प्रबंध काव्यों की अविच्छिन्न परंपरा से ज्ञात होता है कि महाभारत सचमुच हमारे कवियों का अक्षय प्रेरणास्रोत रहा है।

३. पुराण—कथाश्रित मिथक काव्य:-

वेद, उपनिषद् तथा पुराण कथा से संबंधित मिथक इतने लोकप्रिय नहीं हुए, जितने कि रामकथा और महाभारत से संबंधित मिथक हैं। फिर भी भारतीय संस्कृति कि दृष्टि से पुराण पात्रों का महत्वपूर्ण स्थान

है, जिनमें शिव और पार्वती अधिक लोकप्रिय है। इस वर्ग के प्रमुख रचनाओं में — शिवपुराण, पार्वती, सारथी, विषपान, सत्य कि लाश, शिव के कंधे, शिव चरितामृत, भस्मांकुर, उर्वशी, एक कंठ विषपायी, विष्णुप्रिया, शकुंतला, सावित्री, दमयंती, विजया, गंगा, तारक वध, ध्रुव चरित्र, प्रह्लाद आदि उल्लेखनीय है।

विभिन्न पुराणों पर आश्रितप्रबंध काव्यों का लक्ष्य न केवल परंपरागत पात्रों के व्यक्तित्व एवं चरित्र की नई व्याख्या करना है, बल्कि ऐसे कथानकों, आख्यानों एवं प्रसंगों को भी नई दृष्टि से प्रस्तुत करना है, जिनके माध्यम से युग जीवन की विभिन्न समस्याओं का समाधान करते हुए सांस्कृतिक जीवन मूल्यों की प्रतिष्ठा भी है।

४. गौतम बुद्ध तथा वर्धमान स्वामी संबंधी मिथकीय काव्य :-

गौतम बुद्ध तथा वर्धमान महावीर ऐतिहासिक पात्र रहे हैं। लेकिन राम और कृष्ण की तुलना में वे ऐतिहासिक दृष्टि से अधिक पुराने नहीं हैं। इसलिए उनके जीवन वृत्तों को इतना मिथकीय आयाम प्राप्त नहीं हो सका, जितना राम एवं कृष्ण-चरित्र को लेकर हुआ है। फिर भी वे जैन तथा बौद्ध धर्म के संस्थापक रहे हैं, उनके मतों को माननेवाले आज भी उनको ईश्वर तुल्य दर्जा देते हैं। अतः उनके चरित्र के साथ भी कई मिथक जुड़े हैं। स्वातंत्र्योत्तर काल में बुद्ध तथा महावीर के मिथक को आधार बनाकर दर्जनों कवियों ने प्रबंध काव्यों की रचना की, जिनमें वर्धमान, अमिताभ, परमज्योति महावीर, तप्तगृह, आम्रपाली, बुद्ध शरण, कालजयी, बोधिवृक्ष, तथागत, प्रियदर्शी एवं अशोक आदि उल्लेखनीय हैं।

इस धारा के कवियों का लक्ष्य भगवान महावीर तथा गौतम बुद्ध के लोकोत्तर व्यक्तित्व की अवतारणा करते हुए उनके सिद्धांतों एवं उपदेशों को व्याख्यायित करना है। साथ ही इन दोनों धर्मावलंबियों की शिक्षाओं, उनके संदेशों को निरूपित करते हुए नैतिक एवं शाश्वत मूल्यों की प्रतिष्ठा को अभिव्यक्त करना है। इसके साथ बौद्ध एवं जैन धर्मों के आधारभूत सिद्धांतों — सत्य, अहिंसा, प्रेम, परोपकार, इन्द्रिय निग्रह, आदि का निरूपण व्यापक रूप से हुआ है।

कुल मिलाकर कहा जा सकता है कि स्वातंत्र्योत्तर काल में रचित मिथकीय दृष्टि से संपन्न इन चारों धाराओं के प्रबंध काव्य और स्फुट कविताएं हिंदी साहित्य के महत्तम उपलब्धियाँ हैं। रामायण, महाभारत एवं पुराण कथा और ऐतिहासिक कथानकों पर आश्रित इन मिथकीय काव्यों का लक्ष्य न केवल परंपरागत पात्रों के चरित्र की नई दृष्टि से व्याख्या करना है, बल्कि ऐसे कथानकों एवं प्रसंगों को नई दृष्टि से प्रस्तुत करना है। जिनके माध्यम से वर्तमान युग की विभिन्न समस्याओं का समाधान प्रस्तुत करना है। इसके साथ इन विभिन्न मिथकीय पात्रों के माध्यम से आज के मानव की वैचारिक समस्याओं, भावनाओं, संवेदनाओं, मनःस्थितियों एवं युगीन असंगतियों का भी उद्घाटन हुआ है। वस्तुतः मिथकाश्रित काव्य लिखने की यह परंपरा बीसवीं शती के अंतिम दशक तक बरकरार है। इस मिथकीय काव्यधारा को हिंदी साहित्य के इतिहास में उचित स्थान मिलना आवश्यक है। इसी प्रकार इन चारों मिथकीय धाराओं पर नए-नए कोणों से शोध कार्य होना भी वांछनीय है। अस्तु !

संदर्भ ग्रंथ :-

१. काव्य मिथक — डॉ. पुष्पपाल सिंह
२. मिथक उदभव और विकास तथा हिंदी साहित्य — डॉ. उषा पुरी
३. पुराणायन और कविता — डॉ. लक्ष्मीनारायण शर्मा
४. स्वातंत्र्योत्तर हिंदी काव्य में रामकथा का पुनराख्यान — डॉ. पुष्पा रानी
५. हिंदी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास — डॉ. गणपतिचन्द्र गुप्त
६. भारतीय मिथक कोश — डॉ. उषा पुरी विद्यावाचस्पति
७. हिंदी नई कविता मिथक काव्य — डॉ. अश्विनी पाराशर
८. पत्रिकाएँ — नया आलोचक (जनवरी १९८३), समीक्षा (अप्रैल १९९०) य नया प्रतीक (मार्च १९७८)

WhatsApp 09850203295, 07588057808

<https://www.facebook.com/gbapug>

<http://www.vidyawarta.blogspot.com>

<http://sites.google.com/site/vidyawartajournal>

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com
Cell : 098 50 20 32 95
075 88 05 76 95

₹ 400/-

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
& Edit By
Dr.Gholap Babu Ganpat

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Oct. to Dec. 2018

विद्यावाती®

International Multilingual Refereed Research Journal

Editor

Dr. Yogita Apoorva Hiray
Dr. Kiran Namdeo Pingale

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Oct. To Dec. 2018

Editor

Dr. Yogita Apoorva Hiray
Dr. Kiran Namdeo Pingale

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशास्त्रीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Chief Editor Dr. Gholap Babu G.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 54) मराठी विषयाचे अध्यापन, अध्ययन व मूल्यमापनातील नाविन्यता
डॉ. संजय शिंदे, राजगुरुनगर ||218
- 55) भूमिजा खण्डकाव्य में प्रगतिशीलता
डॉ. योगिता अपूर्व हिरे, नासिक ||223
- 56) "हिंदी भाषा के अध्ययन, अध्यापन एवं मूल्यमापन में नवीनता"
प्रा. गांगुर्डे समाधान जयवंत, जि. नासिक ||225
- 57) 'अज्ञेय के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ'
प्रा. डॉ. श्रीमती पूनम बोरसे, जिला-नासिक ||228
- 58) हिंदी भाषा में नविनतम प्रयोग (पाठ्यक्रम, रेलवे, विज्ञान एवं तेल क्षेत्र के विशेष...
प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव, जिला नासिक ||233
- 59) EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF AECC THROUGH A COMMUNICATIVE A...
Pradnya Vasudev Sawant, Sangli, Maharashtra ||237
- 60) Theory of Cognitive Development: New way of the epistemology
Prof. Rizwan Khan, Nampur College ||242
- 61) AN INNOVATIVE GEOGRAPHICAL STUDY OF TOURISM POTENTIAL IN MALE...
Rakesh V. Patil, Dist. Nashik ||245
- 62) A PARADIGM OF POWER RELATIONS IN SHYAM SELVADURAI'S FUNNY BOY
MR. GAJANAN S. TAYDE, PUNE ||249
- 63) Densities, Viscosities, Excess Molar Volumes and Deviation Viscosity of ...
Janardan M. Shewale, Nashik (MS) India ||255
- 64) IMPACT OF INNOVATIVE TEACHING, LEARNING AND EVALUATION METHODS ...
Dr. Donglikar Chetana Vishwanathrao, Dist - Beed ||260
- 65) The Principles of Social Media Censorship
Vivek V. Jawale, Nashik ||264

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.
Beed (Maharashtra) 431122

WhatsApp

07588057695, 09850203295

भाषा के छात्रों को साहित्य का अध्ययन करते समय अनेक नये-नये शब्दों का सामना करना पड़ता है, कई बार छात्रों को शब्दकोशों का सहारा लेना पड़ता है। आज के इन साधनों के कारण छात्रों को अनेक भाषा के शब्दकोश ऑनलाईन उपलब्ध है। हिंदी से लेकर सभी प्रकार के कोश आज ऑनलाईन और ऑफलाईन रूप में उपलब्ध है। यह शब्दकोश आजकल मोबाईल में भी प्राप्त होते हैं। बाजार में कई प्रकार फॉन्ट उपलब्ध है, परंतु इन नये साधनों के कारण हिंदी का कोई भी टाईप किया हुआ लेखन किसी भी फॉन्ट में कन्वर्ट कर सकते हैं। हिंदी भाषा के अनुवाद के क्षेत्र में इन साधनों में अपनी उपयोगिता सिद्ध की है। आधुनिक इन सभी बातों में तथा कम्प्यूटर के प्रोग्रामों में भी हिंदी भाषा जुड़ी है यह महत्वपूर्ण बात है।

निष्कर्षतः हिंदी भाषा इस युग की सशक्त भाषा है। हिंदी भाषा के साथ-साथ सभी भाषाओं के बारे में आधुनिक तंत्रज्ञान के युग ने कई प्रश्नचिन्ह लगा दिये हैं। इन प्रश्नचिह्नों पर हमें सोचना होगा। इस भाषा को समयानुरूप परिवर्तित करना तथा तंत्रज्ञान के नये-नये साधनों के अनुरूप ढालने में मदद करना हमारा कर्तव्य है। हमें अपनी भाषा के बारे में सोचते समय ध्यान में रखना होगा आज तक औपचारिक साधन व्यक्ति के सामने नियंत्रित वातावरण प्रस्तुत करते थे, मगर अनौपचारिक साधन व्यक्ति के सामने अनियंत्रित वातावरण प्रस्तुत करते हैं। अतः निश्चित रूप से हिंदी भाषा विकास, अध्ययन, अध्यापन एवं मूल्यापेक्षा में यह नवीनता सहयोगी सिद्ध होगी।

संदर्भ ग्रंथ

1. संचार माध्यम और हिंदी—संपा.डॉ.वीणा मनचंदा
2. मीडिया—साहित्य एवं सामाजिक परिप्रेक्ष्य में—डॉ.विजय महादेव गाडे
3. प्रयोजन मूलक हिंदी—विविधा परिदृश्य—डॉ. रमेश चंद्र त्रिपाठी, डॉ. पवन अग्रवाल।
4. भारत में शिक्षा का विकास—डॉ. ज्ञान प्रकाश।
5. हिंदी—अंग्रेजी शब्दकोष।

‘अज्ञेय के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ’

प्रा. डॉ. श्रीमती पूनम बोस्ले

अध्यक्ष—हिंदी विभाग,

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, काठल,
तहसील—च्यंबकेश्वर, जिला—नासिक

अज्ञेय जी के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ

रचनाकार जीवन और जगत् से ज्ञान की कमी अनुभूति को ही काव्य में अभिव्यक्त करता है। अनुभूति के स्तर पर देखा जाए तो कविता अज्ञेय की पर्याप्त समृद्ध कवि है। छायावाद युग में कविता का विषय—वस्तु सीमित हो गयी थी, लेकिन छायावादी काल में अज्ञेय जी ने अनेकानेक विषयों पर कविता लिखकर कविता की और विषय—वस्तु का क्षेत्र—विस्तार किया। दरअसल, वे व्यापक और विविधता पूर्ण जीवनानुभव के कवि हैं। वास्तव में उनका अज्ञेय काव्य छायावादी चेतना के सूत्र लेकर लिखा गया है किंतु वे सूत्र नये इसलिए लगते हैं कि उनका स्वतंत्र और अलग है। कवि की विद्वेही भावना ने उसे छायावाद से जोड़कर भी बिलकुल अलग रखा है। उनके मध्यवर्ती काव्य में उनका अहं समावेशित होकर मानवास्था की शक्तियों से जुड़ गया है। उनके परिष्कार, अन्वेषण तथा समसामयिक परिवेश के ज्ञान नवीन और आधुनिक चेतना विकसति हुई है। उनके परवर्ती काव्य में आकर वे सत्यान्वेषण करते—काले एक ऐसे बिंदु पर आ गए हैं, जहाँ आत्मविकास हो गया है। उनके समग्र काव्य में प्रेम, सौंदर्य, प्रकृति—आकाश, क्रांति, क्षोभ, उदासी, विरक्ति एवं रहस्य आदि अज्ञेय भावों की व्यंजना की है। अर्थात् उनके समुचे काव्य में जो अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ उभरी हैं, यहाँ उनके उनका विविधचन पुस्तुत किया जाता है—

१. वैयक्तिकता और सामाजिकता :

अज्ञेय की व्यष्टि के समर्थन रहे हैं और इसी की अनाकुल उन्मुक्ति चाहते हैं। उन्होंने अपने युग की व्यष्टि के माध्यम से अभिव्यक्ति दी है। व्यक्ति के अंतःसंघर्षों, क्षणों की अनुभूतियों और सूक्ष्म से सूक्ष्म, छोटी से छोटी और मन की विभिन्न स्थितियों को लेकर प्रभावशाली कविताएँ लिखी हैं। विचारों के क्षेत्र में भी उनका काव्य प्रारंभ से ही व्यक्तिवाद का उन्नायक रहा है।

अज्ञेय जी की कविताओं में सबसे अधिक एक व्यक्तिनिष्ठा कवि का रूप दिखाई देती है। विशेषतः उनके आरंभिक काव्य में यह व्यक्तिवादिता का स्वर अधिक गहरा है। उनकी मान्यता है कि समाज व्यक्ति को अनुशासन में बाँधकर उसकी स्वतंत्र सत्ता को आहत करने की चेष्टा करता है, जो अनुचित है। उनकी इस मान्यता का प्रभाव उनकी कतिपय रचनाओं पर पड़ा है। इस दृष्टि से अज्ञेय जी के समूचे काव्य का मूल्यांकन करें तो यह स्पष्ट होता है कि पहले उन्होंने अनेक ऐसी कविताएँ लिखी हैं, जिनमें उनकी व्यक्तिवादिता, अहंनिष्ठता एवं व्यक्ति-भावना की अभिव्यक्ति हुई है। 'भग्नदूत' काव्य संग्रह की 'दिवाकर के प्रति', 'दीप', 'उद्धत विद्रोही' आदि कविताओं में इस प्रवृत्ति के दर्शन होते हैं। एक उदाहरण प्रस्तुत है—

“मैं आस्था हूँ/ लो मैं निरंतर उठते रहने की शक्ति हूँ/
मैं व्यथा हूँ/ तो मैं मुक्ति का एवाम हूँ/ मैं गाथा हूँ/
तो मैं मानव का अलिखित इतिहास हूँ/” (भग्नदूत)

'नदी के द्वीप' कविता में भी व्यक्ति की आंतरिक चेतना तथा अस्मिता परिभाषित करते हुए वे लिखते हैं। यथा—

“किंतु हम है द्वीप/ हम धारा नहीं है/ स्थिर समर्पण है
हमारा/

हम सदा से द्वीप है खोतखिनी के / किंतु हम बनते
नहीं है/

क्योंकि बहना रेत होना है /” (हरी घास पर क्षण भर)

कविवर अज्ञेय जी अपने सामाजिक बोध और दायित्व के प्रति भी काफी सजग हैं। यह आरंभिक व्यक्तिवादिता ही उनके काव्य में आगे चलकर व्यापक

सामाजिकता में परिणत हो जाती है। उनकी सामाजिक, सांस्कृतिक तथा देशभक्ति परक रचनाएँ इसके अंतर्गत आती हैं।

२. आस्था एवं जिजीविषा की भावना :

आस्था से तात्पर्य जीवन के प्रति होनेवाले विश्वास और आस्था से है। यह आस्था मानव की जिजीविषा में और अधिक निखर उठती है। अज्ञेय जी का काव्य मानवास्था और जिजीविषा का काव्य है। जीवित रहने की इच्छा अज्ञेय के काव्य में तीव्रता के साथ व्यक्त हुई है। आज का मानव एक ऐसे चक्रवात में फँसा हुआ है और उनका जीवन अगणित समस्याओं से घिरा है। उसे जीवन की अनेक उलझनों ने अत्यंत जटिल जाल में फँस दिया है और वह जीवित रहने के लिए तड़प रहा है। लेकिन उसकी आस्था बरकरार है। कवि अज्ञेय जी यथार्थ जीवन की विकृतियों, विसंगतियों, मूल्यों की टकराहट और जीवनव्यापी कटुता, भयावहता का अनुभव करते हैं। परंतु यह भी सोचते हैं कि यही काफी नहीं है। मानव को इससे भी आगे जाने की जरूरत है। जिंदगी की शुरुआत उसे नए सिरे से करनी पड़ेगी, जिसमें मानव होगा और उसके भीतर की प्रबल आस्था होगी। अज्ञेय जी निरंतर इसी आस्था की खोज में लगे रहे। उनके शब्दों में—

“मैंने कहा/ अभी न हारो अच्छी आत्मा मैं हूँ/
तुम हो, और अभी मेरी आस्था है/” (सदानिरा: भाग-१
पृ. २४०)

कवि की यह आस्था 'हरी घास पर क्षण भर' तथा 'बावरा अहेरी' की अनेक कविताओं में व्यक्त हुई है। यथा—

“लो मुझी भर रेत उठाओ/ उसे अंगुलियों में से यों ही
बह जाने दो/ इस यों ही में है/ सब जिज्ञासाओं के
उत्तर/

फिर भी जीवन का कौतुहल है अदम्य/ जीवन की
आशा नहीं छोड़ सकती अन्वेषण/”

(बावरा अहेरी: पृ. २६)

इन उदाहरणों से स्पष्ट होता है कि, कवि आस्थामूलक दिशा की ओर अग्रसर हो रहे हैं। इसी प्रकार 'इंद्रधनु रेंदे हुए ये', 'आँगन के पार ब्यार', और 'कितनी नावों में कितनी बार' संग्रहों की अनेक कविताओं

में कवि की यही आस्था और जिजीविषा अभिव्यक्त हुई है।

३. सत्यान्वेषण और आत्मान्वेषण :

अज्ञेय जी के काव्य की एक अन्य प्रवृत्ति सत्यान्वेषण और आत्मान्वेषण की है। यह सत्यान्वेषण जीवन सत्य पाने की लालसा है और आत्मान्वेषण की भूमिका पर स्थिर है। इसीलिए उनमें हमेशा कुल नया करने की जिज्ञासा अनवरत उन्हें व्याकुल करती है। उनके विचार में कविता सत्यान्वेषण का साधन है। और उस साधन के द्वारा कवि आत्म-सत्य की खोज करता है। अज्ञेय जीकी यह भी अवधारणा है, कि कवि आत्मान्वेषी होता है और वह अपनी अंतरात्मा में प्रवेश करके जो कुल अनुभूतियों से प्राप्त करता है उसे ही कविता के माध्यम से अभिव्यक्त करता है। आत्मान्वेषण और आत्म-परिष्कार की यह जिज्ञासा उन्हें विराट की खोज में आगे बढ़ाती है।

अज्ञेय का समग्र काव्य सत्यान्वेषण का काव्य है। उसमें आरंभ से ही सत्य की अन्वेषणी प्रक्रिया दिखाई पड़ती है। वे अर्थ पाने के लिए बेचैन रहे हैं और यही बेचैनी उन्हें आत्मान्वेषण से जोड़ती है। अर्थान्वेषण या सत्यान्वेषण की यह भावना अज्ञेय जी की इन पंक्तियों में इस प्रकार अभिव्यक्त हुई है—
“अर्थ दो, अर्थ दो/ मत हमें रूपाकार इतने व्यर्थ दो/
हम समझते हैं इशारा जिंदगी का/ हमें पार उतार दो
रूप मत बस सार दो/” (अग्नी ओ कुरुणा प्रभामय)

कवि अज्ञेय द्वारा किया गया यह सत्यान्वेषण जीवन-सत्य पाने की लालसा है और आत्मान्वेषण की भूमिका पर स्थिर है। उन्होंने जिस सत्य का अन्वेषण किया है वह आस्था विरहित नहीं है। अतः उसे जीवन निरपेक्ष भी नहीं माना जा सकता है। आत्मान्वेषण करते-करते जब वे सत्य के अन्वेषण के लिए तत्पर हुए तो उन्होंने कितने ही सत्यों और अर्धसत्यों को देखा। ‘आँगन के पार द्वार’ में वे कहते हैं कि, कोई भी सत्य अंतिम नहीं है और कोई भी उपलब्धि आखिरी नहीं है। सब निरंतर अन्वेषण के आयाम है। अर्थात् सत्यान्वेषण कभी न खत्म होनेवाली प्रक्रिया है। इसी अनवरत अन्वेषण के कारण की ओर संकेत करते हुए कवि लिखते हैं—

“आँगन के पार द्वार/ द्वार के आगे आँगन और फिर द्वार” (आँगन के पार द्वार)

कवि अज्ञेय ने अनेक कविताओं में सत्यान्वेषण की प्रक्रिया स्पष्ट की है।

कहने का तात्पर्य यह है कि, आत्मान्वेषण, सत्यान्वेषण या मुक्ति प्राप्ति की लालसा की प्रवृत्ति अज्ञेय जी के काव्य का महत्वपूर्ण संदर्भ है।

४. सौंदर्यानुभूति तथा प्रकृति-चित्रण:

सौंदर्य-बोध तथा प्रकृति-चित्रण अज्ञेय की कविता की उल्लेखनीय प्रवृत्ति है। उनकी सौंदर्यानुभूति सूक्ष्म और कलात्मक है। प्रेम पुरित भावों की अभिव्यक्ति में कवि का सौंदर्य बोध भी स्पष्ट होता गया है। प्रकृति-चित्रण में भी उनके सौंदर्य-बोध को देखा जा सकता है। कतिपय कविताओं में उन्होंने नारी-सौंदर्य की भी छवियाँ प्रस्तुत की हैं। कवि परंपरावादी नहीं, बल्कि नवीनता का पुजारी है। उन्हें पुरातन उपमान मैले दिखाई देते हैं। पुराने प्रतीक निर्जीव जान पड़ते हैं। इसीलिए वे अपनी प्रेयसी के रूप सौंदर्य की झाँकी ऑकेत करते समय नये उपमान जुटाते हैं। यथा—
“अगर मैं कहूँ/ बिछली घास हो तुम/ लहलहाती हवा में कलगी बाजरे की/ या शरद के भोर की नीहार—न्हाई कूँ/” (सदानीर—प्रथम भाग:पृ.२४०)

कवि को नए उपमान और प्रतीक बेहद प्रिय हैं, अतः वे ‘नख-शिख’ कविता में सौंदर्यांकन के लिए पारंपरिक उपमानों को भी नए संदर्भ प्रदान किए हैं। इससे उनका रूपांकन नवीन और ताजा प्रतीत होता है। उनकी प्रियतमा की आँखों और ओठों का सौंदर्य कवि के शब्दों में प्रस्तुत है—

“तुम्हारे नैन पहले भोर की दो ओस बूँद हैं/ अछूती, ज्योतिमय, भीतर द्रवित/

तुम्हारे ओठ/ पर उस वहकते दाढ़िम/पुहप को मूक तकता रह सकूँ मैं/” (बावरा अहेरी:पृ.३५)

अज्ञेय जी का सौंदर्य-बोध उच्चस्तर का है। उन्होंने हिंदी काव्य में सौंदर्य-बोध के नये-नये आयाम खोले हैं।

अज्ञेय जी की सौंदर्यानुभूति का एक पक्ष प्रकृति के अंचल से सीधा जुड़ा हुआ है। कवि स्वभावतः प्रकृति के प्रेमी है। इसी से छायावादी

कलाबोध और सौंदर्य—बोध दोनों से प्रेरणा लेकर उन्होंने प्रकृति के सूक्ष्म, सुंदर और आकर्षक चित्र प्रस्तुत किए हैं। उनके प्रत्येक कविता संग्रह में प्रकृति के आकर्षक विंध्य अनुभूतियों से सजे दिखाई देते हैं। कवि को प्रकृति के अंतर्गत एक चेतना का आभास मिला है, जिसे फलस्वरूप उन्हें कभी तो सागर मतियाता जान पड़ता है, पवन तरंग की पंखयुक्त वीणा पर उमंग से गाती हुई जान पड़ती है, तथा सागर का किनारा झुमता हुआ जान पड़ता है। अपनी अधिकांश कविताओं में कवि ने प्रकृति, सुंदरी के प्रति अगाध प्रेम एवं अनन्य आस्था प्रकट करते हुए उसके विभिन्न रूपों की झाँकियों अंकित की हैं। उनके काव्य में हरी घास, सागर तट, नदी तट, रेत, चिड़िया, कली, पपीता, ललाती सौंझ, चदरीली चाँदनी, काजलपुतीरात, पूनो, इंद्रधनुष, छाया, लहर, झील, बदली, पगडंडी, क्वार की बयार, मेघ, चैत का दिन, शेफाली इत्यादि के चित्र अपनी समृद्धि सुंदरता के साथ प्राप्त होते हैं।

५. प्रणयानुभूति:

प्रणय या प्रेम मानव मन की कोमलतम अनुभूति है। अर्थात् प्रेम एक गगात्मक अनुभूति है। अपने से इतर के प्रति अनुभूत होने वाला लगाव, अनुराग, अनुरक्ति, स्नेह, प्रीति, सौहार्द प्रियता की भावना को प्रेम के अंतर्गत सामाहित किया जाता है। अज्ञेय जी के काव्य में प्रेम की इसभीनी गंध भी मिलती है। लेकिन उन्होंने प्रेम की अभिव्यक्ति गहराई से और मनोवैज्ञानिक धरातल पर की है। उनके प्रणय काव्य में प्रणयानुभूति की सशक्त अभिव्यक्ति नर-नारी की संघर्ष चेतना परिलक्षित होती है, किंतु ज्यों-ज्यों उनकी प्रेमानुभूति विकसित होती गयी है, त्यों-त्यों उनका प्रणय-काव्य उदात्त और प्रखर होता गया है।

अज्ञेय जी का प्रणय-काव्य उन्हें रोमांटिक कवियों की श्रेणी में प्रतिष्ठित कर देता है। उनके काव्य में प्रणय भावनाओं की गहरी और सशक्त अभिव्यक्ति हुई है। कवि की प्रारंभिक प्रेम कविताएँ असीम प्रणय की तर्पणा जाहिर करती हैं। उसमें प्रणय का भावुक और किशोरोचित वर्णन मिलता है। उनके प्रथम काव्य संकलन 'भग्नदूत' में छायावादी

प्रणय-भावना ही केंद्रीय भाव है, जिसमें कवि ने अपनी किशोर अवस्था कालीन रोमांटिक अनुभूतियों को मुखरित किया है। 'दृष्टिपथ से जाते हो तुम', 'तेरा प्रस्थान', 'पुछ लूँ मैं नाम तेरा', 'असीम प्रणय की तर्पणा', 'कहो कैसे मन को समझा लूँ' आदि कविताएँ प्रणय भाव व्यंज्य हैं। कुछ काव्य पंक्तियाँ दृष्टव्य हैं—
“क्या है प्रेम/ घनीभूता इच्छाओं की ज्वाला है/
तू जाने किस-किस जीवन के विच्छेदों की पीड़ा/”
(भग्नदूत)

इसी प्रकार मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ इस गीत में प्रिय से साक्षात्कार का वर्णन किया है—
“प्रिय मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ/ वह गया जग मुग्ध सरि
सा मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ/
प्रिय मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ/”
(भग्नदूत)

इस प्रकार अज्ञेय की प्रणय भावना में सहजता, निरलक्ष्यता, समर्पण, मुक्ति और अनासक्ति का भाव विद्यमान है। उनका प्रेम न तो आरोपित है, न कश्चित और न वासना के कर्दम में फँसा हुआ है। उसमें शरीर की स्वीकृति है, रूपाकर्षण है। वस्तुतः अज्ञेय की दृष्टि में प्रेम निःशेष भाव से दे देना और सहजता के साथ सब कुछ देकर प्रिय को मुक्त छोड़कर स्वयं निःसंग हो जाना है।

६. वेदनानुभूति:

कविवर अज्ञेय जी का काव्य प्रणय, वेदना, सौंदर्य और मानवास्था का काव्य है। वे प्रणय के धरातल से वेदना की ओर आए हैं। कवि की यह अवधारणा है कि वेदना तथा पीड़ा में बड़ी शक्ति होती है। वह व्यक्ति के व्यक्तित्व को परिष्कारित और शक्ति संपन्न बनाती है। वेदना और उसकी स्वीकृति से संबंधित अज्ञेय जी ने अनेक कविताएँ लिखी हैं। उनकी दुःखवाय से प्रेरित कविताओं में वेदना की एक ऐसी अन्विष्टि मिलती है जो मन को द्रवित कर देती है। अज्ञेय जी ने अपनी एक कविता में 'अहं' को पिता और 'वेदना' को माता कहा है। वेदना के संबंध में कवि की जो धारणा है वह निम्नांकित काव्य पंक्तियों में द्रष्टव्य है।

“दुःख सबको मोजता है/ और..../ चाहे स्वयं सबको

मुक्ति देना/वह न जाने/किंतु जिनको मॉजता है/
उन्हें यह सीख देता है कि सबको मुक्त रखे/”
(हरी घास पर क्षण क्षण)

दरअसल, अज्ञेय जी को दुःख की पावन शक्ति में अटुट आस्था है, तभी तो वे दुःख से ही व्यक्तित्व के विकास और मन के परिष्कार की बात करते हैं। जो दुःख व्यक्तित्व को मॉजता हो, उसे एक रूप और व्यवस्था प्रदान करता हो, उसके संबंध के कवि की यह कामना है—

“जीवन देना ऐसा जो सहा न जाए/ इतना दर्द कि कहा न जाए/

जो भी देना, इतना भर-भर एक अहं में वह न समाए/

एक जिंदगी एक का घेरा जिनको बाँध न पाए/”

(अगी ओ करुणा प्रभामय, पृ. १३७)

यदि ध्यान से देखा जाए तो स्पष्ट होता है कि दर्द का अवमूल्यन नहीं, संशोधन करके एक मूल्य के रूप में स्वीकार करना ही अज्ञेय जी की काव्य-यात्रा का अनुपेक्षणीय संदर्भ है।

७. क्षणानुभूति :

अज्ञेय जी के काव्य की प्रवृत्तियों के विवेचन में ‘क्षणवाद’ को भी नजर अंदाज नहीं किया जा सकता। व्यक्तिवादी तथा अहंवादी होने के कारण ही उनके काव्य में क्षण की अनुभूति को भी स्थान मिला है।

क्षणवाद में विश्वास के अंतर्गत अज्ञेय जी की यह धारणा है कि, जो क्षण हम जी रहे हैं, वही अपना है। कवि जीवन के प्रत्येक क्षण को अमोघ मानते हैं, अज्ञेय समझते हैं और स्वतंत्र एवं स्वच्छंद बताते हैं। क्षणानुभूति को महत्वपूर्ण मानते हुए लिखते हैं—

“क्षण अमोघ है/ इतना मैंने/ पहले भी पहचाना है/
इसलिए सौझ को नश्वरता से नहीं बाँधता/” (इंद्रधनु रौंदे हुए ये)

कवि ने क्षण के महत्व को पहचानने, पूरी तरह जीने, पीने और पीकर आत्मसात करने की बात कही है। हातव्य है कि अज्ञेय जी का क्षणवाद क्षणिकता का आग्रह नहीं है। उसे शाश्वत बोध का

बविराधी मानना ही उचित है। अज्ञेय जी का क्षण को पकड़ने का आग्रह उनकी व्यक्तिवादी दृष्टि का प्रभाव ही है, वह अस्तित्ववाद का भी संस्पर्श लिए हुए है। उन्होंने क्षण का महत्व इस तरह अंकित किया है—

“हमें किसी कल्पित अजरता का मोह नहीं/ आज के विविक्त अद्वितीय इस क्षण को/ पूरा जम जी लें, पी लें, आत्मसात कर लें/”

(इंद्रधनु रौंदे हुए ये)

८. परिवेश के प्रति जागरूकता:

कवि अज्ञेय जी के काव्य की अन्य एक उल्लेखनीय प्रवृत्ति यह है, कि कवि अपने युग जीवन तथा परिवेश के प्रति जागरूक है। उन्होंने समसामयिक यथार्थ को पहचाना है, दैनिक जीवन के प्रसंगों पर दृष्टिपात किया है और आधुनिक बोध के सहारे वे लोक-जीवन से प्रतिबद्ध हैं। लोक संपृक्ति की यह भावना अज्ञेय जी के काव्य में अनेक स्तरों पर उद्घाटित हुई है। राष्ट्रीय भावनाओं के साथ जीवन के कटु-तिक्त प्रसंगों तथा राजनीतिक-सांस्कृतिक जीवन में जमा होने वाले कूड़े-करकट और कृत्रिम, यांत्रिक जिंदगी पर कवि ने करारा व्यंग्य किया है। समसामयिकता और आधुनिकता की तुलना में अज्ञेय जी मानवता के प्रति अधिक जागरूक रहे हैं।

कवि अज्ञेय जी ने अपने परिवेश के यथार्थ को शब्दबद्ध करने का प्रामाणिक प्रयास किया है। वर्तमान युग की यांत्रिकता से दुःखी होकर कवि उसके प्रति विद्रोह की भावना रखते हैं। मनुष्य के मशीन हो जाने और मशीनों का कार्य करते रहने से शोषितों की स्थिति का यथार्थ वर्णन कवि करते हैं—

“यंत्र हमें दलते हैं/ और हम अपने को छलते ह/
थोड़ा और खर लो/ थोड़ा और पिस लो/ यंत्र का उद्देश्य तो वस शीघ्र अवकाश, और अवकाश/
एक मात्र अवकाश है/”

(सदानीरा—प्रथम भाग, पृ. २५६)

अज्ञेय जी कविताओं में चित्रित परिवेश राजनीति और उससे संबंधित अनेक समस्याओं को भी रूपायित करता है। कवि की राय में आजादी एक गंगा शब्द है, जिससे कुछ भी हाथ नहीं लगा। न तो आदमी, आदमी के पहचानने लायक

हुआ और न वह पूरी तरह इन्सान ही बन पाया। हुआ तो केवल यही कि, मिली तो सिर्फ आजादी। कवि के शब्दों में—

“आजादी के बीस बरस से/ बीस बरस की आजादी से/

तुम्हें कुछ नहीं मिला/ मिली सिर्फ आजादी/”

(क्योंकि मैं उसे जानता हूँ पृ.१३)

दरअसल, इन पंक्तियों को ध्यान से देखें तो कवि ने राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति और आम आदमी के मोहभंग को रूपायित किया है। इस प्रकार स्वातंत्र्योत्तर भारत के परिवेश के प्रति कवि की जागरूक दृष्टि मिलती है।

कुल मिलाकर कविवर अज्ञेय जी की काव्यानुभूति का अनुशीलन करने पर यह स्पष्ट होता है कि, कवि के बहुआयामी व्यक्तित्व की भांति उनका काव्य भी बहुआयामी है। वैयक्तिकता और सामाजिकता, प्रणयानुभूति और सौंदर्यानुभूति से लेकर युगीन परिवेश के प्रति जागरूकता तक विविध आयामों का बोध उनकी अनुभूति ने कराया है। समग्र विवेचन का निष्कर्ष यह कि अज्ञेय जी की काव्यानुभूति बहुआयामी, वैविध्यपूर्ण तथा इन्द्रधनुषी है। छायावादोत्तर काव्यधारा अर्थात् प्रयोगवादी और नई कविता के अधिष्ठाता के रूप में अज्ञेय जी सदैव स्मरणीय रहेंगे।

सहाय्यक ग्रंथ :

१. अज्ञेय की कविता—एक मूल्यांकन—डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर,

२. अज्ञेय की काव्य चेतना के आयाम—डॉ. नवीनचंद्र लोहनी

३. अज्ञेय साहित्य—प्रयोग और मूल्यांकन—डॉ. केदार शर्मा

४. नया हिंदी काव्य—डॉ.शिवकुमार मिश्र

५. नये प्रतिनिधि कवि—डॉ.हरचरण शर्मा

६. हिंदी के आधुनिक प्रतिनिधि कवि— डॉ. बदरिकाप्रसाद सकसेना

७. हिंदी साहित्य कोश: भाग-२ सं.डॉ.धीरेंद्र वर्मा

८. आलोचना(वैमासिक)सं.डॉ.नामवरसिंह,

अप्रैल, जून—२०११

हिंदी भाषा में नविनतम प्रयोग (पाठ्यक्रम, रेलवे, विज्ञान एवं तेल क्षेत्र के विशेष संदर्भ में)

प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव,

सहाय्यक प्राध्यापक,

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, येवला, तहसिल
येवला, जिला नासिक

किसी भी भौगोलिक क्षेत्र के सर्व मनुष्य सर्वप्रकार के भेदभावों का परित्याग कर, स्वयं प्रेम और एकता के भाव—सूत्र में गुंफित होकर, एक विशिष्ट सामूहिक व्यक्तित्व की स्पष्ट कल्पना करें और फिर उसे ‘राष्ट्र’ के रूप में साकार करें, तभी एक जीवन्त, अखंडित व सच्चे राष्ट्र का निर्माण होता है। एक राष्ट्र की भौगोलिक सीमाओं में बहुसंख्य लोगों द्वारा बोली और समझी जाने वाली भाषा को ही व्यवहार के स्तर पर राष्ट्रभाषा कहा जाता है। हिंदी देश के उत्तरी, उत्तर-पश्चिमी और मध्यवर्ती प्रांतों में सर्वग्राह्य भाषा है। देश के और बहुत बड़े भू-भाग में इस भाषा को समझने वालों की संख्या पर्याप्त से अधिक है। यह सही है कि दक्षिण भारत के काफी हिस्सों और पूर्वी भारत में हिंदी बोलने-समझने वालों की संख्या अपेक्षाकृत कम है। अतः न केवल सिद्धान्त, बल्कि व्यवहार में भी हिंदी ही देश की राष्ट्रभाषा कहलाने की हकदार है।

निम्नांकित क्षेत्रों में हिंदी का प्रयोग —

१. प्रशिक्षण पाठ्यक्रमों में हिंदी का प्रयोग —

प्रशिक्षण पाठ्यक्रमों में हिंदी माध्यम का प्रयोग करने से हिंदी का प्रचार एवं प्रसार बढ़ेगा। परंतु यह भी इतना ही सच है कि प्रशिक्षण पाठ्यक्रमों में हिंदी माध्यम का प्रयोग करना बायें हाथ का खेल नहीं है। क्योंकि शरीर विज्ञान, रसायन विज्ञान, जीव विज्ञान, गृह विज्ञान, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र और

"The Higher Education is that which does not merely give us information but makes our life in harmony with all existence".

-Rabindranath Tagore.

Education is recognized as one of the life of the critical elements of the national development effort and higher education in particular is of vital importance for the nation. Indian higher education landscape is changing rapidly. Demographic bulge, expanding school education and rising aspirations has put considerable pressure for expansion of higher education due to the country's rapid economic growth, rising incomes outward orientation and growing optimism.

The role of higher education in promoting and facilitating the flow of knowledge and learning to society is universally recognized. Higher education institution through their contact with student volunteers, external organizations acts as valuable repositories of talent, creativity and enthusiasm. It helps in building trust and mutual understanding by engaging public with its activities.

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126

(Maharashtra) Mob.09850203295

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

ISSN-2319 9318

www.vidyawarta.com